

2 (4)
березень-квітень
1999

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
АЛЬМАНАХ

Видається з 1998 року

На пороге третьего тысячелетия

Очевидное стараются не замечать. До тех пор, пока оно не станет проблемой. Все, что само собой разумеется, постепенно превращается в загадку или порождает иллюзии и самообман.

Украина, обремененная экономической неразберихой и политическим болотом (вместо парламента), старается не замечать, что кризис заканчивается, и на горизонте появляются новые задачи и проблемы. На пороге - третье тысячелетие. Что нас ждет в нем?

Сегодня можно прогнозировать в самых общих чертах, что 21 столетие станет временем организации человеком собственной жизни в космосе, еще более поразительного, чем в 20 веке, технологического прорыва, практической реализации открытий, относящихся в настоящее время к чистой теории. Вместе со всем этим из ближайшего будущего к нам приближаются проблемы тотального контроля в информационном обществе, постиндустриальные изменения социальной структуры, новые конфликты и антагонизмы, которые выльются в очередную мировую депрессию в 20-30-е годы 21 века. Но какими бы ни были успехи научно-технического развития, мы знаем, что все проходит ... и все повторяется.

Посмотрим на некоторые итоги 2-х тысяч лет христианской цивилизации. С точки зрения гуманизма человечество, похоже, ничему не научилось. Как и тысячу лет назад, христиане воюют против христиан, и для того, чтобы принести мир одному человеку в Югославии, готовы уничтожить десять других. Только цель оправдывает средства - гуманизм, просвещение, цивилизация становятся разменной монетой в руках политиков, идеологическими клише: для одних оправданием, для других обвинением. Все переворачивается с головы на ноги и наоборот ... и понять, кто прав, невозможно, ибо истина и цель у каждого своя.

Украина как одна из самых больших европейских стран, с древнейшей историей и культурой, могучим экономическим и человеческим потенциалом, смогла бы решить многие головоломки геополитики и не допустить очередного столкновения 2-х империй: северо-американской и северо-азиатской. Однако наша страна, возможно не без помощи «друзей», вынуждена неоправданно длительное время заниматься внутренними проблемами трансформации политической системы, изменения экономической структуры, согласования интересов большинства населения и т.д. Поиск путей выхода из этого структурного кризиса позволил украинским ученым предложить целый ряд новых подходов к решению социальных проблем, выдвинуть новейшие концепции гуманитарного развития.

Общественные науки сегодня развиваются так же активно как и науки, связанные с освоением космоса. Не случайно в Днепропетровске, центре космической индустрии Украины, параллельно с возрождением космического производства, идет бурное развитие общественно-политической научной мысли. Ведущими учеными Днепропетровска в области социологии, истории, философии, политологии, права создан большой научный потенциал, который востребован и в Украине, и за рубежом. Проводятся многочисленные научные конференции, семинары, выходят монографии, учебники, издаются научные труды, получают дипломы молодые социологи, политологи, историки и т.д.

Вы держите в руках пока единственное, регулярно выходящее с 1998 г. в Днепропетровском регионе периодическое издание, посвященное указанной выше тематике. Редколлегия альманаха старается отобрать наиболее интересные научные труды и, в то же время, дать возможность опубликовать иногда дискуссионные, но оригинальные работы молодых ученых. На страницах альманаха, как на гранях алмаза, отражаются различные стороны нашей истории, проблемы современной жизни, перспективы и прогнозы дальнейшего развития Украины и мира в целом. В большинстве случаев статьи посвящены трем общественным наукам - философии, истории, социологии. Вместе с тем, в издании находят свое место и работы по политологии, государственному управлению, экономике, праву, психологии, религиоведению.

Читатели найдут на страницах альманаха ответы на самые актуальные вопросы социально-политической жизни, такие как: выборы и избирательные технологии, изменения во внутренней политике и важнейшие международные события, массовые социальные движения и их причины, общегосударственные программы и проекты.

В наше время особенно сложно реализовать некоммерческий проект, каким является выпуск периодического научно-теоретического издания, и поэтому редакция и редколлегия выражают особую благодарность Днепропетровскому городскому голове Н.А. Швецу за поддержку издания, без которой оно бы не состоялось. Редакция также глубоко признательна за содействие в работе управлению внутренней политики Днепропетровской облгосадминистрации и историческому факультету Днепропетровского государственного университета.

Рассчитано на студентов, политиков, руководителей органов власти и предприятий, широкую научную общественность.

**Главный редактор
С.А. Квитка**

© «Грані», 1999

Редакційна колегія

А.Г.Болебрух - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
П.І.Гнатенко - д.філос.н., проф.,
член-кор. Академії пед. наук України,
В.Г.Городяненко - д.і.н., проф.,
Г.А.Заїченко - д.філос.н., проф.,
В.В.Іваненко - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
М.М.Карабанов - д.і.н., проф.,
С.А.Квітка - к.філос.н., доц.
(гол. редактор),
С.О.Макеєв - д.соціолог.н.,
В.О.Панфілов - д.ф.н., проф.,
Ф.І.Прокоф'єв - д.філос.н., проф.,
В.І.Судаков - д.соціолог.н., проф.,
Є.І.Суїменко - д.філос.н., проф.,
Ю.П.Сурмін - д.соціолог.н.,
О.С.Токовенко - д.філос.н., проф.,
Ф.Г.Турченко - д.і.н., проф.,
О.А.Удод - к.і.н., доц.,
В.К.Якунін - д.і.н., проф.

Редакція

Головний редактор

С.А.Квітка

Заступники головного

редактора:

Г.В.Константинов, К.М.Колесников

Комп'ютерне макетування

Г.В.Кузьмічова

Технічний редактор

С.В.Распопов

Друкується за рішенням Вченої ради
Дніпропетровського державного
університету.
Протокол №9 від 08.04.99.

Зареєстровано 25.08.98

Свідоцтво ДП № 573

Перереєстровано 13.04.99

Свідоцтво №

Засновники:

Дніпропетровський державний
університет,

Центр соціально-політичних досліджень

Адреса: Україна, 320070,
м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75
Телефон: (0562)744-62-78
Факс: (0562)45-11-87
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

Редакція не завжди поділяє
думки авторів.
Статті друкуються в авторській
редакції.

При передруку посилання на
альманах «Грані» обов'язкове.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

А.Г.Болебрух. Політика и историческая наука	5
И.И.Колесник. Историческая наука в современном пространстве постмодернизма	9
О.А.Удод. «Розповідають чудеса про московський з'їзд марксистів- істориків...»	13
В.І.Воронов. Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О.М.Лазаревського	19

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.В.Іваненко. Національна політика Кремля у перші повоєнні роки і Україна	28
І.С.Стороженко. Пам'ятник битви на Жовтих Водах 1648 року	34
Р.Ю.Васковський. У пошуках союзників: зовнішня політика Директорії УНР у першій половині 1919 року	36
О.Ю.Висоцький. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив	43
Д.В.Архирейський. Отамани Громадянської війни. Андрій Левченко	48
В.А.Гладуш. Ідеологія єдності українського суспільства: історичний досвід Другої Світової війни	55
Д.С.Вирський. Генеза українського козацтва на тлі соціальних процесів в Європі XVI-XVII ст. (історико-соціологічні ідеї Ф.Броделя та історіографія козаччини)	57

УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Е.Л.Носенко. Культурно-психологічні проблеми інтеграції України в Європейське співтовариство	59
К.М.Колесников. Перспективи українсько-російських стосунків у контексті косовської кризи	61

СУСПІЛЬСТВО

В.Г.Городяненко. Трансформирующееся общество: цели, задачи, ориентации	69
Ю.П.Сурмин. Кандидаты на украинский Олимп: социально-политические аспекты президентских выборов	71
А.В.Решетніченко. Закони і принципи управління суспільством	84
Н.А.Липовская. Трансформация социальной структуры украинского общества в современных условиях	88
А.В.Демичева. Девиантное поведение в современном украинском обществе	94
Е.В.Ходус. Социальная аномия в контексте институциональных трансформаций современного общества	98
В.А.Бойко. Социальный характер как фактор трансформации общества	101
А.В.Гилюн, Л.И.Шевыдка. Эволюция социальных ценностей молодежи в условиях трансформации украинского общества	103
А.С.Лобанова. Феномен соціальної мімікрії в суспільстві, що трансформується	109

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

В.П.Капитон. Размышления о философии Н.А.Бердяева, объективных законах и постмодерне	112
Ж.В.Котов. Гуманистический аспект философии соучастия	115

ЕКОНОМІКА ТА ПРАВО

М.В.Вдовин. Некоторые вопросы применения термина «коммерческая тайна»	120
І.Л.Котова. Організаційна структура та методи управління у вільних економічних зонах в умовах ринкової трансформації економіки України	124

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА НАУКОВИХ ПОДІЙ

CONTENTS

PROBLEMS OF A HISTORICAL SCIENCE

A.G.Bolebruh. Policy and Historical Science	5
I.I.Kolesnyk. A Historical Science in Contemporary Space of Postmodernism	9
O.A.Udod. «Tell Miracles about the Moscow Congress of the Marxist-Historians...»	13
V.I.Voronov. Native Historiography Tradition about Learning of O.M.Lazarevsky's Scientific Activity and Creative Heritage	19

HISTORY OF UKRAINE

V.V.Ivanenko. National Policy of Kremlin after October Revolution and Ukraine	28
I.S.Storozhenko. A Monument to the Battle on Zhovti Vody at 1648	34
R.U.Vaskovsky. In Searches of the Allies: Foreign Policy of the Directory UNR in the First Half of 1919	36
O.U.Vysotsky. USDRP and UPSR During Ukrainian Central Rada	43
D.V.Arhiresky. Otamans of Civil War. Andrij Levchenko	48
V.A.Gladush. Ideology of Unity of the Ukrainian Society: Historical Experience of the Second World War	55
D.S.Vyrsky. Genesis Ukrainian Cossacks on a Background of Social Processes in Europe XVI-XVII c. (F.Braudel's Historical and Sociological Ideas and Historiography of Cossacks)	57

UKRAINE IN THE MODERN WORLD

E.L.Nosenko. Cultural-Psychological Problems of Integration of Ukraine in the European Community	59
K.M.Kolesnykov. Perspectives of the Russian-Ukrainian Interrelations in a Context of Kosovo's Crisis	61

SOCIETY

V.G.Gorodjanenko. Society in a Stage of Transformation: the Objectives, Tasks, Orientations	69
U.P.Surmin. The Candidates on Ukrainian Olimp: Socio-Political Aspects of President's Elections	71
A.V.Reshetnichenko. The Laws and Principles of Government of Society	84
N.A.Lypovska. Transformation of Social Structure of the Ukrainian Society in Modern Conditions	88
A.V.Demicheva. Deviant Behaviour in Modern Ukrainian Society	94
E.V.Hodus. Social Anomy in a Context of Institutional Transformations of Modern Society	98
V.A.Bojko. Social Character as the Factor of Transformation of Society	101
A.V.Gilun, L.I.Shvydka. Evolution of Social Values of Youth in Conditions of Transformations of the Ukrainian Society	103
A.S.Lobanova. The Phenomenon Social Mimicry in Society, which is Transformed	109

PHILOSOPHICAL PROBLEMS

V.P.Kapiton. Speculations About Philosophy of N.A.Berdjaev, Objective Laws and Postmodern	112
J.V.Kotov. Humanistic Aspect of Philosophy of Participation	115

ECONOMY AND RIGHT

M.V.Vdovin. Some Questions of Using of the Term «Trade Secret»	120
I.L.Kotova. Organizational Structure and Methods of Management on Free Economic Zone in a Conditions of Market Transformations of Ukrainian Economy	124

THE REVIEWS

THE CHRONICLE OF SCIENTIFIC EVENTS

GRANI
2(4) 1999

**Scientific-Theoretical and
Social-Political Almanac**

Established by
Dniepropetrovsk State University
and Centre of Socio-Political Research
in 1998

Centre of Socio-Political Research

Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 320070

Tel.: (0562)744-62-78

Fax: (0562)45-11-87

E-mail: kvitka@goris.dp.ua

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

А.Г. БОЛЕБРУХ

ПОЛИТИКА И ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА

Болебрух Александр Григорьевич – декан исторического факультета Днепропетровского государственного университета, доктор исторических наук, профессор

Эти слова редко употребляются нами в одном контексте, а потому не часто выявляется взаимосвязь между ними. В реальной же действительности их тесное взаимодействие предоставляет обществу возможность разумнее и цивилизованнее разрешать стоящие перед ним проблемы, избавляться от анахронизмов, а главное – не повторять былых ошибок, как своих, так и чужих.

История – наука о прошлом человечества, о пройденном многотысячелетнем пути, на котором в общем-то преследовалась одна цель: жить лучше. Политика – наука управления общественными и государственными процессами, задача которого также состоит в том, чтобы люди в конце концов жили лучше, чем раньше. Как видим, уже первое, на скорую руку сделанное сопоставление показывает, что история освещает различные этапы и способы достижения человечеством своей заветной цели, а также результаты многих предпринятых попыток; политика же учит власть предержащих, каким образом руководить государством, чтоб приблизиться к этой цели как можно ближе. Обе – история и политика – должны были бы, как кажется, весьма заинтересованы в оживленном сотрудничестве: история – поскольку она тем самым будет эффективнее выполнять свою социальную функцию по просвещению людей на их собственном опыте, политика – так как усвоенный исторический опыт многих поколений предохраняет от многих грубых просчетов.

Однако следует констатировать, что примеры взаимовыгодного сотрудничества, к сожалению, назвать можно только в качестве исключений. В.Ключевский имел все основания произнести горькую для ученого – историка истину: история никого и ничему не научила, она лишь проучивает за незнания своих уроков. «Самая строгая наука, – писал он, – не обязывает быть равнодушным к интересам настоящего. Если история способна научить чему-нибудь, то прежде всего осознанию себя самих, ясному взгляду на настоящее» [2, с.237]. Будет ли использован этот мощный просветительский потенциал исторической науки, – зависит от общества и его правящих кругов.

В седой древности, когда исторические знания накапливались в форме ежегодных записей (летописей), они призваны были показать современникам и потомкам образцы подлинной праведности, степень соответствия человеческого поведения требованиям христианской этики. Человеческая свобода в то время трактовалась как свобода личного выбора между добром и злом, истиной и ложью, то есть между божественным и дьявольским. Именно о таком выборе шла в известном памятнике XII в. «Поучении» Владимира Мономаха. Когда к нему пришли послы его братьев и предложили захватить вотчины князей Ростиславичей, а их – в нарушение договоренностей Любечского съезда князей (1097г.) – изгнать, Мономах весьма опечалился, открыл Псалтырь, прочитал какое-то утешение и засел за свое знаменитое «Поучение» детям и всем, «кто его услышит», прежде всего, понятно, русским князьям. Опираясь на опыт минувших веков, автор утверждал, что следует удовлетворяться малым, ибо «малое у праведника лучше многих богатств нечестивых»; он призывал князей неуклонно исполнять подписанные договоры, придерживаться традиционной системы политических взаимоотношений: младшие князья обязаны чтить старших, а старшие – быть их покровителями. Только таким образом укрепится на Руси мир и согласие, так как указанный социальный порядок соответствует принципам устройства самой вселенной: каждый должен удовлетворяться собственным уделом, ведь даже каждая птица знает свое место на земле, хотя и среди них есть «сильные» и «худые».

Мономах настоятельно проповедовал и в личной, и в политической жизни руководствоваться моральными установками; духовная зоркость обусловила его государственную мудрость, которая обнаружила себя, в частности, в призыве: «не уклоняться учить увлекающихся властью, ни во что ставить всеобщий почет». Ориентироваться следует, писал Мономах, не на земные страсти и суету, а на нетленные божественные заповеди, даже если за это не получишь ни материальной, ни моральной выгоды, – «бога ради и души своей, страх имейте божий в сердце своем». Сознывая, сколь трудно следовать названным им принципам, Мономах все-таки обозначил их, хотя и не в очень оптимистической форме: «Дети мои или иной кто, слушая эту грамотку, не посмейтесь, но кому из детей моих она будет любя, пусть примет ее в сердце свое...» [4, с.393, 397]. Действительно, для оптимизма действительность XII века оставляла мало места. Княжеские кровавые усобицы, бесосновательные покушения

на чужие имения, вотчины, уделы, включая великокняжеский престол, нарушения договоров и крестных целований, пренебрежение общегосударственными интересами – все это далеко отстояло от того, к чему призывал Мономах.

Еще одна «встреча» истории и политики состоялась во второй половине XVI в. Речь идет о заочной полемике Ивана IV и сбежавшего в Литву князя А.Курбского, автора «Истории о великом князе Московском». В переписке, молчаливо рассчитанной на широкую публику, каждый из корреспондентов отстаивал свое видение государственной политики. Иван IV доказывал право царя проводить собственную политическую линию, не колеблясь от дуновения любого оппозиционного мнения. Он усматривал в такой независимости залог общегосударственной стабильности, предотвращения внешней угрозы и внутренних боярско-княжеских усобиц. Курбский, в свою очередь, справедливо инкриминировал царю его неумную ярость в отношении боярства, бывших сподвижников, да и вообще всех неугодных. Но если с обоснованностью репрессий Ивана Грозного применительно к тому или иному случаю можно спорить (чем, в частности, и занимались оба полемиста), то такой аргумент Курбского, как нежелание царя прислушиваться к мудрым советам, опровергнуть было невозможно. Анализируя недавнее прошлое, сбежавший князь и боярин приводил немало конкретных примеров, когда самоуправство царя оборачивалось значительным ущербом для страны: он упоминал о Казани, Литве, Крыме и других внешнеполитических акциях, об опричнине и т.п. «А всех причиненных тобою различных бед по порядку не могу и исчислить, ибо множество их и горем еще объята душа моя», – писал Курбский в первом послании Грозному. Он даже собирался взять с собою в гроб «слезами смоченное» послание и прийти с ним на божий суд.

Главное обвинение Курбского прозвучало уже в начале первого послания; он словно торопился изложить то, против чего возражать было практически невозможно. Используя библейские сказания, Курбского назвал «сильными во Израиле» знать из окружения Грозного в первую половину его царствования: «Зачем, царь, сильных во Израиле истребил, и воевод, дарованных тебе богом для борьбы с врагами, различным казням предал, и святую кровь их победоносную в церквах божиих пролил, и кровью мученическую обагрил церковные пороги (по-видимому, автор имел в виду казнь двух князей – Репнина и Кашина, состоявшуюся якобы вблизи церкви. – А.Б.), и на доброхотов твоих, душу свою за тебя положивших, неслыханные от начала мира муки, и смерти, и притеснения измыслил, обвиняя невинных православных в изменах и чародействе и ином непотребстве и с усердием тщась свет во тьму обратить, и сладкое назвать горьким? В чем же провинились перед тобою и чем прогневали тебя христиане – соратники твои? Не они ли разгромили прегордые царства и обратили в покорные тебе во всем, а у них прежде в рабстве были предки наши?» [5, с.119, 120]. В этом послании, а также в «Истории о великом князе Московском» Курбский перечислял бывших соратников Ивана IV (А. и Д.Адашевых, Сильвестра, Н.Шереметева, Д.Курляева, И.Шереметева – Большого и др.), рассказав о их печальной судьбе. Сравнивая своих погибших знакомых и коллег с новым окружением царя, Курбский восклицал: «Не должно у тебя, царь, быть таким советникам».

Громадную дистанцию, разделившую старых и новых советников, Курбский показал на примере Сильвестра и Вассиана Топоркова: первый не раз осуждал несправедливые дела и намерения царя («порицал тебя и осуждая за непотребные твои дела и коварный нрав, на него же ты и после смерти его продолжаешь негодовать!»), чем наставлял его на путь истинный, как царский духовник, второй же, Топорков, – «из среды лукавейших иосифлян, который тебе советовал и нашептывал, чтобы ты не держал при себе советников мудрее себя». В «Истории» Курбский уточнял этот сюжет: оказывается, Топорков рекомендовал Ивану IV не брать советников мудрее его, «понеже сам еси всех лутши; тако будеши тверд на царстве, и всех имети будеши в руках своих. И аще будеши имел мудрейших близ себя, по нужде будеши послушен им» [5, с.121,177].

Иван IV без особого усилия над собой воспринял эти идеи, избавился от несогласных с ним вельмож и стал править как полноправный самодержец, как один из основателей «вотчинной монархии» (Р.Пайпс). Из-под его пера выходят строки, которые с подлинной очевидностью свидетельствуют о том, что Грозный довел концепцию верховной власти до абсурда. Этим и объясняются логические противоречия его посланий. Так, обосновывая бесспорный тезис о необходимости подданным подчиняться властям, он писал Курбскому: «Почему же ты презрел слова апостола Павла, который вещал: «Всякая душа да повинуется владыке, власть имеющему; нет власти, кроме как от бога: тот, кто противится власти – противится богу; а кто противится богу – тот именуется отступником, а это наихудший из грехов. А ведь сказано это обо всякой власти, даже о власти, добытой ценой крови и слез». Если комментарии где-нибудь излишни, то скорее всего в подобных случаях. Грозный по обычаю всех восточных владык считал, что царь по отношению к своим подданным прав даже тогда, когда неправ. Считать в середине XVI в., что власть государя ограничена только его волей, – это несомненный анахронизм для европейского политического сознания. На Руси же, где верховный властитель превратился для большинства населения в символ национальной безопасности и внутренней стабильности, царская прерогатива непомерно разрослась. Возражения, правда, иногда звучали, но достаточно глухо.

Предложения Курбского насчет сотрудничества царя и его мудрых советников невозможно рассматривать в качестве политического института, ограничивающего власть монарха, но мысль его работала в том же

направлении, что и у западноевропейских коллег. К своему третьему посланию Курбский приложил отрывок из сочинения М.Т. Цицерона, который был изгнан Клавдием из Рима; по-видимому, не случайно в данном отрывке шла речь о сенате, состоящем из вельмож и выступающем гарантом правопорядка: «... не существует город в то время, когда законы в нем бессильны, когда суды бесправны, когда обычаи отцов забыты, когда – после того как вельможи изгнаны мечом – в республике не существует имени сената» [5, с.124,125]. Данное замечание Курбского показывает, что он и его единомышленники рассматривали политическую роль «Избранной рады» близкой к роли Сената, однако, к сожалению, для этого не было никаких оснований.

Во второй половине XVI в. на Руси шел процесс искоренения остатков феодальной раздробленности, политической централизации, причем о проблеме ограничения царской власти всерьез не задумывались [7, с.70–72], очевидно, полагал, что достаточно «мудрых» советов.

Почти бесследно прошел и опыт «Смутного времени» (конец XVI – начало XVII в.). Пресечение династии Рюриковичей, польско-шведская интервенция, крестьянские и городские волнения, голод давали много пищи умам, в том числе по проблеме отношения между обществом и властью. В эту эпоху всеохватывающего социально-политического кризиса русские люди столкнулись с необходимостью выбора монарха, а участвовавшие контакты с иностранцами давали возможность сопоставить свою и зарубежные политические системы. Попытки поляков навязать Москве своего кандидата на вакантный престол сопровождались идеологическими спорами о достоинствах того или другого образа правления. Польский шляхтич Самуил Маскевич, например, сообщал: «В беседах с москвитянами наши, выхваляя свою вольность, советовали им соединиться с народом польским и также приобрести свободу. Но русские отвечали: «Вам дорога ваша воля, нам – неволя. У вас не воля, а своеволие: сильный грабит слабого, может отнять у него имение и самую жизнь. Искать же правосудия по вашим законам долго – дело затянется на несколько лет. А с иного и ничего не возьмешь. У нас, напротив того, самый знатный боярин не властен обидеть последнего простолюдина: по первой жалобе царь творит суд и расправу. Если же государь поступит не правосудно, его власть: как бог карает и милует. Нам легче перенести обиду от царя, чем от своего брата: ибо он владыка всего света» [6, с.193]. В данном свидетельстве зафиксирован один из, видимо, весомых для русского сознания аргументов в пользу третьей социально-политической миссии самодержавия. А такая функция оказывается, в самом деле, неопределимой в российском социуме тогда, когда является гарантом мира и согласия: при ее ослаблении начинается разгул индивидуального или группового эгоизма. Памятники общественной мысли смутного времени ж изобилии содержат взаимные обвинения различных сословий в своекорыстии. Поэтому столь несостоятельной казалась потребность общества в сильной, независимой царской власти.

Однако, на царскую власть стали смотреть несколько иначе: «С самого начала XVII в. московские люди, – подчеркивал В.О.Ключевский, – переживали такие положения, видели такие явления, которые при их отцах считались невозможными, прямо немислимыми. Они видели, как падают цари, за которых не стоял народ, видели, как государство, оставшись без государя, не распалось, а собралось с силами и выбрало себе нового царя» [3, с.67]. В результате в русском политическом сознании произошли изменения, пусть еще поверхностные, но весьма симптоматичные, ибо, с одной стороны, отражали отечественные реалии, а с другой – влияние передовой политической мысли Западной Европы.

Если Борис Годунов попытался всех перехитрить и захотел, чтобы его признали законным, наследственным монархом-вотчинником, то Василий Шуйский и Михаил Романов выступили в роли царей, избранных «всею землей» и целовали крест, обязываясь править в интересах своих подданных. Следовательно, ранее нераздельные понятия «царь» и «государство» оказались самой судьбой разведенными, при этом выявился еще один немаловажный элемент – «народ»: «... идея государства, – заметил В.О.Ключевский, – отделяясь от мысли о государстве, стала сливаться с понятием о народе» [3, с.67–68]. Новые политические понятия, к сожалению, плохо приживались в русском обществе: «... мутный стихийный поток народной жизни затягивал илом частичные углубления общественного сознания» [3, с.69]. Тем не менее приобретенный опыт, сохраненный в памятниках исторической мысли, не мог пройти бесследно, новые представления постепенно усваивались, правда, почти не влияя на социальную практику. И В.Шуйский, и М.Романов быстро забыли о своих клятвах, а самое удивительное – общество тоже не отличалось в данном отношении хорошей памятью. Оба царя, особенно последний, вновь стали восприниматься массовым сознанием как наследственные вотчинники, а генеалогическая ветвь Романова стала признаваться порослью прежней династии. Династическая близость, настойчиво пропагандируемая официальными документами, быстро была воспринята массами и, как ржавчина, разъедала понятие «избранный царь». Алексей Михайлович, вступая на трон, уже не давал ограничительной записи, впрочем никто ее и не требовал. Впоследствии и Земские соборы, несмотря на их скромное место в системе русской государственности, исчезли. Их место тут же было занято бюрократической машиной абсолютизма. Урок истории вновь оказался не усвоенным.

Во второй половине XVII – начале XVIII в. в России сложился абсолютистский образ правления с его чрезвычайной централизацией власти, которая оказалась еще дальше от общества, чем ранее. Историки, принимая объективную необходимость сильной власти в обществе, чревато социальными катаклизмами, признавали,

однако, необходимость некоторых перемен. Так, «отец русской истории» (А.Шлецер) В.Н.Татищев (1686–1750) указывал на преобразующую роль для просвещения для всех социальных слоев; это просвещение будет способствовать развитию торговли, промышленности, сельского хозяйства, подъему нравственности и культуры, то есть в конечном счете, осуществлению принципа «всеобщего благоденствия». Просвещение, по Татищеву, имеет огромное значение не только для общей культуры общества, но и для политической стабильности государства. Просветительскую функцию он признавал и за исторической наукой, поэтому уже в зрелом возрасте засел за написание многотомной «Истории Российской ...».

Знание прошлых эпох российской истории дало право Татищеву вместе с другими дворянами, воспротивиться в 1730г. намерениям членов Верховного тайного совета ограничить власть приглашенной на российский трон племянницы Петра I Анны Ивановны «кондициями» в пользу аристократической верхушки. Татищев позже писал, что «верховники» превысили свои полномочия, нарушив «надлежащий порядок» в избрании монарха. Не возражая по существу против самого принципа избрания царя в определенных условиях (напр., смерть бездетного монарха и проч.), Татищев писал, что в отечественной истории было три таких случая: избрание Б.Годунова и В.Шуйского (они были «порочны», ибо имели истоком соответственно «коварство» или «принуждение») и Михаила Романова. Последнее избрание было законным, «порядочно» всенародным», так как в данной процедуре приняло участие все «общество».

Избранный или наследственный монарх, по Татищеву, должен опираться на все дворянское сословие, привлекать его представителей к управлению государственными делами в той или иной форме. Одной из таких форм может быть Сенат или Совет, состоящий при императоре, из 21 члена и «правительство» в составе 100 чел. Они должны регулярно собираться и обсуждать важнейшие государственные вопросы, предлагая свои «мнения» императору, а также рекомендовать претендентов на важнейшие должности: президентов и вице-президентов коллегий, губернаторов и вице-губернаторов и т.п. [8, с.146–152, 165]. Эти совещательные органы, без сомнения, в известной мере ограничивали бы власть монарха и в то же время укрепили ее, повысив общественное доверие к ее внутренним и внешнеполитическим акциям.

А в XIX в. известный историк Н.М.Карамзин уже откровенно стремился стать советчиком царя Александра I. Говоря о своем праве на такую роль, он заявлял в «Записке о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях» (1811 г.): «Доселе говорил я о царствованиях минувших – буду говорить о настоящем, с моею совестью и с государем, по лучшему своему разумению. Какое имею право? Любовь к Отечеству и монарху, некоторые, может быть, данные мне богом способности, некоторые знания, приобретенные мною в летописях мира и в беседах с мужами великими, т.е. в их творениях. Чего хочу? С добрым намерением – испытать великодушие Александра и сказать, что мне кажется справедливым и что некогда скажет история» [1, с.47].

«Записка» Карамзина – своего рода манифест консервативной идеологии, в котором самодержавие называется «палладиумом России», отвергаются несвоевременные реформы («скороспелки легких умов»), поскольку «всякая новость в государственном порядке есть зло, к коему надо прибегать только в необходимости»; автор возражает против планов освобождения крепостных, так как, по его словам, «для твердости бытия государственного безопаснее поработать людей, нежели дать им не вовремя свободу». Восхваляя идеальное монархическое правление, как его предшественник – тоже историк – М.Щербатов, Карамзин в то же время резко критикует реальную политику правительства императора Александра I. Он писал: «Россия наполнена недовольными: жалуются в палатах и в хижинах, не имеют ни доверенности, ни усердия к правлению, строго осуждают его цели и меры» [1, с.49]. По мнению Карамзина, крайне медленно продвигается работа по созданию нового кодекса законов, ощущается острая нехватка квалифицированных кадров государственных служащих, часты грубые просчеты в деятельности министров, весьма неэффективна финансовая политика, поскольку правительство надеется увеличить государственные доходы за счет новых налогов, хотя это «способ весьма ненадежный и только временный» [1, с.75], и т.д.

Данные советы и рекомендации Карамзина были проигнорированы властью, даже те, которые были весьма разумны. Такая же судьба постигла и последующие поколения историков, в частности, С.М.Соловьева или Б.Н.Чичерина, хотя они в условиях второй половины XIX в. уже скептически смотрели на возможности исторической науки влиять на политику правительств. Так, Б.Н.Чичерин писал о своей эпохе: «Время, которое мы тогда (при Николае I. – А.Б.) переживали, было очень трудное для мыслящих людей в России. Задавленные тяжелым гнетом сверху, умственные интересы заглохли», а власть «беспощадно угнетала всякую мысль и всякое просвещение» [9, с.83].

Как видим, проблема взаимоотношений политики и исторической науки достаточно актуальна и для нашего переходного времени, когда идут поиски ориентиров и ценностей. Если будет в должной мере учтен исторический опыт, обобщенный учеными, эти поиски скорее увенчаются успехом. Однако скептическая ирония Ключевского не покидает и современных историков ...

Список литературы:

1. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России.–М.,1991.

2. Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории.–М.,1968.
3. Ключевский В.О. Сочинения: В 8 т.–М.,1958.–Т.3.
4. Памятники литературы Древней Руси: XI – нач. XII в.–М.,1978.
5. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским.–Л.,1979.
6. Плеханов Г.В. История русской общественной мысли: В 3 т.–М.,1918.–Т.1.
7. Политическая история России.–М.,1998.
8. Татищев В.Н. Избранные произведения.–Л.,1979.
9. Чичерин Б.Н. Воспоминания.–М.,1991.

И.И. КОЛЕСНИК

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В СОВРЕМЕННОМ ПРОСТРАНСТВЕ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Колесник Ирина Ивановна – профессор кафедры историографии и источниковедения Днепропетровского государственного университета, доктор исторических наук

Одним из знаковых понятий уходящей эпохи стало понятие Модерна. Сам термин «moderne» появился во Франции в XIV в., что означало осознание людьми Раннего Ренессанса отличия своего времени от прошлых эпох. Позднее этим термином стали обозначать мировоззрение и культурную практику Нового времени (XVII–XX вв.). Соответственно термином «Pre-modernity» («предмодерн») обозначали (эпоху средневековья) «традиционалистское общество» - эпоху средневековья с присущей ей религиозно-теологической доминантой в общественном сознании и духовной практике¹. Понятие «постмодерн», «постмодернизм» характеризует социокультурное пространство 2-й пол. XX ст. Как особый стиль мышления постмодернизм оформляется в последней четверти нашего века.

XX век оказался на рубеже двух эпох: модерна и постмодерна, отсюда сложность, амбивалентность его самооценки. Основными константами модернизма являлись идея универсального и принцип развития (в форме эволюции или прогресса), этический идеал внутренней целостности, человек, «направляемый изнутри» с неизменной иерархией духовных и культурных ценностей, идеалов и принципов.

В области философии, науки для эпохи Модерна характерен поиск объективной истины, в сфере истории-индивидуализирующее, психологизирующее историописание, ориентированное на вещественно-деятельное восприятие прошлого (событие - поступок - человек).

В литературе и в искусствоведении над термином модернизм понимается активное отрицание традиции, мещанской морали противопоставлялся нигилизм, эстетика прекрасного - эстетике безобразного².

Постмодернистская парадигма мышления означает переход от универсального к локальному, национально-религиозному, отказ от идеи развития (в современных постмодернистских дискурсах термин «трансформация» вытеснил привычное слово «развитие»). Доминирующим становится этический идеал компромисса, сотрудничества, идейного плюрализма, образ человека, «направляемого извне». В области философии и научного дискурса - уход от поиска истины, высвобождение и культивирование творческой субъективности. В политической сфере преобладают идеалы децентрализации, анархизма, деконструкции, разрушения как стремление преодолеть тоталитарность, лимитацию действий общества и индивида.

В искусстве особый интерес проявляется к кичу, как искусству «немудреной человечности», противостоящей Искусству и Культуре³.

Столкновение этих двух стилей мышления (модернизма и постмодернизма) в сознании и в социокультурной практике человека конца XX в. приводит к ощущению хаоса, конца, растерянности, смятения, ренессансу эсхатологических настроений. Это состояние внутреннего дискомфорта и потерянности передает метафора Венедикта Ерофеева: человек конца века чувствует себя словно в «чреве своей мачехи».

Понимание природы постмодернистского сознания едва ли возможно без осмысления предпосылок его возникновения.

Постмодернизм - это культура среднего класса постиндустриального общества. Идеальный тип представителя этого класса, воссозданный американским социологом Д.Рисменом, представляет собой человека, «направляемого извне» («other-directed») ориентированного на внешнее, моду, свою референтную группу. Это тип конформиста, готового к любым переменам и изменениям, чтобы находиться в соответствии со своей средой и временем, который является полным антиподом человека XIX ст., «направляемого изнутри» с присущей ему цельностью, иерархией идеалов и ценностей. Культура среднего класса постиндустриального общества ориентирована на «стирание лиц» и «смену масок», «жажду одобрения» референтной группой, погоней за модой,

приоритет «малых альтернатив» и отказ от «больших теорий», считавшихся устаревшими и зачастую социально опасными⁴.

На пространстве бывшего СССР источником постмодернистских сдвигов в общественном сознании и практике была тоталитарная система. Иными словами, постмодернизм экспансирует как реакция на идеологию и практику тоталитаризма, тоталитарное подавление личности, человеческой субъективности.

Система постоянного дефицита, нехваток выполняла функции репрессирования личности, напоминала человеку о том, что деваться ему некуда, любой бунт или сопротивление бесполезны, единственный выход - это смирение перед властью. Это была система ежедневного тотального, косвенного репрессирования и сознания советского человека. Невозможность достойной жизни в условиях дефицита, житейских трудностей и постоянных ограничений являло собой заместитель ГУЛАГа, аналог лагерей и тюрем: советский человек постоянно ощущал себя кем-то и за что-то наказанным и при этом никто не предъявлял ему никаких обвинений⁵.

Репрессированным было и сознание советских людей, в структурах которого преобладал идеал борьбы, конфронтации, неприятие успехов других, принцип классового подхода. Оживление эсхатологических построений в результате «распада СССР», «коллапса социализма», ощущение кризиса, конца истории «культурного шока» посткоммунистических обществ - все это эпифеномен «репрессивного сознания» в постсоветском пространстве.

Естественной реакцией на тоталитарный режим и мышление было развитие повседневной культуры, моды, дизайна, интерьера, стремление к комфорту, культуре быта. Вся эта атрибутика выполняла функции раскрепощения советского человека, самовыражения личности. Мини-мода, сексуальная революция, конкурсы красоты, проникновение эротической стихии в повседневную жизнь, театр, кино, искусство, литературу все это служило средством самовыражения и самоутверждения личности в её противостоянии с системой тотального репрессирования. К примеру, настоящий вызов тоталитарному сознанию представляет творчество Бориса Моисеева, сознательно ориентированное на кич и эпатаж.

Следует учитывать и глубинные пласты в сдвиге сознания человека постсоветского времени. Крушение командно-административной системы, высокая социальная мобильность, туризм, возможность работы и учебы за границей, способствовали раскрепощению сознания человека тоталитарной формации, формированию свободной личности, осознающей собственную ценность, а также возникновению политической культуры, предпосылок для создания открытого общества.

Высвобождение субъективности привело к сближению повседневности и культуры, повседневной и элитарной культуры. Эстрада, непрофессиональное искусство, массовые зрелища, рок-концерты, фестивали, КВН начинают конкурировать с элитарным искусством. Формула известного сатирика А.Арканова: «только то искусство, которое не имеет никакого отношения к искусству, является собственно народным искусством» (речь идет о конкурсе «Серебряная калоша», направленном против безвкусицы и культурной поденщины), является аллюзией смеховой культуры М.М.Бахтина. Современный украинский философ Алексей Шевченко видит в концепции народной, карнавальской культуры М.Бахтина отражение тоталитарного сознания. В книге М.Бахтина «Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса» основная оппозиция «власть - масса», официальная культура - культура неофициальная, площадная, взята из реалий «сталинского социализма». Образ Средневековья позволяет Бахтину экранировать неприглядные черты окружающей советской действительности - догматичность, авторитарность. Как воспринималась народная культура в непосредственном опыте советского человека?

По словам украинского философа, «непролазная матерщина, которая в советских условиях превращается из внекультурной реальности в культурную, поскольку становится зеркальным отражением господствующей сверхрепрессивности, тотальной гулагизации, стирания граней между лагерем и бытом. Это единственный возможный ответ раба и уголовника». Врядли Бахтин испытывал восхищение перед «этой страшной матерной стихией», носителю которой приписывается высшая правда. В концепции Бахтина происходит отказ от «европейского опыта индивидуального тела» и принятие нового телесного опыта - «тела массы», слипшегося в площадном действе. Народная площадная культура вбирает в себя традиционно понимаемый народ, «знакомую подпольную матерную культуру, новый опыт идентификации своего тела в условиях абсолютной репрессии» и превращение этого опыта в «новый вариант соборности и всеединства»⁶.

Нынешнее сближение повседневности и культуры происходит в контексте высвобождения субъективности и осознания самоценности человека.

Изменениями общественного сознания и социокультурной практики определяется и состояние исторической науки конца XXст. Если кратко выразить суть перемен, охвативших историческую науку нашего времени, то речь идет о так называемой «историографической революции» (Л.Репина), «кризисе исторической науки» (А.Гуревич), «структуралистской революции» (В.Визгин).

Нам более близко понятие «структуралистской революции»: по мнению В.Визгина, «структуралистская революция» в истории неотделима от общенаучной революции XXв., от революции в физике. Следствием «структуралистской революции» было радикальное обновление аппарата исторической науки. В конспективном, сжатом виде смысл «структуралистского переворота» в науке и истории означает:

- 1) утверждение идеи прерывности, дискретности исторического процесса;
- 2) изменение (перенесение) акцентов в оппозиции «вещь - отношение» на второй элемент, что применительно к истории означает изучение не событийной истории, а структур, как устойчивой, сложившейся формы отношений;
- 3) признание ведущей роли субъекта познания (исследователя, историка).

Эти ключевые идеи «структуралистской революции» в научном познании определили основные вехи в развитии исторической мысли нашего столетия.

Первый этап, охватывающий первую половину XXст., характеризуется созданием глобальных объяснительных схем, «больших теорий» истории человечества. Марксизм - порождение эпохи Модерна с его приоритетами социологических абстракций, материальных основ жизни, целей прогрессивного развития общественных форм (формаций) пользовался большим авторитетом в социологической и исторической мысли Европы, потрясенной революциями, мировой и гражданскими войнами, крахом монархий. Все это создавало иллюзию практической реализации марксистских гипотез и схем.

Ответом на вызов «скромного обаяния марксизма» послужило возникновение альтернативных «больших теорий» О.Шпенглера и А.Тойнби. В основе их конструкций лежал извлеченный из запасников истории принцип исторического циклизма как антитеза идей прогресса и социального оптимизма. Теория «великих культур» О.Шпенглера и концепция «локальных цивилизаций» А.Тойнби интерпретировали мировую историю не как процесс, а совокупность культур или цивилизаций, тем самым реализовывали в теории принцип прерывности, дискретности, «разрывного характера» хода истории. Правда, эти схемы были еще тесно связаны с эпохой модерна, с присущими ей идеалами универсального и поступательного развития.

Следующий акт «структуралистской революции» в истории был связан с практикой изучения социальных и ментальных структур. Смысл «поворота» в сознании историка от вещи к отношениям в форме особых структур нашел отображение в метафоре «поля», заимствованного из физики.

В середине XXв. оформляется новое направление в исторической науке - антропологически ориентированная социальная история, сосредоточенная на изучении социальных структур и структур сознания. Наиболее известным репрезентантом «новой исторической науки» стала французская школа «Анналов». Один из основателей школы Марк Блок рассматривал феодальное общество как особую структуру, живой организм, в котором социальные, экономические отношения переплетаются с социально - психологическими и политическими. Анализ феодальных структур осуществлялся историком как бы изнутри, под углом зрения отношения человека и определенного социума, семьи, системы родства, взаимоотношений с сеньором.

Другой «отец - основатель» школы «Анналов» Люсьен Февр был сосредоточен на изучении структур сознания представителей высокой культуры - Ф.Рабле, М.Лютера, Десперье, Маргариты Навваррской - кружка интеллектуалов времени Франциска I. Изучая стиль мышления Франсуа Рабле или Мартина Лютера, историк намеревался распознать ментальные структуры эпохи Ренессанса. В центре внимания представителей 3-го поколения школы «Анналов» находится изучение истории ментальностей - проблемы смерти, смеха, детства, женщины в сознании людей эпохи средневековья и Ренессанса.

Примат структур («поля») обесценивал идею эволюции и абстрактных конструкций (за приверженность которым Л.Февр подвергал критике А.Тойнби).

Примечательно, что «социальную теорию» представители школы «Анналов» писали «по-французски» (Ж.Ревель), т.е. были сосредоточены на локальном и сознательно не выходили за пределы национальной истории.

Принцип проблемного поля актуализировал в творчестве представителей школы «Анналов» междисциплинарный подход. Дело в том, что анализ социальных и ментальных структур вынуждал обращаться к методологическому арсеналу смежных дисциплин, как историческая психология, демография, лингвистика, семиотика, социология, культурология и т.д.

Представители французской «новой исторической науки» положили начало изучению истории как истории культуры, культуры «безмолвствующего большинства» и культуры элиты.

В 70-80 гг. происходит оформление нового направления в методологии истории, которое определялось по-разному: «постмодернистский вызов истории», «лингвистический поворот», «семиотический вызов».

В парадигму постмодернистского исторического мышления входит новое прочтение предмета и методов изучения прошлого. Для новых интеллектуальных историков предметом изучения является новая культурная и новая интеллектуальная история. Новая культурная история - это разновидность социальной истории, которая исследует то, как субъективные представления мысли и способности индивидуума реализуются в коллективных структурах⁷.

Новая интеллектуальная история ориентирована не столько на историю звезд, сколько обоснование принципа постижения, понимания прошлого посредством текстов. Новая культурная история не противопоставляет народную и элитарную культуру.

Основным является культурологический подход к истории, который базируется на активной роли языка, текста, исторического нарратива. В 60-70 гг. на основе постструктуралистской литературной теории возникает

«новая риторика», целая гуманитарная субдисциплина - нарратология. Одним из основных был тезис о родовой общности литературы и историографии как письма, несмотря на жанровые различия. Новые интеллектуалы поставили проблему сходства и различия литературного и исторического нарратива⁸.

Важнейшей составляющей постмодернистского восприятия истории является концепция активной роли познающего субъекта. Новые интеллектуалы творят реальность посредством слова, речевых конструкций: «Слова конструируют социальную реальность в той же степени, в какой они ее выражают» (Бурдьё)⁹.

Пафос новой «нарративной философии истории» сводится к тому, что историк имеет дело не с объективной реальностью, а с образами этой реальности, историк работает не с прошлым, а документами - образами реальности (Д.Лакапра). Непрерывность рассказа имитирует непрерывность реальности, которая предстает как непрерывность культуры.

В центре внимания находится не исторический субъект, а субъект познания, исследователь, автор текста (нарратор), его взаимоотношения с текстом. Главным, как это было у Мишеля Фуко, становится внеисточниковое, личностное знание как продукт творческой субъективности.

М.Фуко принадлежит и концепция «власти - знания», согласно которой теория, мысль, идеология оказывает обратное влияние на предмет. Марксистская теория классов способствовала тому, что в реальности возникали именно эти структуры. В современных условиях история становится задачей целенаправленного конструирования, слова историка способствуют «производству, сотворению исторической реальности»¹⁰.

Отличительной чертой постмодернистской методологии истории является отказ от «больших теорий». Важнейшим признаком постмодернистского мышления является идеал различия. Акцент ставится на региональном, уникальном, культурно - национальном, что ведет к переосмыслению универалистских тенденций европейского модерна. Примат единичного над всеобщим, универсальным, реализуется в таких новейших течениях исторической мысли, как «микроистория» получившая распространение в романских странах Италии, Испании и «история повседневности» - в Германии.

«Микроистория» возникает как реакция на состояние социальной истории и определяется «парадигмой признака» (Карло Гинзбург). «Микроистория» характеризуется интересом к уникальному, неповторимому в истории.

«История повседневности» также ориентирована на фиксацию единичного, стирание грани между бытом и историей, ей присущ «фотографический эффект» в истории т.е. интерес к семейным генеалогиям, быту, истории частной семьи, квартала, цеха, улицы, фабрики и т.д.

Культивирование «принципа различия» стимулирует значение компаративистских исследований, ориентированных на примирение противоречий, противоположностей, таких как Восток - Запад, культура - повседневность, личность - социум, цивилизация - формация.

Коммуникативность, соотнесение себя с другими (позициями, культурами) - это сильная сторона постмодернистского мышления, что находит выражение в признании «культурного полифонизма», «диалога культур»; «теоретического экуменизма».

Современный литовский философ А.Андриускас полагает, «что в рамках постмодернистской методологии историю человечества можно трактовать как нечто единое и неделимое, поскольку разные культуры и цивилизации - это инварианты одного и того же»¹¹.

Приоритеты децентрализации, компаративистских подходов актуализируют внимание к локальному, национально-региональному, к диалогу культур и идей.

Специфика восточнославянской традиции прослеживается во вневременном и конкретно-историческом измерениях, на уровне ментальных и социальных структур. Генетическая черта сознания восточнославянских народов, в том числе и украинского, состоит в преобладании эмоционально- психологического «александрийско-библейского» стиля мышления в противовес рационально-логическому «платоновско-аристотелевскому», свойственному западным народам. Поэтому в славянской культурной традиции рационализм, изысканный гносеологизм не нашли глубоких корней. Наоборот, духовная энергия восточнославянских народов стремится не ввысь (в философских конструкциях), авширь, растекается по всему пространству культуры, насыщая собой любое произведение духа - будь то политический трактат, религиозная проповедь, произведение литературы или искусства¹².

Отличительными чертами украинской ментальности в таком контексте является мечтательность, кордоцентричность, эмоциональность, романтически-утопическое мышление.

Особый интерес представляют рассуждения американского исследователя М. фон Хаген, который считает, что история Украины отвечает «постмодернистскому политическому развитию». То, что ранее воспринималось как «слабость» украинской истории, или её «дефекты», если мерять критериями таких западноевропейских государств, как Франция или Англия, может превратиться в «силу» для новой историографии.

Дискретность культурной и исторической традиции, «прозрачность» культурных границ, политическая и культурная «аморфность», полиэтничное общество – все это может сделать украинскую историю «современным полем исследований». Под таким углом зрения вся украинская история «оспаривает» устаревшие на сегодняшний

день штампы «національно-державної парадигми». Українську історію М. фон Хаген сприймає як «лабораторію для розгляду декількох паралельних процесів державного і національного будівництва і для порівняльної історії взагалі»¹³. Разом з тим дослідник визнає, що постмодерністська перспектива української історії – це справа майбутнього, нагальною задачею українських істориків є створення дійсно громадянської і патріотичної історії свого національного державства.

Зрозуміло, постмодерністська методологія має своїх критиків. Так німецький соціолог Юрген Хабермас вважає її шкідливою, так як абсолютизація множинності, пріоритет унікального, хвала різноманітності, відсутність обмежень неминує веде до морального і інтелектуального хаосу, де все непередбачувано.

Російський філософ А. Гульга в своїй концепції «постсучасності» розв'язує апорії постмодернізму, який веде боротьбу з цілим, але будь-яке творіння виступає як ціле, людство так само відчуває себе як ціле, яке зобов'язане вижити.

І критики і апологети постмодернізму, мабуть сходяться в тому, що постмодернізм – це етап в усвідомленні цілості, який створює передумови для виникнення нового синтезу.

Література:

1. См.: Соболев О.Н. Постмодерн: Філософські і культурні виміри // Філософ. і соціол. думка, 1992. - №8. - С.51.
2. Там же. - С.52.
3. Кнабе Г.С. Діалектика повсякденності // Вопр. філос. - 1989. - №5. - С.45-46.
4. См.: Іонов І.Н. Судба генералізуючого підходу до історії // Одиссей. - 1996. - М., 1996. - С.67-68.
5. Якимович А.К. Тоталітаризм і незалежна культура // Вопр. філос. - 1991. - №11. - С.22.
6. Шевченко А.К. В тенетах ідеології, К психопатології інтелектуального свідомості // Філософ. і соціол. думка. - 1992. - №8. - С.110-111.
7. См.: Рєпіна Л.П. Виклик постмодернізму і перспективи нової культурної і інтелектуальної історії. // Одиссей. - 1996. - М., 1996. - С.31.
8. См.: Зверєва Г.І. Реальність і історичний наратив: проблеми саморефлексії нової інтелектуальної історії. // Одиссей. - 1996. - С.17.
9. Визгин В.П. Постструктуралістська методологія історії: досягнення і межі. // Одиссей. - 1996. - С.49.
10. Там же. - С.50.
11. См.: Петякшева Н.І. Проблеми діалогу цивілізацій. // Вопр. філос. - 1993. - №6. - С.187.
12. Горський В.С. Філософія в системі славістики. // Історія і культура слов'ян. - К., 1993. - С.43.
13. Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History?, Slavic Review 54. no 3 (Fall 1995): 658-673.

О.А. УДОД

«РОЗПОВІДАЮТЬ ЧУДЕСА ПРО МОСКОВСЬКИЙ З'ЇЗД МАРКСИСТІВ-ІСТОРИКІВ...»

Удод Олександр Андрійович – докторант кафедри російської історії Дніпропетровського державного університету, кандидат історичних наук, доцент

В заголовку цієї статті введено слова Сергія Єфремова (1876 – 1939 р. р.), відомого українського вченого, академіка, активного учасника української національної революції 1917-1921 р. р., які він зафіксував у своїх знаменитих «Щоденниках» 16 січня 1929 р. Про долю єфремовських «Щоденників», які «бережливо» зберігав у себе КДБ СРСР з 1929 р. до 1990 р., уже доводилося писати в часописі «Бористен» (№1 за 1999 р.). [19] Головне, що можна винести, читаючи С.Єфремова, це відчуття довіри до слів, думок, оцінок академіка. Це були роздуми сучасника, що боляче переживав за долю українського народу. Інколи цей біль виливався в досить грубі, інколи нелітературні слова й фрази, але в них не було лакування, фальші. Сергію Єфремову можна й треба вірити. Бо так думав й весь український народ.

Ось що писав С.Єфремов про Першу Всесоюзну конференцію істориків-марксистів: «Розповідають чудеса про московський з'їзд марксистів-істориків. Устами самого Покровського істориків-марксистів одреклися від «економічного матеріалізму»: то, мовляв, була тільки вигадка для цензури, а тепер можна її й похерити. Тими ж самими устами Яворського знищили всю попередню українську історіографію, як буржуазну, а після цього якийсь москвич знищив і самого Яворського, як немарксиста. І не лишилось для України жадного праведника... Люде,

що з усієї сили під марксизм підшиваються, як от Багалій, дуже занепокоєні. І поділом: не підшивайтеся і не лізьте, куди голова не влізе», [6; 724-725]

Досить смілива і влучна за змістом оцінка результатів конференції, особливо в частині визначення долі всієї української історичної науки, адміністративного нав'язування марксистсько-ленінської методології та позиції відомих українських істориків. Але в усіх наступних солідних виданнях із історіографії щодо розвитку в Україні за радянських часів історичної науки давалась зовсім інша оцінка. В канонізованих «Нарисах історії історичної науки в СРСР» (Москва, 1966 р.), що вийшли за загальною редакцією М.В.Нечкіної, до речі, учасниці тих «чудес», що сталися на з'їзді, було вміщено, по суті, офіційну версію щодо результатів з'їзду: «Показником росту радянської історичної науки стала Всесоюзна конференція істориків-марксистів, що відбулася в грудні 1928 – січня 1929 р. Оцінюючи її результати, М.М.Покровський відзначив, що вона довела існування в СРСР «марксистської» історичної науки не в формі популяризацій і загальних курсів (в такому вигляді марксистська історична наука існувала у нас і до революції), але в формі дослідницької роботи.» Як на позитивне явище Покровський вказував на те, що конференція була всесоюжною нарадою, що в ній взяли участь не тільки російські історики, але й представники інших народів СРСР.

Успіхи, досягнуті радянською історичною наукою, дозволити їй перейти в рішучий наступ на буржуазну історіографію.» [11; 151-152]

Майже те саме знаходимо в колективній монографії «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади» (Київ, 1973): «Буржуазно-націоналістичні тенденції в історичних дослідженнях на Україні були відзначені і на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 р. – січень 1929 р.). ...Сама Всесоюзна конференція істориків-марксистів стала важливим етапом у зміцненні зв'язків між істориками всіх братніх радянських республік, в тому числі між істориками УРСР і РРФСР. Українські радянські історики взяли активну участь у цій важливій представницькій нараді істориків всього Радянського Союзу.» [15; 25-26]

В міру «просування СРСР до розвинутого соціалізму» оцінки конференції ставали ще більше безпроблемними і пафосними. В підручнику «Історіографія історії СРСР: Епоха соціалізму» (Москва, 1982 р.) за редакцією І.І.Мінца читаємо: «Ріст кадрів радянських істориків та їх перші крупні успіхи показала проведена в кінці 1928- початку 1929 р. перша Всесоюзна конференція істориків-марксистів... Діяльність конференції проходила під знаком боротьби за чистоту марксистсько-ленінських принципів, непримиренного відношення до буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології в історичній науці. Конференція закликала радянських істориків згуртувати свої сили для виконання програми будівництва соціалізму, оволодіти високою технікою наукового дослідження, посилювати інтернаціональні зв'язки радянської історичної науки». [8; 80-81]

Дещо проливали світло на конфлікт, що стався на конференції між українськими істориками та союзним керівництвом офіційної історичної науки, автори статті в московському журналі «Вопросы истории» у 1964 р. – В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось та В.Г.Сарбей, але оцінки вони змушені були давати вже загальноприйнятні на той час: «Провідником їх ідей [М.Грушевського, С.Єфремова, О.Гермайзе] тут виступив один із найближчих співробітників Яворського, З.Гуревич. Його виступ на захист «українського декабризму» з нападками на російських радянських істориків не знайшов підтримки в інших членів української делегації і зустрів єдинодушний відпір у виступах М.М.Покровського, М.В.Нечкіної та інших учасників конференції. На конференції було вказано і на серйозні помилки буржуазно-націоналістичного характеру «Історії України» М.Яворського, яку автор намагався видати ледве не за останнє слово марксистсько-ленінської історичної науки на Україні. Звертаючись до українських делегатів і вказуючи на небезпеку рецидивів націоналізму, М.М.Покровський закликав до зміцнення ділових зв'язків між істориками братніх радянських республік для створення єдиного фронту марксистсько-ленінської радянської історичної науки.» [5; 7] Але після 1964 р. робота цієї конференції уже могла зображуватись тільки як безконфліктна, переможна, спрямовуюча і т.д.

Що ж сталось на I Всесоюзній конференції істориків-марксистів? В чому суть конфлікту між українськими і російськими істориками? Які можуть бути оцінки цього конфлікту з позицій сьогоденного стану історичної науки?

Перша Всесоюзна конференція істориків-марксистів відбулась в Москві з 28 грудня 1928 р. по 4 січня 1929р. Головний і «офіційний марксистський історик М.М.Покровський (1868 – 1932 р. р.), коментуючи результати конференції, писав: «...Історія стукає нам в двері – не будемо заставляти чекати її занадто довго і постараємось використати можливо ширше досвід першої конференції істориків нашого Союзу. Вона – майже мимоволі – розбила вже цілий ряд академічних шаблонів. Не будемо лякатися цієї ломки. Підемо далі цим шляхом. Зосередимо нашу роботу навколо живих, актуальних питань, не турбуючись про те, вкладаються вони в старі академічні рамки чи ні. Історія більше говорить про мертвих людей, ніж живих, але це не заважає їй бути самою живою, найбільш політичною наукою з усіх, які існують.» [12; XV] Оцій меті – перетворити історію в найполітичнішу науку, зняття класової боротьби – й була присвячена конференція 1928-1929 р. р. Уже на той час чітко прослідковувалась лінія компартії і радвлади на одержавлення історичної науки (а конференції, наради, семінари були одним із засобів її одержавлення), витіснення громадських організацій (самодіяльних) і зосередження

історичних досліджень в наукових установах, підпорядкованих владі. Тому конференція мала всі атрибутивні ознаки, які надалі стануть надзвичайно характерними для подібних форумів комуністичних часів: привітання (взаємні) ЦК ВКП(б), доповідь мандатної комісії, обрання чисельної президії, бурхливі овації і вставання всіх учасників, прийняття резолюцій та ін. На думку професора В.К.Якуніна ця конференція стала «етапною подією, що відобразила стан вивчення та викладання історичної науки в СРСР». [22; 86] Цей новий етап, що розпочався разом із заключними акордами конференції, за оцінками сучасних українських історіографів (зокрема Л.В.Таран), диктує необхідність по-іншому підійти до періодизації власне історичної науки в Україні за радянських часів. Саме 1929 р. – рік «великого перелому» – став таким же переломним (в прямому і переносному значенні слова) для української історичної науки. «З точки зору сьогодення погляди академіка М.В.Нечкіної, – пише Л.В. Таран, – щодо періодизації розвитку історичної науки в СРСР є неприйнятними. Справжнім рубежем в історіографії СРСР та України був 1929 рік, рік першої всесоюзної конференції істориків-марксистів. ...Боротьба за утвердження марксизму набула не лише безкровного, але й кривавого характеру. Тільки в Україні (за неповними даними) 185 вчених пройшли через ГУЛАГ, а багато з них загинули там.

Природний, спільний з іншими країнами процес методології історичного знання в СРСР, зокрема в Україні, який знаходив відображення у працях В.М.Хвостова, Д.М.Петрушевського, М.О.Бердяєва, Л.П.Карсавіна, Р.Ю.Віппера, С.Л.Франка, М.І.Карєєва, М.М.Ковалевського, І.В.Луцицького, був перерваний, покладено край плюралізму думок. З початку 70-х років розвиток історичної науки в СРСР відбувався на методологічній основі спрощеного, вульгаризованого марксизму...» [17; 32]

Товариство істориків-марксистів було утворено в Москві у 1925 р. при Комуністичній академії на чолі з М.М.Покровським з метою насадження марксистської ідеології в історичній науці і непримиренної боротьби з іншими філософськими школами в суспільних науках, особливо традиційною дореволюційною історіографією. Перша конференція істориків-марксистів стала, свого роду, першою спробою продемонструвати зростаючу войовничість і агресивність обласканої владою «єдино вірної» найполітичнішої науки.

Українське ж товариство істориків-марксистів було утворено значно пізніше – лише наприкінці 1928 р. Влада робила все, щоб підігнати формальне конституювання товариства до офіційного відкриття конференції в Москві. А тому, 20 грудня 1928 р. (за 8 днів до початку конференції) у Харкові відбулась установча всеукраїнська конференція істориків-марксистів, скликана за ініціативою історичного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму. Вступну промову на ній виголосив М.О.Скрипник. На конференції обговорили й затвердили статут товариства, який було ухвалено Президією УІМЛ ще 3 грудня 1928 р., та обрали раду товариства.

Показовим є прийом, яким необхідно було керуватись в умовах канонізації історичної науки за радянських часів. Н.В.Комаренко, яка є визнаним спеціалістом в Україні з історії історичних установ, пишучи про обрання ради товариства, зазначає: «До ради товариства обрали М.О.Скрипника, М.М.Попова, М.А.Рубача та ін.» [10; 76] І ні слова про обрання головою цього товариства Матвія Івановича Яворського (1884 – 1937 р. р.). Бо ім'я його на довгий час було під забороною взагалі, а якщо неможливо було уникнути посилання на опального історика, то згадувати слід було лише з негативним відтінком. Коли мова в роботі Н.В.Комаренко вельми вже про цькування і переслідування Яворського, то зазначається: «У жовтні 1929 р. рада товариства більшістю голосів ухвалює рішення про знаття М.І.Яворського з посади голови товариства. 22 лютого 1930 р. рада Українського товариства істориків-марксистів скликала загальні збори, на яких було дано докладний аналіз роботи товариства, М.І.Яворського виключено з його членів. Новий склад ради очолив М.О.Скрипник». [10; 77]

Чому ж українське товариство було створено значно пізніше союзного? Відповідь на це питання знаходимо теж в матеріалах конференції. Виступаючи з доповіддю «Про роботу марксистських історичних установ на Україні» М.І.Яворський визнавав: «Робота марксистської історичної думки на Україні проходила і проходить в інших умовах, ніж в РРФСР, і при цьому в більш несприятливих умовах, перш за все тому, що у нас на Україні в дореволюційний час не було навіть спроб організувати марксистську історичну школу.» [20; 36] А утворити таку школу було неможливо з тієї причини, що поширення марксистської ідеології, вплив більшовизму в Україні були мінімальними, не знаходили соціальної опори і, навіть, входили в протиріччя з традиційним світоглядом українського народу, його духовними цінностями.

До речі, П.Горін, який доповідав про роботу Товариства істориків-марксистів, мав уже сміливість з деяким відтінком вказування зверху і повчання з позицій великодержавницьких заявити: «...Товариство наше повинне об'єднувати всі кадри істориків-марксистів. Уже в даний час воно широко вийшло за межі московської організації... На Україні організація Товариства, на жаль, затрималась, хоч потреба згуртування істинно-марксистських сил там стоїть гостріше, ніж в інших місцях.» [3; 26]

Отакий стиль повчання українських істориків, розпочатий П.Горіним з відома М.М.Покровського (бо зачитувалась саме його доповідь як голови Товариства) в перший день конференції – 28 грудня 1928 р. – був витриманий і надалі.

Характерним був епізод, зв'язаний із роботою мандатної комісії конференції, що теж продемонстрував наочно ставлення центру до українських істориків: М.Є.Слабченко, який обрався делегатом від Одеського інституту освіти (ІНО), мандатною комісією конференції був позбавлений права вирішального голосу і брав

участь у засіданнях з правом дорадчого голосу. Розправилась мандатна комісія і з В.О.Пархоменком (делегатом від Дніпропетровського ІНО): його мандат делегата з правом дорадчого голосу взагалі був замінений на гостьовий квиток. Причина? Про це відверто було заявлено в доповіді К.Попова – голови мандатної комісії (мовою оригіналу): «...эти товарищи... не имеют оснований быть на конференции... из-за отсутствия у них достаточной прикосновенности в отношении марксизма». [14; 73] Постать В.О.Пархоменка (1880-1942 р. р.) – одного з найвідоміших дослідників історії східного слов'янства і Київської Русі – була надто помітною на науково-педагогічному небосхилі України в 1920-х р. р. Поступити так із видним вченим організаторам і керівникам конференції дозволило те, що в цей час за ним вже велось стеження, готувався горезвісний відомий процес над СВУ, в справі якої й був заарештований В.О.Пархоменко 30 вересня 1929 р. Детальніше про цю непересічну особистість в історичній науці розповідається в книзі «Очищення правдою», випущеною дніпропетровськими вченими. [7; 200-204].

До речі, М.Яворський, розпочинаючи свою доповідь, звернувся до учасників конференції із словами вибачення за те, що «буду плохо говорить по-русски». Отакі подібні нотки меншовартності, провінційності не раз проскакували у виступах і поведінці учасників української делегації на конференції. Навіть привітання М.М.Покровському в зв'язку з його 60-річчям та 35-річчям наукової діяльності, не дивлячись на конфлікт з українською делегацією та відомі всім особисті неприязнені стосунки, виголошував саме М.І.Яворський. Очевидним було його прагнення догодити керівництву. М.Яворський заявляв у своєму виступі: «...для нас, українців, значення робіт М.М.Покровського величезне: в роботах М.М.Покровського поставлено і розроблено багато питань, що стосуються і українського історичного процесу, які для нас служили керівництвом при нашій розробці української історії». [21; 75] Зрозумівши таку здатність українців запопадливо прогинатися перед керівництвом (як казав С.Єфремов, - «підшиватися»), М.М.Покровський у заключному слові дозволив ще раз собі познущатися над Яворським: «Я повинен сказати, що я вашим привітанням надзвичайно зворушений, але не можу не відзначити, що це до пункту порядку дня не відноситься. Тов. Яворський зробив цю заяву не попередивши мене, - це є порушенням нашої конференційної дисципліни,» [13; 75] чим викликав сміх в залі.

Багато епізодів містять матеріали конференції щодо «політичного» виховання українських істориків з боку «диктатора» М.М.Покровського. Якраз таку оцінку йому дав у свій час відомий російський історик Георгій Вернадський (1887-1973 р.р.), син першого президента Всеукраїнської академії наук, який писав: «...він, по суті справи, був справжнім диктатором в області історичних досліджень в Радянському Союзі, Покровський привчив всіх викладачів і студентів, що займалися російською історією, до суворого нагляду, який змушував їх дотримуватись жорстоких рамок досліджень, встановлених ним самим.» [2; 428]

А основний конфлікт розгорнувся навколо і під час обговорення доповідей М.Яворського про роботу марксистських історичних установ на Україні, про антимарксистські течії в українській історичній науці та М.Рубача - про роботу Центрархіву України.

З яких же питань розходились українські і російські марксистські історики? Підкреслимо, що розходження були саме серед марксистських істориків. Представників інших методологічних течій та філософій на конференції не було. Від концепції М.С.Грушевського відмежувались і українські, і російські історики. Сам же Грушевський досить скептично спостерігав «дискусії» всередині марксистської історіографії, майже ніяк не коментуючи їх характер. Бо як можна пояснити з точки зору здорового глузду те, що приїхавши у Москву на конференцію, українські історики починають на виду всіх делегатів з'ясовувати, хто із них ортодоксальніший марксист і палкіший інтернаціоналіст: М.Яворський нападав на Равича-Черкаського, З.Гуревич на О.Гермайзе і на М.Яворського, М.Рубач на О.Гермайзе і т.д. ?!

Українські історики справедливо поставили на конференції питання про нормалізацію роботи українських архівів. М.Рубач, голова Центрархіву України, говорив: «Загальновідомий факт, що українська історія і тісно зв'язана з нею архівна справа, яка ставить своїм завданням організацію документальної бази для цієї історії, знаходились в загоні, що царський уряд штучно притісняв, гальмував розвиток української історіографії...

На Україні... ні приміщень, ні архівів, ні досвідчених архівістів архівна справа в спадок від царизму не отримала. Навіть, навпаки, архівні матеріали, найбільш цінні, в значній мірі до 1917 р. вивозились з України для того, щоб загальмувати історичне дослідження найбільш цікавих і важливих проблем з точки зору національної політики, і тому, що в Ленінграді і в Москві були головним чином історичні центри.

...Я повинен ... вказати на Ленінградську Академію наук, яка не хоче – і причому демонстративно не хоче – повертати нам ряд виключних за цінністю матеріалів, вивезених в різний час із України». [16; 67-68] Кілька разів М.Рубач і керівництво української делегації (М.Яворський) ставили питання про прийняття конференцією рішень щодо повернення архівних матеріалів. В результаті було прийнято резолюцію «Про охорону від знищення цінних історичних матеріалів».

З.Гуревич, виступаючи в дискусії по доповіді М.Яворського про антимарксистські течії в українській історичній науці, загострив увагу на досить серйозній, провідній проблемі взаємин української і російської історичної науки, яку він назвав «відрижкою великодержавного шовінізму, або національного нігілізму». Він звинуватив М.В.Нечкіну в тому, що вона в роботі «Товариство з'єднаних слов'ян», розповідаючи про діяльність

цього товариства, яке утворилось на території України, ні слова не сказала про вплив українських моментів на нього. Гуревич резонно зауважував, що Товариство вийшло із українських сімейств, зросло на українських традиціях. «Невже, - продовжував він, - достатньо тільки того факту, що в «Катехизисі» з'єднаних слов'ян не згадано Україну, для того, щоб автор змогла обійти питання про вплив соціально-політичної і культурної обстановки України на формування ідеології і програми цього товариства». [18; 440] Крім цього З.Гуревич вбачав принизливе для України ставлення в тому, що автори випущеного в Москві у 1927 р. збірника «Селянський рух в 1917 р.» розірвали, по суті, етнічну територію самої України, бо паралельно з нею подають ще територію Таврійської губернії, південно-західного краю та ін.

М.В.Нечкіна зразу ж вступила в дискусію і почала повчати українських істориків, що вони не повинні обмежувати свою діяльність українськими науковими виданнями, а повинні звертатися в центральну пресу.» [14; 441] І надалі її виступ, а також М.Покровського, М.Рубінштейна будуть насичені саме такими словами: «повинні», «не повинні» і т.п. М.В.Нечкіна звинуватила українських вчених в тому, що вони нібито відстоюють концепцію «українського декабризму», яка, на її думку, була висунута в свій час трьома академіками: С.Єфремовим, Д.Багалієм і М.Грушевським. Далі вона безапеляційно заявила: «...коли мені кидають докір в тому, що я не врахувала особливостей «українських тенденцій» в декабризмі, я не заперечую і повторюю й зараз. – Я стою на точці зору відсутності в історії якогось неіснуючого в природі «українського декабризму»... Ніякого зв'язку з цією національною українською ідеологією в Товаристві з'єднаних слов'ян не було. Ось чому я просто дозволю собі – звертаючись до т. Гуревича – закінчити мій короткий виступ одним українським прислів'ям: «Не кажи гоп, поки не перескочиш.» [18; 443]

О.Гермайзе намагався підтримати З.Гуревича в його спорі з М.В.Нечкіною. Він стверджував, що, звичайно, українські історики-марксистичні не шукали і шукати не будуть в поглядах декабристів «ідей самостійної України». Але, на його думку, З.Гуревич мав рацію, коли говорив про те, що «діячі декабризму корінням своїм упирались в українську обстановку, що вони виростили в умовах української дійсності... І я глибоко переконаний в тому..., що епоха декабризму на Україні – це є смуга денационалізації українського дворянства, смуга глибокої денационалізації... У Горбачевського в його спогадах є надзвичайно характерна така особливість. Спогади про українство він зв'язує з милими спогадами дитинства, що мати його була істинна малоросіянка,... що вона прекрасно солила огірки і шанувала печерських угодників. Це, звичайно, не говорить про якусь національну свідомість. Але якраз в цьому й була характерна особливість або біда цього покоління, що це покоління українців українство розуміло тільки як вміння солити огірки і шанувати печерських угодників.» [18; 447]

Далі до дискусії підключився П.О.Горін, який, звісно, взяв сторону М.Нечкіної. П.Горін якраз і є тим «москвичем», про якого писав С.Єфремов у «Щоденниках», що розгромив М.Яворського. Він різко критикував Яворського за те, на його думку, що український історик недооцінював роль пролетаріату, переоцінював роль буржуазії, назвав його «Коротку історію України» «хорошою ілюстрацією до поганої марксистської схеми автора», а головний «гріх» в тому, що в якості «стрижневого питання взято боротьбу за національну незалежність України.» [18; 450] Отак, по суті, російські марксистські історики договорились до заперечення взагалі самої української історії. Торкнувшись спроби З.Гуревича протистояти російському шовінізму, П.Горін заявив слідуюче: «Якщо т.Гуревич закликав боротися з великодержавним шовінізмом, я думаю, що ця боротьба піде куди успішніше, якщо наші українські товариші не будуть віддавати данину деяким відрижками домарксистської історичної науки на Україні, які завжди охоче підхопить Грушевський і його учні». [18; 451] Із стенограми конференції видно, наскільки наполегливо українські історики відстоювали свої позиції. У їх репліках відчувалась рішучість боротьби за право на власну українську історію та її об'єктивне висвітлення. Навіть М.Рубач, який із українських учасників конференції найбільш гостро виступив проти Яворського, О.Гермайзе і став на сторону М.Покровського та М.Нечкіної, заявивши, що «в книзі т.Нечкіної немає і тіні елементів великодержавності», все ж під тиском очевидності змушений був заявити: «не можна забувати, що кирило-мефодіївці, що стояли від декабристів всього на 19-20 років, своїми джерелами упираються в Товариство з'єднаних слов'ян. Вірніше, можна говорити не про прояви деякої великодержавності, скоріше про нечуйне ставлення до української історії». [18; 454]

Як і було заведено на подібних марксистських форумах, останнє слово повинно належати першій особі – «вождю» і керівнику історичного фронту. М.М.Покровський, підводячи підсумки дискусії, підтримав, звичайно, позицію М.В.Нечкіної, заявивши: «Марксизм знає тільки класову ідеологію. Правда, в цій класовій ідеології зустрічається національний спектр, але в основі лежить все-таки клас. Ось в чому справа.

...Через те, коли т.Гуревич заговорив так рішуче про прояви великодержавності у М.В.Нечкіної, то він неймовірно перегнув палицю, надзвичайно її перегнув. І якщо такого роду перегини палиці можливі, то це краще всього пояснює вплив Грушевського до сьогоднішнього дня. І проти цієї небезпеки доводиться товаришів українців попередити і попередити настійливо...» [18; 458]

В результаті такого вольового, адміністративного вирішення світоглядного (філософського) і історіографічного спору в Україні розпочався масовий наступ на історичну науку, який на кінець 1930-х р. р. завершився її повним розгромом, в історичній науці на довгі десятиріччя утвердились догми з робіт М.Нечкіної та ін. щодо декабризму та зародження українського національного руху.

Після повернення в Харків один із членів української делегації С.Семко, директор Київського ІНО, направив доповідну записку в ЦК КП(б) У на ім'я С.Косіора, в якій дано, по суті, справедливу і об'єктивну оцінку того, що сталося: «На конференції, особливо виступом тов. Покровського М.М. були створені несприятливі обставини для української делегації. Виступ тов. Покровського задав тон і став приводом до негативного ставлення до української історичної науки й делегатів українців. Українська історична наука в цілому кваліфікувалася як наука націоналістична, а її представники (без винятку) як націоналісти-шовіністи, навіть, незважаючи на приналежність до КП(б)У та Товариства істориків-марксистів». [9; 80]

Таке політичне «виховання», що було вчинене українським історикам-марксистам у Москві, надовго залишило свій слід в українській історичній науці. Тема, наприклад, «українського декабризму» зовсім зникла із сторінок наукових видань. Такою була теж одна із горезвісних традицій тоталітарної історичної науки – тема, закрита керівництвом одного разу, неодмінно ставила табу й для наступних поколінь істориків. Лише в 1996 р. у двох книгах відомих українських істориків Я.Й.Грицака та В.Й.Борисенка ця колись «небезпечна тема» знову піднімається до рівня наукового і світоглядного осмислення, а не політичних розборок, як було колись. Повернення до цієї теми є, по суті, за словами Ярослава Грицака, «ствердженням принципової нормальності української історії». [4; 3] У його «Нарисі» стверджується, що серед змовників («Товариство з'єднаних слов'ян») було чимало українців, нащадків козацької старшини. Провідними діячами декабристського руху були Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли з роду гетьмана Данила Апостола. З українських сімей походили засновники «Товариства з'єднаних слов'ян» брати Борисови та Іван Горбачевський. Останній згадував, що його батько розповідав йому про нещасливу долю Малоросії, і сам він не раз побивався над долею своєї батьківщини. Інший лідер декабристів, російський поет Кіндрат Рилєєв оспівував у своїх поемах героїчну боротьбу Северина Наливайка, Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Але, за оцінкою Я.Грицака, в цілому декабристський рух проявляв «байдужість до політичного майбутнього України». [4; 31] Мають право на існування, на думку історика, й такі поняття як «декабристський рух в Україні» та «українські декабристи». Він писав, що «декабристський рух в Україні мав певні специфічні риси, які відрізняли його від руху в Росії. Найвиразніше це проявлялося у діяльності «Товариства з'єднаних слов'ян». Діяльність цього товариства в Україні набула особливого характеру, зумовленого ліберальним інтелектуальним кліматом країни.

Члени товариства проживали серед змішаного населення західної окраїни Російської Імперії – Волині – і тому були особливо свідомі багатонаціонального характеру Росії, а також різноманітності слов'янського світу». [4;31-32] Отже, на протигагу тому стереотипові, що був канонізований Покровським і Нечкіною, українські декабристи черпали свої ідеї саме на українському соціальному ґрунті. Не варто бути так довго в полоні відомої лєнінської тези щодо «страшенно далеких» декабристів від народу. На думку Я.Грицака, «українські декабристи, насамперед, «Товариство з'єднаних слов'ян», залишили помітний вклад у розвиток політичної думки в Україні. Висунута ним ідея федеративної слов'янської держави знайшла відображення і розвиток у політичній програмі українського визвольного руху». [4;32]

В.Й.Борисенко в «Курсі української історії» (1996р.), розкриваючи тему політизації національного руху в Україні у першій половині XIX ст., виводить деякі ідеї визвольного руху також із програмних засад масонських організацій, які діяли в Україні в 1817 – 1822 р. р. (Одеса, Полтава, Київ). «Певного національного забарвлення масонським зібранням, - пише В.Й.Борисенко, - надавали відомі діячі національного відродження Іван Котляревський, який у той час служив у війську в Одесі, та ректор Рішельєвського ліцею Іван Орлай (1826 – 1829). В іншій одеській масонській ложі «Три царства природи» національні сили представляли онуки останнього гетьмана України Кирило й Петро Розумовські». [1;416] Відомий факт, що в проекті «Конституції» Північного товариства декабристів були сформульовані положення, які «передбачали часткове відновлення прав українського народу на власну самостійну державу. Планувалось утворити Українську й Чорноморську держави з центрами у Харкові й Києві». [1;421] Виступ декабристів, на думку В.Й.Борисенка, спричинив в свою чергу утворення політичного гуртка в Харкові у 1826 р. (В.Розаліон – Сошальський, П.Балабуха) та «політизоване вільнодумство в ніжинській гімназії». Всі ці події, а також участь українського населення в революціях 1848 – 49 р. р. у Європі, стали духовною основою для подальшого поступу національно – визвольного руху в Україні.

Такими були справжні причини конфлікту, а не дискусії, українських та російських істориків, дуже далекими і глибокими були його наслідки, рецидиви які тільки в кінці 1990-х років починає зживати українська історична наука.

Бібліографічні посилання:

- 1.Борисенко В.Й. Курс української історії. – К. : Либідь, 1996.
- 2.Вернадський Г. Русская история. – М. : АГРАФ, 1997.

3. Горин П. Доклад о работе Общества историков-марксистов // Труды Первой Всесоюзной конференции историков – марксистов. – т.1. – М. : Изд. Комакадемии, 1930. – с. 16 – 17.
4. Грицак Я.Й. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К. : Генеза, 1996.
5. Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки на Украине (1917 – 1963 гг.) // Вопросы истории. – 1964. - № 1. – с. 3 – 26
6. Сфремов С. Щоденники. 1923 – 1929. – К. : Газета «Рада», 1997.
7. Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А. Очищення правдою : Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя. – К. : Генеза, 1997.
8. Историография истории СССР : Эпоха социализма. – М. : Высшая школа, 1982.
9. Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський : доля вченого // Укр. історичн. журн. – 1990. - № 8. – с. 75 – 86.
10. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917 – 1937 р.р.). – К. : Наук. думка, 1973.
11. Очерки истории исторической науки в СССР. – т. IV. – М., 1966.
12. Покровский М. [Предисловие] // Труды Первой Всесоюзной конференции историков – марксистов. – т.1. – М. : Изд. Комакадемия, - 1930. – с. VII – XV.
13. Покровский М.Н. Речь при закрытии конференции // Труды ... с. 75 – 79.
14. Попов К. Доклад мандатной комиссии // Труды Первой Всесоюзной конференции историков – марксистов. – с. 73 – 74.
15. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К. : Наук. думка, 1973.
16. Рубач М. Доклад о работе Центрархива Украины. // Труды ... с. 67 – 72.
17. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки. // Укр. істор. журнал. – 1998. – № 5. – с. 30 – 39.
18. Труды Первой Всесоюзной конференции историков – марксистов. – т.1. – М.: Изд. Комакадемии, 1930.
19. Удод О.А. «... А новітній фольклор невблаганно своє зазначає» або Історичні анекдоти від Сергія Сфремова // Бористен. – 1999. – № 1. – с. 16 – 17.
20. Яворський М. О работе марксистских исторических учреждений на Украине. // Труды Первой Всесоюзной конференции историков – марксистов. ... с. 36 – 40.
21. Яворський М. Приветствие М.М. Покровскому в связи с 35-летием его научной деятельности. // Труды...с.75.
22. Якунин В.К., Мартынов Н.Д. Клио и Сталин. – Дніпропетровськ : Промінь, 1998.

В.І. ВОРОНОВ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ЩОДО ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ТВОРЧОГО ДОРОБКУ О.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Воронів Віктор Іванович – доцент кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету, кандидат історичних наук

Аналізуються праці вітчизняних учених, присвячені вивченню творчості одного з найвизначніших українських істориків та археографів другої половини XIX–початку XX ст. Олександра Матвійовича Лазаревського.

Наукова діяльність Олександра Матвійовича Лазаревського, визначного українського історика та археографа продовжувалася протягом більше, ніж п'ятидесяти років (з початку 50-х рр. XIX ст. до 1902 р.). За цей час він увійшов до числа найбільш помітних, ключових постатей в українській історіографії. Його наукові праці та археографічні публікації суттєво збагатили джерельну базу вітчизняної історичної науки, стимулювали розширення кола проблематики історичних досліджень в Україні, стали відправними моментами для всіх наступних поколінь істориків щодо вивчення соціально-економічної історії Гетьманщини. Проблеми, які ставив та намагався вирішувати в своїх працях О.М.Лазаревський, продовжують залишатися актуальними й для сучасних істориків, а його науковий доробок зберігає за собою чільне місце й потребує поглибленого дослідження та переосмислення.

У цілому вивчення наукового доробку О.М.Лазаревського розпочалося ще за життя самого історика. Окремим найбільш ґрунтовним його працям вперше була дана оцінка сучасниками вченого в ряді рецензій та анотацій. Саме 60-і – 90-і рр. XIX ст. можна вважати першим етапом дослідження наукової діяльності та доробку О.М.Лазаревського у вітчизняній історіографії, який характеризувався появою рецензій на окремі його праці. Такі рецензії з'являлися як у спеціалізованих українознавчих наукових часописах («Киевская старина», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка» (у Львові)), так і в інших виданнях, в тому числі губернських газетах. Окремі з цих рецензій написали професійні вчені-

історики (В.Б.Антонович [1,с.332–336], Д.І.Багалій [3;4;5,с.149–152], М.С.Грушевський [27,с.33–34; 28,с.225], І.В.Луцицький [55], В.О.М'якотін [59,с.309–315; 60] та ін.). Водночас у «Записках НТШ» було опубліковано декілька анотацій на праці О.М.Лазаревського, авторами яких були Л.Гнатишак, Ю.Кміт та ін., в яких просто фіксувалася поява тієї чи іншої публікації вченого і передавався її основний зміст [24,с.26–28; 40,с.14–18].

Всі рецензії та анотації можна поділити на дві групи: 1) критичні відгуки на археографічні публікації, здійснені О.М.Лазаревським; 2) рецензії на його монографії та статті. До найбільш ґрунтовних критичних відгуків першої групи можна віднести рецензії на «Сулимовский фамильный архив» [1,с.332–336], «Обозрение Румянцевской описи» [5,с.149–152], «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка» [59,с.309–315], «Мотыженский архив» [61,с.519–521] та «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича» [27,с.33–34]. Рецензенти відзначили високий археографічний рівень публікацій, вказали на їх непересічне значення, проаналізували зміст окремих джерел, опублікованих істориком та окреслили можливі напрямки їх використання в конкретно-історичних дослідженнях. Помічені ними були й окремі недоліки у здійснених О.М.Лазаревським виданнях. Так, наприклад, в рецензії на «Мотыженский архив» серед таких вказано недотримання автором хронологічного розташування документів та відсутність переліку актів, що склали добірку [61,с.521].

Найґрунтовніші рецензії другої групи – це відгуки на три томи «Описания Старой Малороссии» Д.І.Багалія [3; 4], І.В.Луцицького [55], В.О.М'якотіна [60] та І.М.Джиджори [38,с.12–23], а також на «Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв.» П.Рондяка [70,с.13–14] та «Исторические очерки сел Конотопского уезда» О.І.Левицького [54,с.368–370]. На думку рецензентів найбільша цінність цих праць О.М.Лазаревського полягала в тому, що їх автор використав велику кількість нових архівних матеріалів, окреслив коло проблем історії Гетьманщини, які треба було вирішити, практично започаткував дослідження історії створення великого козацько-старшинського землеволодіння, колонізації та заселення Лівобережної України, заснування сіл та містечок у цьому регіоні, адміністративно-територіального поділу та системи управління в Гетьманщині у XVII–XVIII ст. тощо. Натомість серед недоліків праць О.М.Лазаревського називалися односторонність його підходу при оцінці діяльності козацької старшини, не досить ретельне використання даних «Генерального следствия о маетностях», що призводило до багатьох помилок у тексті при викладенні фактів, описовість праць, намагання їх автора уникнути узагальнень та висновків.

В рамках першого етапу дослідження творчості О.М.Лазаревського з'явився ґрунтовний двохтомний «Опыт русской историографии» В.С.Іконникова, в якому, між іншим, було подано огляд найважливіших джерельних публікацій та архівної колекції документів історика [38].

Другий етап у дослідженні наукової спадщини О.М.Лазаревського припадає на перші п'ятнадцять років після його смерті (1902–1917 рр.). У некрологах, які з'явилися на сторінках багатьох наукових часописів та ін. періодичних видань, фактично була здійснена перша спроба дати узагальнюючу оцінку науковій діяльності та творчого доробку вченого [2; 14,с.85–107; 26,с.1–10; 59; 67,с.ХХІХ–ХХХ], а в «Киевской старине», окрім некролога, написаного М.П.Василенком [13,с.ІІІ–ХІХ], було вміщено хронологічний покажчик праць історика, складений С.Пономарьовим [68, с.ХХІ–LІІ]. Серед некрологів своєю об'ємністю та змістовністю вирізняються написані М.С.Грушевським [26], М.П.Василенком [14] та О.Верзиловим [17,с.13–20], де було наведено основні відомості про життя та наукову діяльність О.М.Лазаревського, в загальних рисах окреслено коло його наукових інтересів, подано оцінку його внеску в публікацію та вивчення джерел з історії України, вказано на особливості його наукових праць, проаналізовано окремі з них. М.П.Василенко підсумував внесок ученого в діяльність журналу «Киевская старина» та Історичного товариства Нестора-літописця, а також в українську історіографію в цілому, виділив основні етапи його творчості [14,с.89,97–99,106–107]. М.Грушевський відніс О.М.Лазаревського до плеяди найпомітніших постатей на тлі вітчизняної історичної науки другої пол. ХІХ – початку ХХ ст., вперше звернув увагу на особливості його підходу до вивчення джерел, у загальних рисах охарактеризував його науковий стиль («манеру»), назвавши його засновником так званої «лівобережної школи в українській історіографії» [26,с.1,5–6,9].

Окремі замітки, присвячені пам'яті О.М.Лазаревського, публікувалися з нагоди чергової річниці зі дня його смерті в 1903, 1906 та 1914 рр. [7;17;95]. Загальну оцінку науковій діяльності вченого та його праць також подано в передмові до другого видання його монографії «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783)», що вийшла друком у 1908 р. Автором її був М.П.Василенко [15,с.І–Х]. Тут же було проаналізовано джерельну базу цієї праці. М.Василенко особливо наголосив, що ґрунтуючись на широкому архівному матеріалі автор монографії дійшов висновку про те, що «крепостное право в левобережной Украине явилось результатом не одних мер русского правительства в этом направлении, а целиком вытекло из украинских общественных отношений, из украинской жизни, и русскому правительству во 2-ой половине ХVІІІ ст. приходилось часто только утверждать своими указами то, что на самом деле, давным давно существовало уже в жизни», а значення цієї його праці полягає «не в одном только «увеличении данных», а в гораздо большем – в выводах из этих данных, в научном обосновании этих выводов, в постановке целого ряда вопросов, тесно связанных с историей крестьянства и в их сильном разъяснении и притом не на основании одних соображений, а на основании многочисленных материалов, им изученных» [15,с.ІІ–ІІІ].

Після 1917 р. в дослідженні діяльності та наукового доробку О.М.Лазаревського деякий час простежується своєрідний вакуум. До вивчення цієї проблеми в межах України ніхто не звертався, хоч у той же час багато вчених користувалися джерелами, введеними до наукового обігу або зібраними О.М.Лазаревським. Своєрідне повернення дослідників обличчям до цього питання відбулося в 1927 р., тобто через 25 років після його смерті. В цьому році були опубліковані статті В.Біднова [8] та М.Ткаченка [84], в яких підсумовано внесок О.М.Лазаревського в дослідження історії України. Так М.Ткаченко, між іншим, зазначив, що історик у цілому до кінця свого життя залишався людиною 60-х рр. XIX ст., перебував під впливом буржуазних реформ, а пізніші політичні течії його уваги не привабили. Тому історичні та суспільно-політичні погляди О.Лазаревського, на його думку, можна визначити як народницькі, але вони відрізняються від народництва В.Б.Антоновича та народництва 70-х рр. XIX ст., оскільки за своєю суттю більш ліберальні [84,с.357]. М.Ткаченко вважав О.Лазаревського одним із кращих спеціалістів в галузі джерелознавства та археографії в другій пол. XIX–на початку XX ст., однак не погоджувався «з методом, яким він опрацьовував матеріал», оскільки при «досконалішому методі можна було ширше та всебічніше використати ті багаті архівні джерела, які були відомі цьому дослідникові». «При своєму словарному методі оброблення О.М.Лазаревський лишається аналітиком, а не синтетиком, яким наприклад був В.Антонович, його сучасник по роботі» [84,с.359]. У той же час без праць історика, вважав М.Ткаченко, «сучасний дослідник по історії Лівобережжя XVII–XVIII ст. не може обійтись. Розвідки О.М. в галузі суспільних відносин розвіяли романтику, якою оточували українську старшину... Його праці з історії колонізації, суспільних відносин, окреслення становища старшини та селян, відомості про економічне життя, адміністративний устрій та лише з новим архівним матеріалом мають визначне місце в українській історіографії...» [84,с.260]

Пам'яті О.М.Лазаревського була присвячена окрема книга наукового двохмісячника «Україна», органу історичної секції Всеукраїнської Академії наук, яка вийшла цього ж року за редакцією М.С.Грушевського. У вступній статті редактор подав досить ґрунтовний аналіз наукової діяльності визначного українського історика, найважливіших його джерельних публікацій та досліджень, виділив головні риси його історичної концепції. М.С.Грушевський зазначив, що О.М.Лазаревський став «фундатором нових течій нашої історіографії, які дали не тільки новий напрямок історії Гетьманщини, але вплинули на характер нашого історичного дослідження взагалі...» [25,с.3–17]. У той самий час, на його думку, у вивченні наукової спадщини Лазаревського та у її використанні ін. істориками існують певні проблеми, пов'язані з тим, що «величезний матеріал, згромаджений О.М. часто зістається без відповідних підсумків..., більша частина праць О.М. лишається розпорошеною по різних виданнях і зовсім неприступною в цілості. Інші дають тільки півсировий матеріал, ледве освітлений автором, і тільки дуже невелика частина – це розвідки, придатні для читання, а не тільки до студіювання» [25,с.16]. Тому М.С.Грушевський вважав, що вже на той час назріла потреба перевидати хоча б ту частину друкованої продукції Лазаревського, яка найбільш яскраво висвітлювала його погляди на соціально-економічну історію Гетьманщини. Слід зазначити, що проблема перевидання наукової спадщини історика залишається нерозв'язаною й зараз.

У згаданому вище номері «України» було опубліковано ще декілька статей, присвячених О.М.Лазаревському. Серед них найбільше значення мають інформативно насичені та досить змістовні матеріали до біографії вченого, зібрані М.П.Василенком, які й до цього часу продовжують залишатися єдиним подібним виданням, яке до того ж ґрунтується переважно на архівних джерелах [12,с.18–82]. Тут же вміщено було статті доньки історика К.О.Лазаревської про вивчення її батьком портретів української козацької старшини [52,с.83–97], Г.Житецького про листування О.М.Лазаревського та М.І.Костомарова [36,с.98–104] і Т.Осадчого про діяльність історика в останні роки життя в громадських та наукових установах Конотопщини [66,с.105–106].

Визначну роль у вивченні творчого доробку О.М.Лазаревського відіграло видання Археографічною комісією Української Академії Наук у 1927 р. за редакцією М.С.Грушевського другого тому «Українського археографічного збірника», присвяченого пам'яті історика. До нього увійшли виправлений та значно доповнений бібліографічний покажчик праць О.М.Лазаревського та наукових досліджень про його творчість і доробок в галузі історії України, складений М.М.Ткаченком на основі вивчення його друкованої продукції та матеріалів, наданих донькою історика [87,с.XXII–LII], стаття К.Лазаревської про господарство її діда Матвія Лазаревського [51,с.VIII–XXI], розвідка П.Федоренка про внесок ученого в дослідження культурно-історичних пам'яток Чернігівщини [88,с.LI–LXXX] та досить значний комплекс архівних матеріалів (уривки із щоденника О.М.Лазаревського, листування родини Лазаревських, листи історика до батьків, братів, дружини, колег тощо). Значення цього видання полягає в тому, що воно до цього часу залишається єдиним прикладом публікації архівних матеріалів родини Лазаревських.

У 1928 р. вийшов збірник наукових праць під назвою «Чернігів та Північне Лівобережжя», де серед інших матеріалів було вміщено статті П.Батуриця [6,с.501–514] та М.Ткаченка [85,с.488–500], в яких, між іншим, була подана узагальнена оцінка громадської та наукової діяльності О.М.Лазаревського.

Життя та наукова діяльність О.М.Лазаревського також вивчалися українськими діаспорними істориками. Своєрідні традиції підходу до оцінки його наукового доробку в українській діаспорній історіографії були закладені

першим узагальнюючим оглядом розвитку вітчизняної історичної науки, написаним та опублікованим у 1923 р. в Празі визначним українським істориком Д.І.Дорошенком [34]. Тут було звернено увагу на важливе значення матеріалів з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., зібраних Лазаревським, використано частину опублікованих ним праць (у першу чергу нариси «Прежние изыскатели малорусской старины»), вказано, що головне значення наукової діяльності відомого історика полягає в започаткуванні вивчення ним внутрішньої, соціально-економічної історії Гетьманщини. Даючи оцінку наукового доробку О.М.Лазаревського, Д.І.Дорошенко зазначив, що «загальний погляд історика на Гетьманщину XVII–XVIII віків, як на своєрідну форму державної й громадської організації українського народу, був дуже негативний. Він мов навмисне вишукував темні боки її життя, так що заходи російського уряду коло знищення цієї форми знаходили неначе своє історичне оправдання. Однак, беручи окремі явища української історії без необхідного зв'язку із цілим загальним ходом історичного процесу, Лазаревський давав у своїх працях досить одностороннє освітлення гетьманського періода нашої історії, особливо що стосується окремих його діячів і взагалі козацької старшини» [34,с.145]. Слід зазначити, що тут думка Д.Дорошенка практично збігається з характеристикою цих же нарисів у М.Грушевського [26,с.5–6].

Деякі статті та замітку в «Енциклопедії Українознавства» у 40-х – 60-х рр. О.М.Лазаревському присвятив інший визначний український історик, що працював поза межами країни О.П.Оглоблин [62,с.1254; 63;64]. У спеціальній статті він дав досить ґрунтовну оцінку генеалогічним нарисам Лазаревського [64]. На його думку, останній, перебуваючи під впливом народницької ідеології, в своїх працях акцентував увагу на визискуванні старшиною селянства, неприхильно ставився до керівних діячів Гетьманщини І.Мазепи, П.Полуботка та ін., значно меншу увагу звертаючи на згубний вплив російської політики на перебіг подій в Україні. О.Оглоблин зазначав, що «односторонність історичної концепції Лазаревського зауважила українська історіографія, хоч високо оцінювала великий вклад Л. в історичну науку; зате саме це й визначило позитивну оцінку праць Л. в найновішій совітській історіографії. Проте Л. в своїх працях з української історіографії віддав належне тим представникам укр. шляхетства, які заслужилися на полі укр. культури» [62,с.1254]. На наш погляд, це зауваження цілком слушне, адже тут досить влучно помічено різницю в оцінці наукового доробку О.М.Лазаревського українськими істориками 20-х–30-х рр. та радянськими істориками.

В цілому ж 20-і – 30-і рр. XX ст. можна визначити як третій етап у дослідженні наукової діяльності О.М.Лазаревського. Характерна риса цього етапу – це спроба застосування комплексного аналізу та синтезу щодо обробки різноманітних біоісторіографічних джерел, пов'язаних із вченим. Це був якісно новий момент у вивченні питання. Причому саме в цей час, на наш погляд, в українській історіографії була дана найбільш ґрунтовна, багатостороння та досить адекватна оцінка діяльності й наукового доробку О.М.Лазаревського. Близькі за характером висновки було зроблено в наукових працях О.Оглоблина, які виходять поза межі означеного періоду, але мають багато спільного з працями М.С.Грушевського, М.П.Василенка, Д.І.Дорошенка.

За наступні два десятиліття жодної спеціальної праці, присвяченої вивченню наукової діяльності та творчого доробку О.М.Лазаревського, не з'явилося, не рахуючи суто оглядової біографічної статті, написаної М.Ткаченком до 40-річчя з дня смерті історика й опублікованої в журналі «Українська література» 1942 р. [86,с.241–244].

Українські радянські історики розпочали спеціально вивчати наукову спадщину О.М.Лазаревського лише в другій пол. 50-х рр. XX ст. Отже можна констатувати, що передостанній четвертий етап у вивченні нашої проблеми, продовжувався з кінця 50-х до кінця 80-х рр. О.М.Лазаревському значно більше поталанило в цей час, у порівнянні з іншими вітчизняними істориками, на яких було навішено ярлики «українських буржуазних націоналістів», а їх прізвища, якщо і згадувалися, то неодмінно з різними негативними епітетами. Його наукові праці іноді навіть протиставлялися дослідженням з історії України М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського та ін. істориків другої половини XIX–початку XX ст. Однак натомість радянські дослідники майже одностайно вказували на обмеженість світогляду О.М.Лазаревського, з позицій класового підходу вишукували «хиби та недоліки» в його працях. З однієї праці в іншу переносився висновок про те, що спочатку історик підтримував народницьку ідеологію або був прогресивним діячем просвітительського напрямку, але поступово «скочувався» до «буржуазного лібералізму» [72,с.67–71]. Загальна оцінка наукової діяльності О.М.Лазаревського була неоднозначною й нерідко суперечливою. При цьому майже не враховувався рівень розвитку української історіографії та нерозробленість теоретико-методологічних аспектів у науковому соціумі кінця XIX–початку XX ст., коли, власне, й працював історик.

У той же час в радянській історіографічній традиції дослідження наукової діяльності О.М.Лазаревського здійснювалося одночасно в декількох напрямках. У науково-популярній брошурі М.І.Марченка та Л.К.Полухіна було узагальнено відомості про життя та науковий доробок ученого [56]. Однак написана ця праця була майже виключно на основі вже відомих фактів, без залучення нових архівних джерел. Самі автори, ймовірно, не претендували на вичерпність і ставили перед собою завдання, насамперед, звернути увагу науковців на таку неповторну особистість в українській історіографії дореволюційної доби, якою був О.М.Лазаревський.

Особливу увагу радянські вчені звернули на з'ясування історичних поглядів та складових загальноісторичної концепції в працях О.М.Лазаревського. В статті Л.А.Коваленка простежено формування світогляду визначного українського історика, на що, на думку автора, вплинуло декілька факторів. Серед них – навчання в університеті,

під час якого майбутній історик намагався протистояти офіційній казенній освіті та зберегти певну незалежність від неї; реформа 1861 р., у втіленні якої він узяв безпосередню участь; знайомство з Т.Г.Шевченком, а згодом з «прогресивною демократичною інтелігенцією» Чернігова, що теж вплинуло на формування його світогляду. В той же час Л.А.Коваленко зазначав, що «до оцінки діяльності і поглядів О.М.Лазаревського треба підходити історично. Необхідно відзначити, що нового вніс він у розвиток історичної науки порівняно із своїми попередниками» [41,с.100]. В статті також проаналізовано зміст найважливіших наукових праць О.М.Лазаревського, вказано їх «методологічні прогалини», а саме «відсутність достатніх узагальнень, безпосередньої характеристики дій, бойового політичного формулювання», також не завжди правильне висвітлення соціально-економічного становища в Україні після Визвольної війни (воно характеризувалося ним як ліквідація феодальних відносин), подання процесу закріпачення селян козацькою старшиною лише як «системи перманентних зловживань» нею своїми службовими обов'язками [41,с.104]. Однак, у цілому, на думку Л.А.Коваленка, «заслуги його переважають окремі недоліки», оскільки Лазаревський здійснив досить великий обсяг роботи для дослідження історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. Особливо високу оцінку в статті дано генеалогічним нарисам Лазаревського про представників козацької старшини, хоча й зауважено, що історик дещо перебільшив рівень освіченості останніх. У цілому ж, на думку Л.Коваленка, О.М.Лазаревський належав до «прогресивних діячів, яких називали демократами», йому були близькими російські просвітителі, але демократизм його обмежений, а звідси й недоліки його праць, які, щоправда, дещо компенсуються їх «багатим і цінним фактичним матеріалом». Тому необхідне подальше «вивчення і критичне використання наукової спадщини Лазаревського» [41,с.104–106]. Приблизно таку ж загальну оцінку науковій діяльності О.М.Лазаревського Л.Коваленко дав у навчальному посібнику з української історіографії, який був опублікований у 1983 р. [42,с.76–77]

Роль О.М.Лазаревського у вивченні одного з найбільш цінних джерел статистичного характеру з історії Гетьманщини другої пол. XVIII ст. Генерального (Румянцевського) опису була з'ясована в одній із статей М.Ткаченка, яка теж з'явилася наприкінці 50-х рр. XX ст. [83,с.139143]

Одне з найважливіших місць у дослідженні наукової діяльності та творчого доробку О.М.Лазаревського належить працям В.Г.Сарбея. Цій проблемі присвячені його кандидатська дисертація, монографія, спеціальні статті в періодичних виданнях та замітки в енциклопедіях та довідниках [71–81]. Найважливішою з цих праць, на наш погляд, є книга «Історичні погляди О.М.Лазаревського», яка й до нинішнього часу залишається єдиним монографічним виданням, присвяченим ученому [73]. Тут досить детально простежено формування та поступову зміну загальноісторичних поглядів О.М.Лазаревського, етапи вироблення ним авторського бачення історії України другої пол. XVII–XVIII ст. У вступній частині монографії коротко розглянуто історіографію проблеми. Слід зазначити, що стосовно дореволюційної та діаспорної історіографії вона досить різка й негативна. В окремих розділах монографії викладено основні відомості про життя та творчий доробок О.М.Лазаревського, прослідковано формування його світогляду та розвиток суспільно-політичних поглядів, оглянуто найважливіші історичні праці вченого та дано характеристику їх джерельної бази, проаналізовано вивчення ним історії історичної науки в Україні, висвітлення проблем соціально-економічної історії Лівобережжя у другій пол. XVII та XVIII ст. (значення Визвольної війни українського народу, процес зростання феодально-поміщицького та монастирського землеволодіння й поступове закріпачення селян, роль органів гетьманського управління в цей час, боротьба селян і козаків проти закріпачення та експлуатації).

Загальний висновок В.Г.Сарбея такий: «Аналіз суспільно-політичних та історичних поглядів Лазаревського показує, що світогляд історика розвивався переважно у буржуазно-ліберальному напрямі, хоч в окремі періоди, зокрема в 50–60-х рр. XIX ст., в ньому були значні елементи просвітительства» [73,с.188]. У той самий час тут підкреслено, що багато праць О.М.Лазаревського набуло «значення історичних джерел з історії України», а «найбільш яскраво і різноманітно» в них показано «зростання феодально-поміщицького землеволодіння та закріпачення селян і козаків на Лівобережній Україні протягом другої половини XVII та у XVIII ст., а також пов'язані з цією проблемою інші питання» [72,с.189]. Автор монографії зазначив, що фактичний матеріал, нагромаджений О.М.Лазаревським, доводить «безпідставність і повну наукову неспроможність буржуазно-націоналістичної теорії «безкласовості» українського народу», що повинно позитивно сприйматися радянською історіографією. На його думку, слід мати на увазі «класову обмеженість поглядів історика», що ґрунтувалася на його «буржуазно-ліберальному світогляді», а також його окремі методологічні хиби й висновки, відкидати ці «нашарування», використовуючи матеріали з його праць [73,с.190–191]. На наш погляд, саме в цьому висновку простежується в цілому характерна для всієї радянської історіографії політизація будь-якої проблеми, намагання застосувати класовий підхід й відшукати раціональне в історичній концепції О.М.Лазаревського з точки зору марксистської ідеології, а також заперечити ті його положення й висновки, які не відповідали її теоретико-методологічним засадам.

Спеціальні статті В.Г.Сарбей присвятив визначенню місця творчої спадщини О.М.Лазаревського [76,с.161–163], вивченню його діяльності по організації історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині в 60-х рр. XIX ст. [78,с.35–40; 81,с.233–235] та освітленню ним розвитку феодально-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні в другій пол. XVII–XVIII ст. [80,с.109–130], стосункам між істориком та Т.Г.Шевченком [79,с.26–34].

Об'єктом уваги українських радянських істориків у 60–80-х рр. ставали також окремі аспекти та складові наукової діяльності О.М.Лазаревського. У статтях О.Б.Коваленка, В.М.Матяха, Ю.А.Короткого, Г.М.Кураса, в монографії О.І.Журби [37,с.175;44,с.121–125; 48,с.125–127; 50; 57,с.142–150] з'ясовувалася роль історика в діяльності окремих наукових установ та організації видання журналів, наукових записок, матеріалів тощо. Досить ґрунтовному критичному аналізу були піддані деякі історичні джерела та пам'ятки української історіографії, опубліковані свого часу О.М.Лазаревським, у статті Б.С.Ватулі [16,с.192–195], ряді праць М.П.Ковальського [45; 46] та Г.К.Швидько [90; 91]. Остання дослідниця також є авторкою спеціальної статті про О.М.Лазаревського, написаної з нагоди 150-річчя історика, де подано його наукову біографію, перелічено основні праці, в яких досліджувалися життя та наукова діяльність ученого, вказано найважливіші його монографії, статті та археографічні публікації, що мають «важливе значення для дослідників, які вивчають соціальні відносини на Лівобережжі, розвиток форм землеволодіння, цехового виробництва, адміністративне управління, побут» [93,с.130–132].

У статті та монографії М.П.Гуменюка [29,с.72–80; 30,с.17–26], розвідках І.П.Крип'якевича [49,с.166–170] та С.В.Сороковської [82,с.114–116] були проаналізовані бібліографічні покажчики, складені О.М.Лазаревським. В окремих статтях були описані колекція рукописних джерел, зібрана вченим [39,с.105–117] та його бібліотека [47,с.123–127]. Крім того, загальна стисла оцінка деяких наукових праць О.М.Лазаревського або всього його доробку давалася майже в усіх працях радянських істориків, які стосувалися соціально-економічної історії Гетьманщини, написаних в 50-х–80-х рр. Серед них можна згадати монографії В.Й.Борисенка, О.І.Гуржія, В.А.Дядиченка, О.І.Путра та багатьох ін. істориків [11,с.5–6; 31,с.5–6,16,41,101–102; 32,с.66,75; 35,с.21–23; 69,с.25].

Останній п'ятий період у вивченні спадщини та наукової діяльності О.М.Лазаревського розпочався в 90-х рр. Він, у першу чергу характеризується намаганням сучасних дослідників відійти від своєрідних штампів та стереотипів щодо особи вченого, дати глибоку наукову оцінку його внеску в українську історіографію, визначити особливості його стилю, специфіку його праць тощо. Так у ґрунтовній монографії Н.М.Яковенко про українську шляхту О.М.Лазаревського названо одним із кращих знавців історії Гетьманщини, але зазначено, що йому було притаманне дещо упереджене ставлення до козацької старшини – нової еліти українського народу, на що звертав увагу ще М.С.Грушевський. Авторка особливо наголосила на тому, що останній «з не меншим упередженням ставився до української шляхти» XVI–XVII ст., отже і йому був притаманний «специфічний ракурс в оцінці еліти» [94,с.17].

Генеалогічні нариси О.М.Лазаревського аналізувалися іншим сучасним українським істориком С.Білоконем [9,с.55–60; 10,с.12–13,30–31]. У них підкреслено, що як «судовий чиновець, людина, що співчувала т. зв. «прогресивним» громадсько-політичним партіям, Лазаревський свого часу взяв участь в антидворянській агітації», але при цьому, відтворюючи порушення норм життя у Гетьманщині, він «потонув» у матеріалах судочинства XVIII ст., й тому, хоч при змалюванні старшини «окремі факти, взяті з автентичних історичних джерел, були начебто й незаперечні, але з другого боку, загальна картина виходила явно перекручена» [10,с.12]. С.Білокін вважає О.М.Лазаревського прекрасним архівістом, але слабким істориком, тому що він, на його думку, «відтворив історичний процес вкрай тенденційно. Бачив дерево, але не бачив лісу. Культурного, інтелектуального життя своїх героїв він також недобачив і недооцінив» [10,с.12]. На наш погляд, тут практично повторено висновки М.Грушевського, Д.Дорошенка та О.Оглоблина щодо генеалогічних нарисів О.М.Лазаревського. Однак, як нам здається, ніяк не можна погодитися з тим, що Лазаревський був «слабким істориком». Інша справа, що він застосовував своєрідний, дещо однобічний підхід до історичних джерел, даючи загальну оцінку козацькій старшині, використовував переважно документи офіційного походження (матеріали слідств, судових справ, скарги і т.п.) і через це не міг охопити всі сторони її діяльності. О.М.Лазаревському не можна робити закид у непрофесійності або некваліфікованості, адже він отримав вищу спеціальну історичну освіту одним із перших серед українських істориків. Та й взагалі його доробок слід оцінювати не з позицій сьогодення, а враховуючи загальний рівень та тенденції розвитку української історіографії в другій пол. XIX – на початку XX ст.

У статті Ю.Хорунжого простежено основні моменти історії родини Лазаревських, перелічено її представників, коротко окреслено внесок в історію та культуру України О.М.Лазаревського, його братів та дітей [90,с.152–154].

У 1994 р. до 160-річчя з дня народження О.М.Лазаревського спільно Національною Академією наук України, Інститутом української археографії та Чернігівським державним педагогічним інститутом ім. Т.Шевченка було видано матеріали до біобібліографії вченого [65]. У збірнику було подано короткий нарис життя та діяльності історика, написаний І.Бутичем, репринт праці М.Ткаченка «Список праць О.М.Лазаревського і праць про нього»(К.,1928), а також досить розлогий додаток до нього із трьох частин, складений О.Коваленком [43,с.53–78]. Уміщені в додатку нововиявлені матеріали до біобібліографії О.М.Лазаревського поділені на три частини. У першій в хронологічному порядку зафіксовані праці історика, які не потрапили з якихось причин до покажчика М.Ткаченка, але згодом були виявлені В.Г.Сарбеєм (13 позицій). Друга частина містить передруки праць О.М.Лазаревського, здійснені протягом останніх десятиліть (всього 6), а найбільшу за обсягом третю частину обіймає покажчик публікацій про життя, діяльність та наукову спадщину О.М.Лазаревського, які не були враховані

М.Ткаченком або побачили світ після 1927 р. (258 позицій). Звичайно, цей покажчик не можна вважати повним, що усвідомлював і сам його укладач, але в цілому матеріали до біобібліографії О.М.Лазаревського, на наш погляд мають важливе значення для подальшого дослідження його діяльності та наукової спадщини.

Намагання застосувати комплексний підхід до вивчення всієї наукової спадщини О.М.Лазаревського лежить в основі ряду наших праць, в яких проаналізовано доробок історика в галузі археографії, джерелознавства та історіографії [21], виокремлено джерелознавчі аспекти в його працях [20,с.200–219], запропоновано варіант періодизації його наукової діяльності [18,с.80–91], розглянуто джерела з історії Запорозької Січі та українського козацтва, як опубліковані ним, так і ті, що містяться в його архіві [19,с.70–80], а також висвітлено основні моменти щодо характеристики істориком еліти українського суспільства в другій пол. XVII–XVIII ст. (гетьманів та представників козацької старшини) [23,с.52–64], підсумовано внесок ученого в діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету [22,с.36–42] тощо.

На сучасному етапі, незважаючи на цілий ряд здобутків у новітній історичній літературі та цікавих, оригінальних досліджень, у тому числі й з питання, що нас цікавить, вивчення наукової діяльності та творчої спадщини О.М.Лазаревського продовжує залишатися серед актуальних проблем української історіографії, а отже не може вважатися остаточно завершеним. Особливо необхідними, на наш погляд, є перевидання на сучасному археографічному рівні найважливіших його наукових праць, вивчення об'ємного документального зібрання історика, в якому міститься значна кількість ще не введених до наукового обігу цінних документів та наративів, дослідження й публікація матеріалів листування О.Лазаревського з ін. вченими, в першу чергу істориками, його сучасниками, з'ясування факторів та складових його впливу на український історіографічний процес другої пол. XIX–початку XX ст. та деякі інші проблеми.

Бібліографічні примітки

- 1.В.А. [Антонович В.Б.]. Рец. на кн.: Сулимовский Архив. Фамильные акты Сулим, Скоруп и Войцеховичей/Изд. А.Лазаревский.К.,1884//Киевская старина (далі – КС).–1884.–Кн.10.
- 2.Багалея Д.И. Александр Матвеевич Лазаревский (1834–1902) (Некролог)// Журнал Министерства народного просвещения.–1902.–№9.
- 3.Он же. Новый историк Малороссии. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский.К.,1888.Т.1//Отчет о 32 присуждении наград графа Уварова.–Спб.,1889.
- 4.Он же. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Т.1. Полк Стародубский//Журнал Министерства народного просвещения.–1888.–№10.
- 5.Он же. Рец. на кн.: Обзорение Румянцевской описи Малороссии/Сост. М.Константинович. Чернигов, 1885. Вып.4 (дополнение)// КС.–1885.–Кн.5.
- 6.Батуринець (Суліз) П. З громадської діяльності О.М.Лазаревського на Чернігівщині// Чернігів і Північне Лівобережжя.–К.,1928.
- 7.Він же. Світлій пам'яті О.М.Лазаревського//Ілюстрована Україна.–[Львів], 1914.–№1 (15 січня).
- 8.Біднов В. Олександр Лазаревський (з нагоди 25-ої річниці його смерті)// Літературно-науковий вісник.–Львів, 1927.–Кн.5.
- 9.Білокінь С. Про національну аристократію України//Розбудова держави.–1992.–№1.
- 10.Він же. Український родослівник//Українська культура.–1991.–№4.
- 11.Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVIII ст.–К., 1986.
- 12.Василенко М.П. Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Матеріали до його біографії// Україна.–К.,1927.–Кн.4.
- 13.Он же. А.М.Лазаревський (1834–1902) (Некролог)//КС.–1902.–Кн.5.
- 14.Он же. Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского//Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.–К.,1903.–Кн.17.–Вып.3.
- 15.Он же. Предисловие//Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам.–К.,1908.–2-е изд.
- 16.Ватуля Б.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв.//Исторический архив.–1957.–№2.
- 17.Верзилов А. Памяти А.М.Лазаревского//Труды Черниговской архивной комиссии.–Чернигов,1903.–Вып.5.–Отд.2.
- 18.Воронов В.І. Варіант структурування джерельної бази дослідження творчості О.М.Лазаревського шляхом формально-кількісного аналізу// Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи/ Міжвуз. зб. наук. праць.–Дніпропетровськ,1995.
- 19.Він же. Джерела з історії Запорозької Січі та українського козацтва в архіві О.М.Лазаревського та археографічних публікаціях вченого//Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: Зб. статей.–Дніпропетровськ,1995.

20. Він же. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського// Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.–Дніпропетровськ, 1997.
21. Він же. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. ...дис. канд. іст. наук.–Дніпропетровськ, 1996.
22. Він же. О.М.Лазаревський та Чернігівський губернський статистичний комітет//Острозька академія: Наукові записки.–Острог, 1998.–Т.1.–Ч.2.
23. Він же. Образи українських гетьманів у наукових працях О.М.Лазаревського//Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія.–Дніпропетровськ, 1998.–Вип.4.
24. Гнатишак Л. Рец. на: Дневник Петра Даниловича Апостола/Ред. А.Лазаревського//КС.1895.Кн.7.С.100–155//Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі – ЗНТШ).–Львів, 1896.–Т.11.–Кн.3.
25. Грушевський М.С. В двадцять п'яти роковини смерті Олександра Матвійовича Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження//Україна.–К., 1927.–Кн.4.
26. Він же. Памяти Олександра Лазаревського//ЗНТШ.–Львів, 1902.–Т.47.–Кн.3.
27. М.Г. [Грушевський М.С.]. Рец. на кн.: Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767)/Ред. А.М.Лазаревського.К., 1893–1895.–Ч.1–2// ЗНТШ.– Львів, 1896.–Т.12.–Кн.4.
28. Він же. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам.–К., 1908.–2-е изд.//ЗНТШ.–Львів, 1908.–Т.84.–Кн.4.
29. Гуменюк М.П. Библиографическая деятельность А.М.Лазаревского// Советская библиография.–М., 1960.– Вып.4.
30. Він же. Українські бібліографи ХІХ–початку ХХ ст.: Нариси про життя та діяльність.–Харків, 1969.
31. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIIIст.–К., 1986.
32. Він же. Підсусідництво як соціальне явище на Україні доби феодалізму// Феодалізм на Україні.–К., 1990.
33. Джиджора І. Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.Т.3. Полк Прилуцкий.К., 1902// ЗНТШ.–Львів, 1904.–Т.58.–Кн.2.
34. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії.–Прага, 1923.
35. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця ХVІІ–початку ХVІІІст.– К., 1959.
36. Житецький Г. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова// Україна.–К., 1927.
37. Журба О.І. Київська археографічна комісія (1843–1921): Нарис історії та діяльності.–К., 1993.
38. Иконников В.С. Опыт русской историографии.–К., 1892.–Т.1.–Кн.2; К., 1908.–Т.2.–Кн.2.
39. Исаева Н.М. Коллекция А.М.Лазаревского в составе книжных фондов Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР// Библиотечно-библиографическая информация библиотек Академии наук СССР и Академий наук союзных республик.–1968.–№2.
40. Ю.К. [Кміт Ю.]. Рец. на кн.: Любецкий архив графа Милорадовича/Ред. А.М.Лазаревського. К., 1898. Вып.1//ЗНТШ.–Львів, 1900.–Т.33.–Кн.1.
41. Коваленко Л.А. До питання про історичні погляди О.М.Лазаревського// УІЖ.–1958.–№4.
42. Він же. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.–К., 1983.
43. Коваленко О.Б. Нововиявлені матеріали до біобібліографії О.М.Лазаревського//Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902): Матеріали до біобібліографії.–К., 1994.
44. Він же. Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування)// УІЖ.–1976.–№12.
45. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI–первой половины XVII в.–Днепропетровск, 1978.– Ч.2.
46. Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.–Днепропетровск, 1986.
47. Колесник Є.О. Бібліотека О.М.Лазаревського//УІЖ.–1987.–№1.
48. Короткий Ю.А. З історії створення першого історичного журналу на Україні (До 90-річчя виходу в світ першого номера журналу «Киевская старина»)//УІЖ.–1972.–№1.
49. Крип'якевич І.П. Бібліографія історії України в дожовтневий період//УІЖ.–1958.–№5.
50. Курас Г.М. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореф. ...дис. канд. іст. наук.–Дніпропетровськ, 1992.
51. Лазаревська К.О. Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій половині ХІХ в.// Український археографічний збірник.–К., 1927.
52. Вона ж. О.М.Лазаревський і старе українське мистецтво// Україна.–К., 1927.–Кн.4.
53. Вона ж. Шевченко і брати Лазаревські (Дещо з родинного архіву Лазаревських)//Україна.–1928.–Кн.4.
54. Э-ъ [Левицкий О.И.]. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Исторические очерки сел Конотопского уезда. Чернигов, 1887//КС.–1887.–Кн.10.

55. Лучицкий И.В. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Т.1. Полк Стародубский. К., 1888//Киевские университетские известия.–1888.–№12.
56. Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський.–К., 1958.
57. Матях В.М. Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номера журналу)//УІЖ.–1992.–№1.
58. Мякотин В. А.М.Лазаревский (некролог)//Русское богатство.–1902.–№4.
59. Он же. Рец. на кн.: Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка/Изд. А.М.Лазаревского. Чернигов, 1892//КС.–1893.–Кн.8.
60. Он же. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Т.2. Полк Нежинский. К., 1893//Отчет о 37 присуждении наград гр. Уварова.–Спб., 1893.
61. А.М. Рец. на кн. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв./Ред. А.М.Лазаревского. К., 1890//КС.–1890.–Кн.9.
62. Оглоблин О. Лазаревський Олександр//Енциклопедія українознавства.–Львів, 1994.–2-е вид.–Т.4.
63. Він же. Люди Старої України.–Мюнхен, 1959.
64. Він же. Олександр Лазаревський (1834–1902) та українське родознавство//Рід та знамено.–(Мюнхен), 1947.–Ч.4.
65. Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902: Матеріали до біобібліографії.–К., 1994.
66. Осадчий Т. Про діяльність О.М.Лазаревського в останні часи на Конотопщині//Україна.–К., 1927.–Кн.4.
67. С.П. [Пономарев С.]. На могиле А.М.Лазаревского//КС.–1902.–Кн.5.
68. Он же. Труды А.М.Лазаревского (хронологический указатель и ключ к нему)//КС.–1902.–Кн.5.
69. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития.–К., 1988.
70. П.Р. [Рондяк П.]. Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.//Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. К., 1896. Кн.11. С.34–203//ЗНТШ.–Львів, 1900.–Т.33.
71. Сарбей В.Г. Исторические взгляды А.М.Лазаревского: Автореф. ...дис. канд. ист. наук.–К., 1956.
72. Він же. Історичні погляди О.М.Лазаревського//Вісник АН УРСР.–К., 1957.–№3.
73. Він же. Історичні погляди О.М.Лазаревського.–К., 1961.
74. Він же. Лазаревский А.М.//Украинская советская энциклопедия.–К., 1981.–Т.5.
75. Він же. Лазаревський О.М.//Радянська енциклопедія історії України.–К., 1970.–Т.2.
76. Он же. Место творческого наследия А.М.Лазаревского в современной идеологической борьбе против буржуазно-националистической концепции истории Украины//Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС.–Днепропетровск, 1985.
77. Він же. Невідомі праці О.М.Лазаревського//УІЖ.–1958.–№5.
78. Він же. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине//Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики.–К., 1991.
79. Він же. Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський//УІЖ.–1989.–№3.
80. Він же. Розвиток феодално-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII та XVIII ст. у висвітленні О.М.Лазаревського//Наукові записки Інституту історії АН УРСР.–К., 1958.–Т.12.
81. Він же. Роль О.М.Лазаревського у розвитку історико-краєзнавчого дослідження Чернігівщини//Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей.–К., 1984.
82. Сороковська С.В. Перший український бібліограф-історик//УІЖ.–1969.–№2.
83. Ткаченко М. Вивчення Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.//Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: Показчик населених пунктів.–К., 1959.
84. Він же. 25-і роковини з дня смерті О.М.Лазаревського//Життя й революція.–1927.–Кн.3.
85. Він же. З нової історіографії Чернігівщини//Чернігів і Північне Лівобережжя.–К., 1928.
86. Він же. О.Лазаревський//Українська література.–1942.–№9–11.
87. Він же. Список праць О.М.Лазаревського і праць про нього//Український археографічний збірник.–К., 1927.–Т.2.
88. Федоренко П. О.М.Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини// Український археографічний збірник.– К., 1927.–Т.2.
89. Він же. Пам'яті видатного історика України О.М.Лазаревського// Червоний стяг (Чернігів).–1927.–10 травня.
90. Хорунжий Ю. Півтораєта літ родини Лазаревських//Дніпро.–1991.–№6.
91. Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII–первая половина XVIII вв.).–Днепропетровск, 1981.
92. Она же. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII–середина XVIII вв.).–Днепропетровск, 1986.
93. Вона ж. О.М.Лазаревський (До 150-річчя з народження)//УІЖ.–1984.–№6.
94. Яковенко Н.М.Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).–К., 1993.
95. Б.п. Памяти О.М.Лазаревського//Громадська Думка.–1906.–№71 (29 березня).

В.В. ІВАНЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КРЕМЛЯ У ПЕРШІ ПОЖОВТНЕВІ РОКИ І УКРАЇНА

Іваненко Валентин Васильович – завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського державного університету, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Однією з найтяжчих спадщин минулого, яка дісталась більшовикам від царизму, було національне питання. Воно виявлялося завжди і в усьому, гальмуючи прогресивні перетворення, модернізаторські тенденції у багатонаціональній Росії з майже 200 націй та народностей. Здавалося б, з приходом до влади радикалів - соціалістів відкривалися певні надії щодо справедливого розв'язання цього пекучого питання. Та не судилося. Бо замість старої імперської політики, що віками тримала так звані «малі народи» в режимі тотального гноблення, радянському керівництву за великим рахунком не вдалося винайти по суті нічого принципово нового, внаслідок чого не в останню чергу й розпалася створена ним система, ставши чи не найбільшою соціальною катастрофою ХХ століття. В усякому разі, вже ні для кого не секрет, що саме з розвалом СРСР на одній шостій частині планети почалися такі катаклізми та потрясіння, яких світове співтовариство ще не знало.

Настав час спокійно, без емоцій розібратися в усьому хитросплетінні чинників та обставин, що призвели до такого драматичного перебігу подій, дати чіткі, науково вивірені відповіді на низку гострих питань, котрі й дотепер хвилюють багатьох людей, розмежовуючи їх на різні, часто полярні табори та угруповання. Шукаючи ці відповіді, відразу обмовимося: ми цілком розуміємо взаємозв'язок між тоталітаризмом і унітаризмом. Відтак не викликає сумніву, що Радянський Союз перестав існувати не через чийсь персональні прорахунки чи злу волю. Він був просто приречений, оскільки з самого початку будувався й тримався на принципах, надто далеких від визнання суверенних прав республік - засновниць його, і став фактично ідеократичною імперією, надійно служив системі. Тож крах системи неминуче, рано чи пізно, мав стати і його крахом.

Аналіз більшовицької доктрини з національного питання показує, що вона була досить суперечливою і значною мірою залежала від політичної кон'юнктури. Закладена у її підвалини ще в дожовтневий час централістська ідея дивовижно уживалася з проголошенням права націй на самовизначення аж до відокремлення та створення незалежних держав. Несприйняття ж федеративного принципу в побудові РКП(б) – ВКП(б) не стало пізніше на заваді його впровадження у практику національно-державного будівництва. Думається, широкий діапазон підходів до визнання пріоритетів етнополітики був зумовлений намаганням В.І.Леніна та його найближчого оточення розширити соціальну базу партії й використати у боротьбі за владу національно-визвольні рухи. При цьому на відміну від теоретиків європейської соціал-демократії, які тлумачили самовизначення націй здебільшого у площині задоволення їхніх культурно - побутових потреб, ідеологи більшовизму не вбачали особливої небезпеки у розпаді великих поліетнічних імперій, розглядаючи такі руйнівні процеси як закономірні на шляху загальноцивілізаційного поступу. А не зупинялися вони перед підтримкою вимог, які живили відцентрові тенденції, насамперед тому, що у світлі домінуючої в їхньому середовищі концепції «світової революції» питання про кордони, національну самобутність тощо уявлялися несуттєвими, другорядними.

Та у прагненні до встановлення «нового світового порядку», знярядям якого виступав Комінтерн, правляча партія відводила національному фактору роль хоч і допоміжної, але доволі впливової, активної сили. І йшлося тут не тільки про втілення у життя ідеї так званого територіального районування, а й про утворення самостійних національних держав, котрі могли б стати, за переконанням більшовицьких лідерів, своєрідною «пропагандистською вітриною» для революціонування народів Заходу та Сходу. Натомість, не заперечуючи в принципі для етносів власних, «національних квартир», нові російські можновладці, як слушно пише професор Л.Нагорна, породили для себе безліч проблем, які багато в чому спричинили запеклий характер і тривалість громадянської війни, її величезні людські та матеріальні втрати. Проте не можна не помітити й того, відзначає дослідниця, що у такий спосіб вони все ж відкрили простір для вирішення надзвичайно заплутаного імперією вузла міжнаціональних і міжрегіональних протиріч. Адже національні республіки, що виникли на її руїнах, при всій їх маріонетковості й залежності від центру тим не менш торували шлях до політичної незалежності. Якраз по цих кордонах врешті - решт і розвалився СРСР[1].

Безперечно, одне з ключових місць в реалізації оновленої національної політики Кремля відводилося Україні, котра в силу відомих причин завжди привертала його пильну увагу. З моменту добровільного її входження до складу Росії у 1654 р. українське питання висунулося у центр імперського курсу «старшого брата». Відтоді між

царатом і українською елітою розгорнувся постійний ідейно-політичний двобій, в якому українська сторона незмінно обстоювала своє право на автономію, а російська намагалася так чи інакше розчинити український етнос в російському. Вочевидь, цим перш за все й пояснюється винятково висока напруга українських визвольних змагань 1917 - 1920 рр. і адекватний їй рівень протидії як з боку Тимчасового уряду, ленінського Раднаркому, так і з середовища зросійщених суспільних верств населення у самій Україні.

Розглядаючи з позицій сьогодення події тієї буремної пори, невільно спадають на думку рядки з виданої на початку 1919 р. книги одного з фундаторів українського націонал-комунізму В.Шахрая [2] та С.Мазлаха «До хвили (Що діється на Україні і з Україною?)», які й донині не втратили своєї актуальності, свіжості і могли б слугувати дороговказом нашого національного відродження на рубежі XXI сторіччя. Ось вони: «Україна є така сама країна, як є Росія, як є Німеччина, як є Франція, як є Італія, як є Норвегія, як є Англія і т.д. Подібно до них, вона має не тільки «право», а й бути на ділі такою ж самостійною, такою ж незалежною, як і вони. Український народ є дійсно народ, а не видумка «судейських чиновників вроді Шелухіна», народ, який хоче жити власним вільним життям, має до того відповідні географічні, етнографічні, економічні, моральні, фізичні, історичні, духовні і всякі інші підстави»[3]. Цікаво, що відразу після виходу в світ книга стала бібліографічною рідкістю, миттєво розійшовшись в Україні та поза її межами. Неважко зрозуміти також, чому власті буквально полювали за нею - вилучали, нищили, забороняли, замовчували. Дорогою ціною до кінця життя довелося платити за відкрито висловлені думки й самим авторам. Щоправда, доля відміряла його кожному з них по - різному: Сергія Мазлаха не стало разом з мільйонами співвітчизників у трагічному 1937-му, а Василь Шахрай загинув того ж 1919-го[4].

Але віддамо належне більшовикам: вони вміло використали той демократичний потенціал, який був закладений в українському національному русі, і завдяки його підтримці, прямо скажемо, врятували престиж російських інтернаціоналістів. До речі, саме поняття «пролетарський інтернаціоналізм» інтерпретувалося тоді його носіями в суто класовому розумінні й підпорядковувалося досягненню стратегічної мети - революційній перебудові світу на соціалістичних засадах. І хоча у ході громадянської війни й не вдалося уникнути лобового російсько-українського збройного конфлікту, все - таки гостроту ситуації дещо пом'якшувала готовність Раднаркому Росії визнавати ті українські уряди, які спиралися на народну підтримку й відмовлялися від проведення антирадянської політики. Кінець кінцем, попри усі «про» і «contra», саме послідовна підтримка радянською владою гасел національного самовизначення формувала реальний фундамент боротьби за суверенітет принаймні тих національно-державних утворень (включаючи Україну), що виникли у полум'ї громадянської війни.

Ясна річ, політична доктрина, покладена в основу радянської національної політики, пройшла непросту еволюцію, зазнаючи істотних змін в процесі пошуку оптимальних шляхів «збирання під одним дахом» національних об'єднань, які намагалися реалізувати своє право на самовизначення в першу чергу через відокремлення від Росії. Найбільш ефективним інструментом такого «збирання» в тих умовах стало використання федеративних форм державного устрою, котрі, за задумом Леніна, мали запроваджуватись не на регіональних, а на національних засадах, що було новим словом у практиці тогочасного державотворення. Але не будемо забувати, що радянська модель федерації, контури якої спробували окреслити ще більшовицькі лідери «першої хвили» на чолі з Леніном, ніколи не давала якихось реальних політичних прав «націоналам». Насправді вона була лише формою суспільної організації в рамках уніфікованої багатоетнічної держави союзних республік, тобто територіальних одиниць, в яких еліта «титульних» або корінних етносів діставала лідируюче право на представництво інтересів відповідних соціумів.

Втім, спочатку В.І.Ленін віддавав перевагу централістській державі і автономізації народів, що мешкають в ній. Тут його думки були схожі з «наробками» Й.В.Сталіна, якого вважали в партії «неперевершеним спеціалістом» з національного питання. У своїй праці «Марксизм і національне питання» він, зокрема, дав визначення нації, яке на довгі роки стало класичним, зберігшись в основних рисах й сьогодні, і дійшов однозначного висновку про необхідність обласної автономії в Росії для України, Литви, Кавказу, Польщі, Фінляндії. Очоливши після революції Наркомат у справах національностей, «чудовий грузин» мало що змінив у своїй позиції, виступаючи за утворення якомога більших незалежних державних об'єднань в складі Росії з урахуванням, звісно, їхньої національної специфіки.

Правда, виникнення останніх він розглядав переважно не в стратегічному плані, а під кутом зору вирішення суто поточних завдань, як фактор, що певним чином стримує зростання націоналістичних, сепаратистських настроїв.

Між тим, революція і хід національно-державного будівництва «знизу» в період 1917–1918 рр. наочно продемонстрували, що значення національного питання для Росії більшовики явно недооцінили. І одним з перших це помітив Ленін, аналізуючи підсумки виборів до Установчих зборів, коли цілий ряд територій, керованих національними урядами, взагалі відпав від Росії. У регіонах же під більшовицьким контролем утвердився принцип федеративного устрою, хоча в бурхливих подіях воєнного часу далеко не завжди доходили руки до вирішення тих чи інших національних справ.

І все ж починаючи з 1919 р. ця робота поволі входила у нормальне, більш - менш планомірне русло. Конкретним кроком на шляху практичної реалізації національної програми більшовиків, продиктованим

нагальними потребами війни, став декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 1 червня того ж року, що увійшов в історію як декрет про «воєнно-політичний союз». Документом передбачалося централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, матеріальними, сировинними і трудовими ресурсами, поштою, телеграфом у масштабах всієї країни з юридичним підпорядкуванням відповідних управлінських структур в республіках російським наркоматам. 14 червня ЦВК Рад України затвердив цей декрет і запропонував урядовим установам негайно провести його в життя. Хоч більшість наркоматів в Україні залишалася, крім розформованого військового, їхні керівники вважалися лише уповноваженими наркомів РСФРР з істотно урізаною сферою компетенції.

Так виникла перша загальнонаціональна форма «консолідації» формально незалежних радянських республік, але знову-таки під патронажем Росії. На практиці це означало не що інше, як їх пряме (тобто позаконституційне) включення до складу «єдиної і неділимої» на правах автономій. Втім, інакше й бути не могло. Адже більшовицькі вожді, декларуючи право націй на самовизначення, в той же час навіть думки не допускали про можливість відокремлення УСРР та інших національних республік від Росії, розглядаючи їх незалежність здебільшого під кутом зору своєрідної «данини моді», тимчасового відхилення від «магістральної лінії» правлячої партії в національному питанні. Ось чому й не дивно, наголошує відомий український дослідник С.В.Кульчицький, що Кремль погоджувався на існування в них самостійного державного апарату тільки в тому разі, якщо ця самостійність була *формою*, а не *суттю* (курсив наш. - Авт.) [5]. Більше того, деякі діячі (Л.Б.Каменєв, Й.В.Сталін та ін.) взагалі висловлювалися за якнайшвидше «злиття» України з Росією, мотивуючи свою позицію віковими традиціями їх плідного співжиття, спільністю історичних долей і близькістю духовних культур двох народів, а також наявністю воєнного стану в країні, необхідністю максимальної концентрації усіх засобів та ресурсів для забезпечення перемоги над ворогами тощо.

Здавалося б, зовні вказані аргументи виглядали солідно, вагомо, однак в них простежувався й цілком очевидний політичний підтекст - фактичне поглинення України Росією шляхом нав'язування першій «воєнно-політичного союзу», обумовлений живучістю імперських стереотипів при розв'язанні болючих проблем національно-визвольного характеру.

Разом з тим, зберігаючи до пори до часу суверенний статус республік (стосовно України це принципове рішення офіційно було закріплене у грудні 1919 р. спеціальною резолюцією VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», прийняття якої, до речі, Ленін домігся в запеклих сутичках з тими, хто виступав за приєднання до Росії українських губерній і зняття тим самим «українського питання»), вище політичне керівництво не могло, звичайно, не рахуватися з суворими реаліями життя, загальною динамікою розмаху національних рухів, жагучими устремліннями їх провідників до самоідентифікації, самовираження, самоутвердження. До того ж в умовах жорсткої централізації, притаманної періоду «воєнного комунізму», постійно виникали конфлікти і тертя саме на міжетнічному ґрунті, між центральними та регіональними властями. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що у лавах самих комуністів, головним чином на місцях, досить виразно виявлялися сепаратистські настрої, прагнення добитися більшої свободи дій для своїх національно-державних утворень, «підняти планку» їхнього статусу, яка остаточно не була встановлена. Зрештою, всі ці протиріччя, боротьба інтеграційних та відцентрових тенденцій так чи інакше позначалися на стані справ в державі, вели до наростання напруженості у стосунках центру і периферії, особливо в зв'язку з ліквідацією основних вогнищ війни й поступовим переходом до мирного будівництва.

Така дуалістична (двоїста) природа функціонування «воєнно-політичного союзу», неабияка плутанина у визначенні національно-державного устрою, породжуючи численні труднощі і проблеми в системі влади та управління, вимагали вичерпної відповіді на цілий ряд гострих питань, поставлених життям, насамперед у напрямі пошуку конструктивної формули взаємовідносин між республіками, й, мабуть, щонайперше між Україною та Росією. Бо не секрет, що саме від рівня їх співіснування багато в чому залежала стабільність у державі в цілому.

Виходячи з цього, політбюро ЦК РКП(б) розглянуло дане питання на своїх засіданнях 17-18 січня 1920 р. за участю членів ЦК КП(б)У і ухвалило документ під назвою «Державні відносини радянської України і радянської Росії», якому було надано форму тез ЦК КП(б)У до IV Всеукраїнської партконференції, що відбулася у березні того ж року при участі Сталіна й затвердила їх вже у вигляді революції, причому без будь-яких змін [6]. Вона підтверджувала підпорядкованість основних установ УСРР московському центру, яка явочним порядком встановлювалась ще у ході звільнення території республіки від денікінщини. Як бачимо, відновлювався по суті той же ступінь підлеглості периферії центру, що був юридично оформлений декретом про «воєнно-політичний союз». До наркоматів прямого підпорядкування додавався й щойно створений в Україні комісаріат закордонних справ, котрий очолив голова Раднаркому Х.Г.Раковський* [7].

* Християн Георгійович Раковський, болгарин за національністю, працював в Україні з січня 1919 до літа 1923 р. Сучасники вважали його надзвичайно яскравою особистістю, блискучим оратором, мудрим політиком, талановитим дипломатом. Очолюючи уряд республіки, він здобув колосальний авторитет серед широких мас населення, керівної еліти і став незаперечним лідером в партійно-державній ієрархії УСРР. На думку С.В. Кульчицького, ця людина за своїм досвідом, обдарованістю, ерудицією, інтелектом стоїть незрівнянно вище будь-якого іншого політичного діяча України ХХ ст. Пізніше репресований по сумнозвісному процесу «правотроцькістського блоку». За вироком Воєнної колегії Верховного суду СРСР у вересні 1941 р. розстріляний. Реабілітований лише у 1988 р. Докладніше про діяльність Раковського в Україні див.: Фатеев Л.С., Х.Г. Раковский. К., 1989; Волковинський В.Н.; Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. К., 1990; Мельниченко В. Нескорений. К., 1990 та ін.

Зауважимо принагідно: події весни - осені 1920 р. (радянсько-польська війна, боротьба проти барона Врангеля і т.ін.) не дозволили довести до логічного завершення справу по виробленню і реалізації нової моделі міждержавних відносин УСРР та РСФРР. Ця копітка і делікатна робота була відкладена до кращих часів. «Момент істини» настав після розгрому головних сил інтервентів і внутрішньої контрреволюції, наприкінці 1920 р., коли 28 грудня Москва (В.І.Ленін і Г.В.Чичерін) і Харків (Х.Г.Раковський) уклали двосторонній «союзний робітничо-селянський договір» про спільні дії в галузі оборони, економіки, дипломатії, базисні положення якого визначали резолюція IV конференції КП(б)У і «Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У», прийняті 9 грудня на пленумі ЦК РКП(б)[8]. В ньому містилося чимало красивих фраз про суверенність обох держав, підкреслювалося навіть у статті 2, що з факту колишньої приналежності України Російській імперії для УСРР не впливає жодних зобов'язань перед радянською Росією. Водночас договір закріплював попередню схему підпорядкування ключових сфер життєдіяльності республіки (за винятком комісаріату закордонних справ) російським наркоматам[9]. У день підписання він був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом Рад, а 2 березня 1921 р. - V Всеукраїнським з'їздом Рад.

Подібні двосторонні угоди про воєнний і господарський союз з РСФРР уклали у 1920 - 1921 р. Азербайджан, Хорезм, Білорусія, Бухара, Грузія, Вірменія, тобто ті національні окраїни колишньої імперії, де більшовики змогли теж утвердити свою владу. Це свідчить про початок нової фази у повоєнному процесі державотворення в країні, про народження другої, після «воєнно-політичного союзу», форми співжиття теоретично незалежних радянських республік - «договірної федерації». Проте зміна форми майже не вплинула на зміст взаємин Росії з національно-державними утвореннями типу УСРР, і тому їх глибинна суть залишалася практично непорушною, а реальне становище характеризувалося, як і раніше, тотальним контролем центру за всім й уся в периферії. Самостійність же цих утворень була скоріше ритуальною, «паперовою», слугуючи своєрідною ширмою для прикриття великодержавних амбіцій Кремля, виразниками яких найчастіше виступали, як не парадоксально, Сталін, Дзержинський, Орджонікідзе та деякі інші «русопети», що втратили зв'язок зі своїм національним середовищем й стали захисниками інтересів Росії. Іншими словами, об'єднані більшовицькими стратегами - романтиками території (додамо: в контексті ідеї «світової революції» нові ініціативи розглядалися ними й як перший крок на шляху до «всесвітньої соціалістичної федерації народів») являли собою замкнену, побудовану на засадах жорсткого «демократичного централізму» систему республік-планет, що оберталися навколо РСФРР. Хоч тоді ще не вдалося повністю їх «автономізувати», тобто зрівняти за статусом з автономіями, що існували у складі Росії, до чого, власне, по закінченні громадянської війни наполегливо закликали Сталін та його прибічники, але і в такій системі про справжню рівноправність учасників «договірної федерації», справедливе вирішення національного питання в цілому годі було й думати.

Судячи з усього, партійно - державне керівництво України та інших республік усвідомлювало загрозу їх цілковитого поглинення Москвою і намагалося як могло протистояти диктату центру, експансії російських установ і відомств на своїй території, добитись для себе більших прав у розв'язанні народногосподарських завдань, а відтак, знайти власне місце в царині влади та управління. Чи не вперше відкрите зіткнення обох тенденцій сталося у березні 1921 року на X з'їзді РКП(б) при обговоренні доповіді Й.Сталіна з національного питання, в якій він, зокрема стверджував, що живим втіленням шуканої форми державного союзу радянських республік є Російська Федерація[10].

Промова майбутнього генсека викликала бурхливу реакцію серед делегатів - «націоналів», а головним його опонентом став українець В.П.Затонський. Критикуючи тези сталінської доповіді, він зазначив: «Ці тези наче писались поза часом і простором. Загалом і в цілому їх можна було написати й до Жовтневої революції, і у 1918 р., і у 1919 р.... Відкараскуватися від питання голим проголошенням права націй на самовизначення - не можна. Фактично ми бачимо, що національний рух після революції і при радянській владі аж ніяк не ліквідовано. Національний рух, напевно, був пробуджений революцією. Це ми прогледіли». Далі оратор натякнув на те, що «деякі товариші» плутають необхідність встановлення дійсного централізму із звичним уявленням про «єдину і неділиму» Росію. З його точки зору, слід було б точніше визначити характер взаємовідносин між суб'єктами федерації, і не в тому плані, щоб збільшити або зменшити права окремих з них, а для того, щоб усунути плутанину, котра псує добре налагоджену справу. «Нам необхідно, - констатував Затонський, - витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська... Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації»[11].

В резолюції з'їзду намічались чергові завдання партії в національно-державному будівництві. Вказувалося, приміром, на доцільність гнучкого застосування різних видів федерацій, заснованих на договірних засадах, автономії, проміжних ступенях між ними тощо. Однак Сталін та його прихильники, домігшись припинення дебатов з даного питання вже після третього виступу делегата з 29 записаних, зовсім не були схильні враховувати навіть помірковану критику своєї позиції, що пролунала з трибуни вищого партійного форуму. В результаті якихось серйозних зрушень у подоланні існуючого непевного становища з побудовою союзу радянських республік,

функціонуванням «договірної» федерації» не відбулося. Щоправда, не пройшла на з'їзді й ідея «автономізації» в її сталінському тлумаченні.

Тим часом «плутанина» у відносинах центру і периферії тривала, протиріччя наростали. Набирав оберти процес адміністративного перепідпорядкування найважливіших об'єктів соціально - економічного і оборонного призначення на теренах усіх частин «договірної федерації» центральним (читай: російським) відомствам, бо роль загальнофедеральних відігравали все ті ж органи державної влади та державного управління РСФРР. Покликані рівномірно враховувати і збалансовувати інтереси всіх радянських республік, вони часто-густо приймали дискримінаційні у відношенні до них рішення. Це неминуче призводило до ущемлення прав республіканських владних та управлінських структур, породжувало численні непорозуміння й конфліктні ситуації, посилюючи напруженість і антиросійські настрої в керівному корпусі, серед населення. При цьому ніяких правових механізмів, здатних якщо не заблокувати, то бодай нейтралізувати великодержавні тенденції вищих інстанцій Росії, просто не існувало. Розглядаючи сукупність об'єднаних «договірною федерацією» національних республік в якості єдиної держави, Москва намагалася управляти ними як звичайними адміністративно - територіальними одиницями цієї держави.

Що ж до України, звідки, без перебільшення, йшла головна опозиція насаджуваній «зверху» ідеї «автономізації», то її, схоже, столичні можновладці не бажали бачити й впритул, безцеремонно ігноруючи інтереси харківського центру в різних галузях життєдіяльності республіки. Фактів такого роду можна навести безліч. Ось лише кілька з них. У 1922 р., скажімо, наркомат фінансів РСФРР раптом «урізав» бюджет України, що спричинило автоматичне скорочення обсягів фінансування ряду її відомств, а з ним і зрив деяких відбудовних програм. Власних же асигнувань у «незалежній» республіки не було, та й бути не могло, тому що вона не мала прав на проведення грошової емісії і самостійної бюджетної політики. Були спроби прямого втручання навіть в ті сфери, які ще залишалися у виключному віданні Харкова. Так, Наркомат соціального забезпечення РСФРР без погодження з урядом УСРР провів через Всеросійський ЦВК постанову про об'єднання органів соцзабезпечення Росії та України. Масла у вогонь додали також наміри Держплану РСФРР розділити Україну на дві економічні області - Південну з центром у Харкові і Південно-Західну з центром у Києві, що взагалі обернулося б ліквідацією її економічної цілісності[12].

Осмислюючи конкретні події та явища того часу, мудрий і авторитетний політик Х.Г.Раковський дійшов висновку, що найголовніша причина їх, м'яко кажучи, несприятливого для України розвитку корінилася в «схематичності» союзної угоди 1920 р., котра, з його точки зору, не тільки не зняла, а посилила непевність у російсько-українських зносинах, особливо на тлі нової економічної політики. В зв'язку з чим, інформував делегатів VII Всеукраїнської партконференції у квітні 1923 р. глава уряду УСРР, «...ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанови політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами»[13].

Як свідчать документи, у найбільш принципових випадках Харкову доводилося опротестовувати свавільні дії московського чиновництва по партійній лінії безпосередньо в ЦК РКП(б), де пропозиції «українських товаришів» діставали нерідко підтримку й вирішувалися позитивно. Але це не означало, що вони відстоювали суверенітет України, її державницький імідж. Скоріше мова йшла про їхнє власне виживання в умовах стрімкої бюрократизації суспільства (про небезпеку якої, між іншим, попереджав В.І.Ленін у своєму відомому «Листі до з'їзду»), про встановлення єдиних, цивілізованих «правил гри» у межах всього федеративного простору, нарешті, про заповнення своєї ніші на правлячому Олімпі. Тому-то партійно - державне керівництво України раз у раз й добивалося передусім більш чіткого визначення своїх повноважень, забезпечення гарантій незалежного статусу республіки в рамках «договірної федерації», її конституційного оформлення. Для підтвердження цієї думки процитуємо лише один документ - резолюцію, прийняту з ініціативи того ж Х.Г.Раковського на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. В ній недвозначно говорилося: «Залишаючись на позиціях тез Всеросійської конференції РКП в грудні 1919 р. з національного питання (маються на увазі підготовлені Раковським «Тези з українського питання», схвалені конференцією й покладені в основу її резолюції «Про радянську владу на Україні», в якій визнавалася формальна незалежність УСРР при централізованому управлінні її господарським та оборонним комплексами. - Авт.), ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР в розумінні визначення і уточнення прав і обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне скласти спеціальну комісію з членів ЦК РКП і ЦК КПУ для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР»[14].

Як бачимо, в резолюції й натяку не було на можливе скасування режиму «договірної федерації». Йшлося лише про корекцію курсу взаємин двох суверенних держав, про уточнення сфер компетенції вищих ешелонів влади та управління УСРР. Додамо: слідом за Україною з аналогічними пропозиціями в ЦК РКП(б) звернулися й керівні органи компартій Білорусі і республік Закавказзя. Це вже віддзеркалювало атмосферу загальної занепокоєності периферії станом справ в об'єднанні, її прагнення до реальної, а не декларованої незалежності,

свідчило про невирішеність фундаментальних питань функціонування співдружності на паритетних засадах в інтересах усіх сторін, про зростаючий розрив у невідповідності федеративної форми існування держави та унітаристської моделі правління нею, що неминуче вело до посилення відцентрових тенденцій, проявів великодержавного шовінізму, а отже, до відчуження національних регіонів від Росії й розбрату між ними.

В свою чергу Москва, котра, як відомо, «сльозам не вірить», дещо своєрідно відреагувала на конкретні пропозиції республік щодо внесення ясності у їхні стосунки з РСФФР. Не мудруючи лукаво вона просто скористалася цими документами, щоб нарешті остаточно, так би мовити, розрубати «гордіїв вузол» протирич, тобто взагалі покінчити з «договірною федерацією» і повністю відновити дореволюційне статус-кво національних утворень шляхом їх нового й беззастережного втягнення у кордони Росії. В усякому разі, у Й.В.Сталіна, головного ініціатора та архітектора проекту «автономізації», ніяких ілюзій чи коливань відносно подібної схеми перебігу подій не існувало: він залишався непримиренним противником надання реальної самостійності радянським республікам. Гадаємо, така позиція, яку тоді поділяло чимало шовіністично настроєних більшовицьких керівників, в тому числі на місцях, не могла не позначитись при практичному розв'язанні назрілих національних проблем, тим паче після того, як Сталін у квітні 1922 р. став генсеком і його вага в житті партії та держави через вимушений відхід від справ тяжко хворого Леніна різко зросла. Дні «договірної федерації» були, таким чином, злічені. А прискорили цей фатальний для неї кінець серйозні кризові явища та катаклізми в самій федерації, викликані здебільшого дискримінаційними діями російського центру щодо національних регіонів, особливо таких, як Україна, його небажанням рахуватися з їх насущними інтересами та волелюбними прагненнями. Не буде перебільшенням сказати, що то було відлуння (чи реанімація?) старого імперського мислення в нових умовах національно-державного будівництва в країні.

Закладаючи у підвалини багатонаціональної держави засади федералізму, Кремль сподівався, що це не заважатиме йому здійснювати вертикальне управління всіма сферами життя в республіках. Власне, на практиці воно так і було. Проте поняття федерації у той час було вкрай розмитим, звуженим до включення «під дах» РСФФР всіх контрольованих новим режимом територій, в тому числі національних утворень з формально незалежним статусом, що з самого початку обумовлювало нерівноправний характер їх взаємовідносин з Росією. В цьому, на наш погляд, - головна колізія тодішньої формули співіснування центру і республік, котра ставала дедалі очевидною, стимулюючи рух протесту на місцях. Тож і не дивно, що в такій площині координат сконструйовані більшовиками державні об'єднання у вигляді «воєнно-політичного союзу» та «договірної федерації» за великим рахунком виявилися нежиттєздатними й розпалися.

Зрештою гострота спору, якого радянська влада зазнала в ході громадянської війни і одразу після неї, неефективність сформованого механізму управління з єдиного центру у великій, розбурханій тривалим протистоянням країні, вимагали адекватної переоцінки цінностей, підходів, політичних рішень, нагромадженого досвіду державотворення, змушували правлячу партію відшукувати певний компроміс між власними інтересами та бажаннями національних еліт. І незабаром цей компроміс був знайдений. Його реальним втіленням стала союзна держава під назвою СРСР. Тим самим комуністи заради досягнення соціальної стабільності у суспільстві остаточно пожертвували своїм принциповим неприйняттям федеративної форми державного устрою, а їхні політичні опоненти на периферії з таких же міркувань погодилися на ті обмеження суверенітету, які є неминучими у будь-якій федерації. Повчальний урок мудрості для політиків нашого сьогодення!

Примітки:

1. Див.: Нагорна Л. Радянська національна політика // Політологічні читання. 1995. №1. С.161.
2. Див.: Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест // Сучасність. 1971. №9. С.105; Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // Там же. 1986. №1. С.69; Прокоп М. Про український націонал-комунізм (З приводу праці Джеймса Е. Мейса) // Там же. 1986. №3. С.69 та ін.
3. Мазлах С., Шах-Рай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). Саратов, 1919. С.74-75.
4. Юренко В. Василь Шахрай: «пливти проти течії» // Політологічні читання. 1993. №3. С.120.
5. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996. С.87.
6. Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т.1. С.67-71.
7. Кульчицький С. Вказ. праця. С.276.
8. Бабій Б.М. Союз РСР і роль України в його утворенні. К., 1972. С.100.
9. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917-1936. К., 1937. С.152-153.
10. Десятий съезд РКП(б), 8-16 марта 1921 г.: Стенограф отчет. М., 1921. С. 101.
11. Там же. С.111.
12. Див.: Турченко Ф.Г. Новейшая история Украины. Ч.1. 1917-1945. К., 1995. С.180.
13. Вісті ВУЦВК. 1923. 7 квітня.
14. Російський центр зберігання документів новітньої історії. Ф.17. Оп.14. Спр.974. Арк.34.

І.С. СТОРОЖЕНКО

ПАМ'ЯТНИК БИТВІ НА ЖОВТИХ ВОДАХ 1648 РОКУ*

Стороженко Іван Сергійович – старший науковий співробітник Дніпропетровського державного університету, кандидат історичних наук

Повстання Б.Хмельницького, яке він підняв проти польської влади на початку 1648 р., сприймалося урядом Польщі як чергове козацьке повстання. У польській шляхти не було сумніву, що воно, як і попередні повстання, буде придушено. При цьому про перемогу повстанців над армією такої могутньої держави як Річ Посполита не допускалося навіть думки. І раптом - мов яесь диво - Б.Хмельницький отримує блискучі перемоги над польською армією на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями ... Сучасники цих подій, а пізніше історики шукали відповіді на питання: що забезпечило Б.Хмельницькому такий успіх? Незважаючи на те, що суперечки навколо цього питання точилося упродовж трьох століть, чіткої відповіді на нього так і не було знайдено.

Вперше на це питання дав відповідь сучасний польський воєнний історик В.Маєвський [118], а його ідея за останні десять років була розроблена в Дніпропетровському державному університеті [119]. Торкаючись вищезазначеного, В.Маєвський пише: *«Невелике військо, яке утримувалося за одну четверту частину прибутків з королівських маєтків, у 1624 - 1644 рр., завдяки використанню взаємодії кінноти, піхоти, артилерії і обозів, досить добре справлялося навіть з кількісно сильнішими противниками, які, маючи добру кінноту, однак не мали у своєму розпорядженні вогневої сили (татари) або, маючи добру піхоту і обози, користувалися нечисленною або неякісною кіннотою (козаки). Козацько-татарська угода, укладена 1648 р., спричинила поєднання обох згаданих факторів, що ліквідувало польську тактичну перевагу, яка до цього часу мала місце»* [120]. Отже, під час козацьких повстань, які передували повстанню під керівництвом Б.Хмельницького, польська армія завжди мала оперативно-стратегічну перевагу над повстанцями в ударній силі своєї кавалерії, оскільки українське козацьке військо було переважно піхотним. Через цю польську перевагу повстання були приречені на поразку.

Б.Хмельницький врахував досвід збройної боротьби козацтва проти польської влади і вжив заходів, щоб ліквідувати цю перевагу польської армії у кавалерії шляхом укладення союзу (лютий - березень 1648 р.) з Кримом і включення до складу своєї української козацької армії татарської кінноти. Оскільки поляки після переходу реєстрових козацьких полків на бік Б.Хмельницького не мали піхоти рівноцінної українській (козацькій), а польська кіннота поступалася перед татарською у маневровості, то поєднання на полі бою козацької піхоти з татарською кіннотою обернулося для польської армії катастрофічними поразками. *«В цих умовах великої кількісної переваги об'єднаних сил, – пише В.Маєвський, – наявність у ворога високорухомої татарської кінноти примусила великого коронного гетьмана Миколу Потоцького відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а наявність козаків, які мали у своєму розпорядженні значну вогневу силу, примусила підвищувати свою оборонну та вогневу силу за рахунок використання возів та спішування кінноти. Отже, поляки втратили вагомий фактор переваги у вигляді ударної сили своєї кінноти»*. [121]

Ситуацію, що склалася, В.Маєвський визначив як *«кризу польського воєнного мистецтва 1648 - 1649 рр.»*

Підсумовуючи, зазначимо, що одним із провідних факторів перемоги Б.Хмельницького, зокрема у битві на Жовтих Водах, є поєднання на полі бою двох сил: української (піхота) і кримськотатарської (кіннота).

Жовтоводська битва відбулася у двох місцях, які обмежуються трьома географічними об'єктами:

1. Верхів'я р.Жовті Води (район 4-8 км південно-західніше сучасного с.Жовтоолександрівки), де відбулася з 29.04 по 15.05. 1648 р. облога польського табору.

2. Верхів'я р.Омельник (район південніше сучасного с. Попельнастого), де 16.05.1648 р. було розгромлено польське військо.

3. Балка Княжі Байраки, яка з'єднує верхів'я цих річок і паралельно якій рухалося польське військо. Свій початок балка бере в с. Жовтоолександрівці, далі йде в північно-східному напрямку через села Ровеньки, Григорівку та Грамівку. Біля останнього села балка впадає в висохше русло Омельника. По дну балки в часи Б.Хмельницького протікала судноплавна річка (очевидно Княжа), по якій флотилія з реєстровими козаками прибула до району сучасного с. Жовтоолександрівки. Зійшовши на берег козаки пішки рушили до району облоги польського табору.

Враховуючи обширність району Жовтоводської битви, було прийнято рішення розташувати присвячений їй пам'ятник в центрі цього району - на схилах балки Княжі Байраки біля с. Жовтоолександрівки.

* Споруджений при фінансовій підтримці Дніпропетровської обласної державної адміністрації та за піклуванням начальника обласного управління культури Валентини Василівни Тальян.

Пам'ятник встановлений і відкритий 26.06.98 р. у селі Жовтоолександрівці П'ятихатського району Дніпропетровської області. Відкриття пам'ятника було присвячено 350 - й річниці битви та початку Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за становлення своєї державності.

Автори пам'ятника - архітектор Шульга В.М., скульптор Желяк С.В., науковий консультант - історик Стороженко І.С.

Споруджений пам'ятник на честь Жовтоводської битви символізує союз між Богданом Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм III, на основі якого в ході битви Війську Запорізькому була надана допомога з боку кримськотатарського війська. Поєднання на полі бою української (козацької) піхоти з кримськотатарською кіннотою, якою командував Тугай-бей, було вирішальним чинником в забезпеченні перемоги української армії над польською під час битви.

Цей задум вирішується за допомогою двох стел (червоний граніт), розташованих поряд на зрізаному (у верхній частині) кургані, що символізує давній (археологічний) зріз історичної події. Кожна стела символізує народ і армію, які взяли участь у Жовтоводській битві. Для визначення національної приналежності стел, на тій, що розташована ліворуч (на лицевій її стороні), викарбуваний герб («абданк») Богдана Хмельницького, а на тій, що розташована праворуч, - герб («тарак - тамга») роду Гіреїв, з якого походив кримський хан Іслам-Гірей III. На тильній стороні кожної стели викарбувані зображення відповідно Богдана Хмельницького і Тугай-бея під час битви (ширина і товщина стел - 1,4 м, а висота відповідно 5 і 3 м). З вершини української стели уздовж лівої грані спадає рушник (бронза), на якому зображена Богоматір «Свята Покрова» - покровительниця запорізького козацтва, а також розміщена історична довідка (напис) наступного змісту:

«У цьому районі - на річці Жовті Води та біля балки Княжі Байраки - з 29.04. по 16.05.1648 р. силами Війська Запорізького під командуванням Богдана Хмельницького та за допомогою кримськотатарського війська, очолюваного Тугай-беєм, було розгромлено польську армію і покладено початок Визвольній війні українського народу за становлення своєї державності».

Верхній кінець рушника спадає з вершини української стели у напрямку вершини кримськотатарської стели і під впливом «вітру історії» перетворюється на бойовий прапор, символізуючи поєднання двох сил на полі бою: української (козацької) піхоти і кримськотатарської кінноти. У нижній частині рушника в його орнамент включено зображення «дерева життя» (три гілочки), що символізує зв'язок часів - минулого, сучасного і майбутнього, тобто зв'язок сучасної та майбутньої України з часами Б.Хмельницького. Для створення композиційної рівноваги, яка порушується рушником на українській стелі, уздовж правої грані кримськотатарської стели викарбуваний національний народний орнамент татар («в'язь»).*

Між стелами проростає паросток калини (бронза), яка символізує пробудження національної самосвідомості українського народу та становлення України як держави, що було започатковано тут, біля Княжих Байраків, Жовтоводською битвою. Біля стел пам'ятника, а також навколо нього заплановано посадити рослини і дерева, які символізують пам'ять про полеглих в бою українців і татар (з боку української стели - дерева лісостепу, з боку татарської стели - дерева Криму, що адаптувалися на цій географічній широті). Поряд з пам'ятником з двох кам'яних брил споруджено криницю, яка буде жити своєю вологою зелений тематично-рослинний ансамбль, що створюється навколо пам'ятника.

На оглядовому майданчику, з тильної сторони пам'ятника, розташовані три гармати - фальконети, якими Богдан Хмельницький розпочав Жовтоводську битву, і гуркіт яких сповістив світ про появу на карті Європи козацької України.

Споруджений пам'ятник битві на Жовтих Водах за своєю оригінальністю - чи не єдиний в Україні серед присвячених її козацькому періоду, зокрема Визвольній війні. За допомогою кам'яних стел і елементів символіки, розшифровка якої не вимагає спеціальної підготовки, автори передали високодуховне, національне значення битви, її державотворчі наслідки для українського народу. Адже після цієї битви почалася реорганізація українських збройних сил, на базі яких, зокрема на таких військових одиницях як полк і сотня, був сформований полково-сотенний державний лад України. Пам'ятник розкриває батальне вирішення задуму битви і дозволяє пересвідчитись, що Україна, пробуджуючись, мов червона калина, і відроджуючи свою державність у середині XVII ст., мала високий рівень військової справи, зокрема воєнного мистецтва, і посідала щодо цих питань разом із своїм геніальним полководцем Б.Хмельницьким почесне місце серед спільноти народів Європи.

В задумі пам'ятника не тільки прояв подяки кримськотатарському народу від українського за надану допомогу в битві, а й ключ до його інтеграції в сучасне українське суспільство на засадах спільної долі та використання найкращих сторінок нашого минулого, де ми не ворогували, а допомагали одне одному. Пам'ятник нагадує кожному українцю, що сьогодні наш обов'язок допомогти кримськотатарському народу повернутись на батьківщину, відродити сплюндровані його національні святині і сприяти тому, щоб він зайняв повноправне місце серед інших національностей України. Відвідування пам'ятника кримськими татарами показало, що його автори блискуче досягли поставленої мети - кожен татарин вважає споруджений пам'ятник своєю національною святинею.

Пам'ятник споруджено, але робота навколо нього ще тільки розпочинається. Так, планується на базі середньої школи с.Жовтоолександрівки та території пам'ятника створити музей Жовтоводської битви.

* З питань державної символіки Кримського ханства середини XVII ст., озброєння та спорядження його воїнів, а також етнографії кримськотатарського народу авторам проекту пам'ятника надавалися консультації з боку Бахчисарайського музею історії та культури кримських татар, директором якого є Сервер Узеїрович Ебубекіров.

Враховуючи мальовничу красу місцевості, а також важливість історичної події, яка на ній відбулася, маємо всі можливості для того, щоб перетворити Княжі Байраки на всеукраїнську воєнно-історичну святиню, на центр патріотичного виховання наших дітей і молоді. Балка Княжі Байраки (довжиною 10 км) своїми мальовничими краєвидами не поступається краєвидам Швейцарії чи Італії і може стати місцем таборів відпочинку та історико-туристичних походів «По місцях битви на Жовтих Водах» для дитячих (юнацьких) спортивних організацій та українського козацтва. Вже сьогодні с. Жовтоолександрівка перетворилася на місце прощі, яке відвідують люди з усієї України. Це свідчить про вдале вирішення спорудження пам'ятника на честь Жовтоводської битви як з точки зору монументалістики, так і з точки зору вибору для нього місця встановлення.

Спокій і виваженість, яка панує в композиційному вирішенні пам'ятника запрошує польську та татарську сторони взяти участь в перетворенні цієї місцевості в меморіальний комплекс - символ історичного примирення українців, поляків і татар. Очевидно, меморіал повинен включати пам'ятні знаки, каплички (православну, католицьку й мусульманську) і т.ін. воїнам, що полягли в битві. При цьому розробка і спорудження усіх елементів меморіалу повинна узгоджуватися з архітектором пам'ятника Шульгою В.М. (м.Дніпропетровськ). Заплановане створення музею Жовтоводської битви в селі Жовтоолександрівці на базі сільської школи не може бути реалізоване без участі в цій роботі польських та татарських істориків і фахівців музейної справи, в першу чергу у створенні розділів чи відділів польської та татарської експозицій. Тож, закликаємо до співпраці.

Бібліографічні посилання

1.Маєвський В. Польское военное искусство второй половины XVII // История военного дела в Польше: Избранные вопросы. – Варшава, 1970. – С. 115 -120.

2.Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр.: Наукове видання. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – С. 12-15, 37, 38, 89-102, 297, 298; Він же. Тугай-бей – побратим Богдана // Козацтво, 1993, № 1. – С. 3-18. Він же у співавторстві: «Тії слави козацької повік не забудем». – Дніпропетровськ, 1989. – С. 93; «Засвіт встали козаченьки». – Дніпропетровськ, 1990. – С. 60, 88, 89; «Як козаки воювали». – Дніпропетровськ, 1990, друге видання 1991. – С. 109, 110; «Сполохи козацької звитяги». – Дніпропетровськ, 1991. – С. 128, 142.

3.Маєвський В. Названа праця. – С. 115.

4.Там же.

Р.Ю. ВАСКОВСЬКИЙ

У ПОШУКАХ СОЮЗНИКІВ: ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 РОКУ

Васковський Ростислав Юрійович – викладач кафедри історії та українознавства Дніпропетровського юридичного інституту МВС України

Події, пов'язані з діяльністю українських урядів доби революції 1917-1920 рр., ще й досі залишаються дискутованими в українській історіографії. Їхньому розгляду та більш ретельному аналізу сприяє, зокрема, проведення останнім часом конференцій, з даної проблематики (згадаємо, наприклад, «80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне» (Сімферополь, 1997), «УНР – перша в ХХ ст. демократична держава українського народу» (Київ, 1998), «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року» (Київ – Чернігів, 1998), «350-річчя відродження української державності: минуле і сучасне» (Сімферополь, 1998) тощо).

У цьому контексті слід звернутися до діяльності Директорії Української Народної Республіки. Вказаний державний інститут прийшов до влади наприкінці 1918 р. в результаті масового народного повстання проти гетьманського уряду Української Держави на чолі з Павлом Скоропадським. Вже сам цей факт, здавалося б, мав забезпечити підтримку дій нової влади більшістю населення України й успішність у проведенні політичних реформ. Однак вже незабаром, чималою мірою саме внаслідок відсутності подібної підтримки, Директорія УНР змушена була шукати собі союзників на міжнародній арені.

Антигетьманське повстання закінчилося 14 грудня 1918 р. відновленням Української Народної Республіки. На чолі Другої УНР тимчасово, до скликання Трудового конгресу України, стояла Директорія – колективний орган революційної влади, обраний для керівництва повстанням українськими соціалістичними партіями, що були в опозиції до правлячого режиму.

26 грудня 1918 р. була оприлюднена «Декларація Директорії УНР». Це був програмний документ нового уряду, у якому констатувався факт повалення попереднього ладу, а також окреслювалися перспективи подальших перетворень у республіці, основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики. У галузі останньої, зокрема, зазначалося, що Директорія «стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав» [4, ф.615, оп.1, спр.3, арк.13]. Це ж саме наголошувала її нота з 28 грудня того ж року «До народів всього світу та їх урядів», яка закликала до дружньої співпраці [14, ф.1429, оп.1, спр.4, арк.52 зв.]. І дійсно на той час, у зв'язку із завершенням першої світової війни, подібне здавалося можливим.

Міністром закордонних справ республіки був голова РНМ В.Чехівський. Його колега, міністр внутрішніх справ О.Мицюк, у своїх спогадах писав, що Чехівський вважав за доцільне «чим швидше попризначати наші посольства в основні країни» з метою пропагування там української ідеї. В цьому був сенс – дійсно, до революції 1917 року багато хто за кордоном навіть не чув про Україну, не те що уявляв її як самостійну державу. Однак існував й інший бік справи – ці посольства «обезкровлювали нас з української інтелігенції, яка була дуже потрібна вдома» [6, с.20].

В цілому Директорії від Української Держави в сфері зовнішньополітичних контактів залишилась, так би мовити, непогана спадщина. Попередній уряд, як вже зазначалося, налагодив дипломатичні стосунки з багатьма країнами світу. Їхні посольства і консульства продовжували функціонувати в Україні й після падіння гетьманату. На 21 січня 1919 р. у Києві перебували представники урядів 22 держав і нових державних утворень (зокрема, Кубані та Дону) [14, ф.3696, оп.1, спр.59, арк.37].

Але водночас перед Директорією УНР постали нові проблеми, котрі потребували негайного вирішення. У першу чергу вони пов'язувалися із місцем етнічних українських територій у політичних концепціях європейських країн. Так, проголошена 7 листопада 1918 р. Польська республіка розглядала Східну Галичину як споконвічні польські землі й не бажала допустити приєднання її до України.

Наприкінці жовтня в Румунії різко активізувалися прихильники гасла «Великої Румунії». 11 листопада румунська армія вступила на територію північної частини Буковини, де на Буковинському народному вічі в Чернівцях українське населення краю висловило своє бажання про приєднання до України [12, с.202].

Непогані стосунки склалися в українського уряду з Угорщиною, в період існування там народно-демократичної та соціалістичної республік. Угорщина позитивно поставилася до утворення самостійної української держави, хоча у питанні про Закарпаття обидві країни не знайшли спільної мови. Угорський уряд (М.Карої, Ш.Гарбаї, Б.Кун) наполягав у 1919 році на офіційному визнанні Закарпаття у складі Угорської республіки, тоді як українська сторона проводила свою лінію: якщо русини висловляться за прилучення краю до України, то вона заперечувати не буде [12, с.165]. Дійсно, 21 січня 1919 р. у Хусті на Всенародних зборах угорських українців було ухвалено возз'єднати Закарпаття з «Соборною Україною, яка мала визначити особливе становище угорських українців» [13, с.68]. Але 8 травня 1919 р. за рішенням Антанти Закарпатська Україна була передана до складу проголошеної у жовтні минулого року Чехо-Словаччини, хоча вони не були поєднані ані історичними, ані етнічними узами.

До речі, саме з Чехо-Словаччиною була пов'язана ідея В.Чехівського, яку він за згодою РНМ намагався втілити у життя. Мова йде про проект федерації новопосталих держав України та Чехо-Словаччини, від котрої, як зауважив О.Мицюк, ніяких імперіалістичних планів не очікували, «з якою можна було входити в союз як рівний з рівним», а отже «федерація видавалася тоді вповні доцільною» [6, с.21]. А секретар закордонних справ Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) В.Панейка й уповноважений Директорії Г.Сидоренко в розмові з журналістами у Відні зазначили, що така чесько-українська коаліція «має знамениті вигляди майбутності» [9, 1919, 24 січня].

Серед інших досягнень української дипломатії на початку 1919 року слід відзначити, зокрема, укладення угоди з Болгарією про обмін 15-20 млн. т пшениці на різні промислові вироби [9, 1919, 11 січня], а також рішення про посилку до Франції, Бельгії, Італії, Англії та США двох торговельно-фінансових місій. Ці місії повинні були придбати «потрібні державним установам машини, технічне устаткування, вироби» тощо і нав'язати «дружні, тривкі зносини з торговельно-фінансовими колами відповідних країн» [14, ф.1429, оп.2, спр.2, арк.8].

Але головним недоліком дипломатії УНР було те, що вона аж ніяк не змогла полегшити ту важку зовнішньополітичну ситуацію, у якій опинилась країна напередодні 1919 року. З північного сходу на її територію сунула більшовицька армія; на західних кордонах польські війська вели жорстокі бої з Українською галицькою армією за західноукраїнські терени; південний захід України був об'єктом уваги королівської Румунії, причому українські землі північної частини Буковини і півдня Бессарабії розглядалися нею як суто румунська територія; на півдні висадилися французькі експедиційні війська; нарешті південному сходу України загрожували набираючи силу загони російської Добровольчої армії під командуванням генерала Антона Денікіна. І все ж найбільш реальною на той час була загроза більшовицького наступу з півночі.

З цього приводу міністр закордонних справ УНР В.Чехівський 31 грудня 1918 р., 3 і 4 січня 1919 р. надіслав ноти до Ради Народних Комісарів РСФРР із запитом, чому російська радянська армія веде наступ на територію України, адже «Директорія стала на ґрунт рішучої боротьби проти буржуазного ладу на Україні». 5 січня народний

комісар закордонних справ Росії Г.Чичерін відповів, що «ніякого війська Російської Соціалістичної Радянської Республіки на Україні немає», а військові дії точаться між «військами Директорії й військами Українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Одночасно зазначалося, що уряд РСФРР «не зазіхає ані трішки на самостійність України» і за умов зміни внутрішньої політики Директорії, спрямованої, за висловлюванням російської ноти, «проти руху трудящих мас», погоджується на проведення переговорів [1, с.205-208].

9 січня Директорія надіслала Раднаркому ноту-відповідь. У ній український уряд доводив, що «в районі Харкова оперує регулярне військо російської армії. Складається воно переважно з китайців, латишів, мадяр і почасти росіян». Виступаючи проти втручання Російської республіки у внутрішні справи українського народу, Директорія вимагала від російського уряду протягом 48 годин дати відповідь, чи згоден він припинити військові дії проти УНР і негайно вивести свої частини з території України. «Всяке ухилення від прямої відповіді або ж мовчанка на протязі запропонованих 48 годин, цебто до 24-ї години 11 січня, Директорія вважатиме за офіційне оголошення війни з боку російського уряду Українській республіці» [1, с.217].

Не отримавши задовільної відповіді від Чичеріна, уряд УНР все-таки надіслав до Москви на пропозицію РНК надзвичайну дипломатичну місію на чолі з С.Мазуренком. Але цей крок виявився запізнілим і бажаного результату не дав, тож 16 січня 1919 р. Директорія оголосила війну Радянській Росії.

Якими силами на час оголошення війни Радянській Росії могла розпоряджатися Директорія УНР? За різними даними, на початку січня 1919 року чисельність республіканської армії складала приблизно 60-70 тис. чоловік. А тим часом кількість повсталих проти попереднього режиму була значно більшою. Утворенню з них регулярних боєздатних формувань завадило ряд причин. По-перше, через неналагоджений апарат постачання та нестачу старшинського складу уряд не міг організаційно охопити таку масу людей. По-друге, більшість повстанських загонів виникла революційним шляхом і являла собою мало організовані тактичні одиниці зі своїми отаманами на чолі. По-третє, ці частини були складені переважно з селян, котрі пішли на повстання проти гетьмана, поміщиків, німецько-австрійських військ з метою отримання землі у власні руки. Коли гетьманський режим було повалено, селяни почали повертатися до своїх домівок ділити поміщицьку землю. Нарешті, до лав повсталих пристали звичайні авантюристи, які сподівалися нажитися під час кризи.

Уряд УНР всіляко намагався зміцнити свою армію та покращити її боєздатність, проте ситуація на краще не змінилася. Тож на початку лютого 1919 р. армія і державні установи республіки залишили Київ і перебралися до Вінниці.

Після залишення урядом УНР Києва серед його членів запанували непевність і невіра у власні сили. Причиною цього була не тільки втрата української столиці; значно серйознішим було те, що на початку лютого 1919 року почалася реорганізація уряду, обумовлена зміною його зовнішньополітичної орієнтації. Основним об'єктом уваги стали країни Антанти, десант яких висадився у грудні 1918 – січні 1919 р. на півдні України. Згідно з даними політвідділу Народного комісаріату військових справ УСРР, на 19 січня 1919 р. в Одесі було близько 25 тис. французьких солдатів, 2200 грецьких і 2300 польських легіонерів [10, с.52]. Переважаюча кількість французьких вояків у складі десанту пояснювалася тим, що Україна опинилась у сфері фінансових і політичних інтересів Франції. У дореволюційну промисловість півдня Росії були вкладені значні французькі капітали, насамперед – у виробництво заліза. 23 грудня між Францією та Великобританією було укладено таємну угоду, якою визначалися зони впливу двох держав на терені колишньої Російської імперії. Для Франції за такі визначалися Україна, Бессарабія, Крим, басейн Дону та Польща, для Англії – Закавказький регіон [19, с.63]. Водночас обидві держави призначили наприкінці 1917 року до уряду УНР своїх представників - французького генерала Табуї й англійського консула Піктона Багге.

Однак укладення Центральною Радою Брест-Литовського мирного договору з Центральними державами перервало подальший розвиток відносин України з країнами Антанти – принаймні тимчасово. Тільки після підписання 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я, що поклало край першій світовій війні, Антанта отримала змогу впритул зайнятися вибухонебезпечною для Європи ситуацією в Росії. Але відтепер їхнє ставлення до української державності змінилося. Якщо раніше воно диктувалося, серед інших, прагненням зберегти бодай яку-небудь частину східного фронту у боротьбі проти Німеччини, то зараз перед державами «Сердечної згоди» постала необхідність повалення більшовицького уряду Росії. Задля реалізації цієї мети ними було зроблено ставку не на нові держави, що виникли на руїнах колишньої імперії, а на прихильників ідеї відновлення «єдиної та неподільної Росії». Так, наприклад, під час зустрічі в Одесі 24 лютого 1919 р. одного з ідеологів й активних діячів «білого руху» Василя Шульгіна і начальника штабу французького командування полковника М.Фрейденберга останній заявив, що Франція беззастережно дотримується засади цілісності Росії: «Ми незалежність України ніколи не визнаємо» [15, ф.5, оп.1, спр.52, арк.214].

Слід зазначити, що і сама Директорія спочатку поставилася негативно до присутності іноземного десанту на території України. У середині грудня 1918 р. країнам Згоди було надіслано ноту, у якій підкреслювалося, що «для України тепер немає потреби в тій військовій допомозі держав Антанти, якої прохав в усіх держав гетьманський уряд» [11, 1918, 19 грудня]. Отже, можна погодитися з думкою Е.Фюрстенберга, австрійського консула при українському урядові, котрий у своєму звіті з 22 грудня 1918 р. зазначав: «Директорія дотримується

точки зору, що Україна у змозі без чужої допомоги закласти фундамент сталого державного устрою» [20, с.172]. Та вже за місяць, у зв'язку із швидким наступом радянської армії, уряд УНР змушений був звернутися до французького командування в Одесі. У середині січня туди виїхала делегація на чолі з військовим міністром О.Грековим.

Із діяльністю місії Грекова в Одесі пов'язується поява тексту угоди, розповсюджуваної Київським обласним комітетом КП(б)У перед початком Трудового конгресу, що її нібито уклали генерали Греков і Матвієв від імені Директорії з представниками союзного командування, польських легіонерів і «білого руху». У договорі, зокрема, зазначалося, що УНР входить на федеративних основах до складу відновленої «єдиної та неподільної Росії». Директорія мала передати владу коаліційному уряду, а українські війська – підпорядкуватися спеціальному штабу у складі головнокомандувача союзних військ і по одному представнику від Добровольчої армії, польських і українських військ. На території України дозволялося вільне формування білогвардійських загонів. Нарешті, Директорія повинна була вжити «енергійних заходів до недопущення Трудового конгресу» [2, с.554-555].

Але подальші переговори представників уряду УНР з французьким командуванням в Одесі, обговорення умов останнього на засіданнях Директорії та ради міністрів відкидають можливість появи такого договору, а тим більше – затвердження його урядом. Цьому стала б на заваді полярність політичних позицій, поглядів і цілей у діячів українського національного руху і прихильників відбудови єдиної Росії. У вищезгаданій бесіді полковника Фрейденберга і В.Шульгіна начальник французького штабу підтвердив бажання Франції «запрягти в одну трійку» французів, росіян і українців з метою зближення останніх на ґрунті спільної боротьби проти більшовиків. Однак Шульгін рішуче заперечував таку комбінацію, доводячи, що «ніякої співпраці росіян з українцями бути не може» [15, ф.5, оп.1, спр.52, арк.218]. Безумовно, не всі відбудовники колишньої Росії дотримувалися таких категоричних позицій – певні кола стояли за спільні дії з українськими силами. Але провідну роль на той час серед російських діячів на півдні України відігравали саме представники Добровольчої армії з ідеологією В.Шульгіна. Таким чином, якщо навіть припустити, що Греков і Матвієв на власну руку уклали подібну угоду, то, по-перше, її вага нівелювалася б позицією білогвардійців, а по-друге, цей договір не був би ратифікований Директорією. Своєї надії український уряд пов'язував з офіційно висланими до Одеси делегаціями саме з метою ведення переговорів. І першою з них стала місія членів українського уряду О.Назарука та С.Остапенка.

На зустрічі з ними французькою делегацією, яку очолював М.Фрейденберг, Україні була запропонована допомога технічним устаткуванням і зброєю у разі виконання Директорією наступних умов: демісія В.Винниченка, С.Петлюри і В.Чехівського; створення 300-тисячної української армії з оперативним командуванням країн Антанти та допущенням до її складу російських офіцерів Добровольчої армії; французький контроль над фінансами, адміністрацією і дипломатією УНР «на час боротьби»; розгляд питання про незалежність України відкладався до Паризької мирної конференції; до моменту вирішення політичної долі України Директорія мала звернутися до Франції з проханням про протекторат.

Для обговорення висунутих французьким командуванням умов українським урядом була скликана спеціальна державна нарада за участю членів комісій Трудового конгресу та представників політичних партій. Нарада висловила за відкинення французьких пропозицій тому, що «залишалася зовсім невіршеною справа самостійності України» і «допускалося грубе втручання в наші внутрішні справи»; але в зв'язку з важкою зовнішньополітичною ситуацією ухвалено переговори не припиняти й виробити свої контрумови. Їх було подано 6 лютого 1919 р. французькому командуванню під час зустрічі на станції Бірзула українською делегацією у складі С.Остапенка, С.Бачинського та І.Мазепи.

Нове обговорення умов фактично нічого не дало, бо головної української вимоги – визнання незалежності України – французьке командування не прийняло, посилаючись на свою некомпетентність. До речі, як слушно відмітив О.Юрченко, у переговорах обидві сторони були представлені нерівноправно: українська – урядовою делегацією, уповноваженою укладати політичні, військові та торговельні угоди, французька – представниками місцевої військової влади, без спеціальних повноважень [16, с.251].

Але вибирати не доводилося і 9 лютого відбулося засідання Директорії, на якому, серед інших питань, розглядалися запропоновані французами умови. На ньому було ухвалено, що перші пункти проекту договору про зміни у верховній владі УНР є неприпустимі; пункт 3 – французький контроль над залізницями – приймався тільки щодо військових вантажів і воєнних потреб. Без застережень прийнято параграфи 4 і 5: про суверенність влади Директорії на Україні та про контроль Франції над фінансами – як зазначалося, з метою підсилення позицій української гривні. У пункті шостому, який вимагав для Франції верховного командування всіма збройними силами на терені України, Директорія робила примітку, що «українська армія, яка входить нарівні з іншими арміями в антибільшовицьку коаліцію, сама по собі є незалежна військова одиниця з своїм власним командуванням» [14, ф.1429, оп.1, спр.3, арк.16 зв.]. Також був затверджений пункт 7, про самостійність УНР у своїх етнографічних межах і про остаточне вирішення долі України на конференції у Парижі. Нарешті, в останньому пункті відносно відшкодування власникам за землю відзначалося, що це питання вирішуватиметься українським парламентом.

Крім цього, зі свого боку Директорія вимагала, зокрема, від країн Антанти сприяти припиненню війни України з Польщею, участі української делегації у роботі Паризької конференції, розгляду на ній питання про

повернення Чорноморського флоту Українській державі; висувалося прохання до командування союзних військ забезпечити скликання українського парламенту за законами УНР і побудову демократичної держави із збереженням соціальних реформ. Відносно республіканської армії зазначалося, що країни Антанти допомагають її створенню технічними засобами й інструкторами, причому у числі останніх для української армії «не можуть бути ні росіяни, ні поляки» [14, ф.1429, оп.1, спр.3, арк.17]. Таким чином, ми бачимо, що Директорія значною мірою відкидала ультимативний характер вимог французького командування, плакаючи надію, що урядові УНР вдасться укласти рівноправний для обох сторін договір; на це, зокрема, вказують додані ним пункти. Та обставини склалися інакше.

Тим часом на початку лютого 1919 р. Вінницю залишили більшість іноземних місій. Причина полягала у все зростаючій дезорганізації та ненадійності становища Директорії. Тому на спільному засіданні представники Польщі, Болгарії, Фінляндії, Дону, Німеччини та Грузії (турецька та білоруська делегації від'їхали напередодні) ухвалили евакуюватися. 7 лютого про це повідомлено український уряд, при чому наголошено, що «мова йде не про розірвання дипломатичних відносин, а лише про тимчасову зміну місця перебування» [20, с.234-235].

Становище дедалі ускладнювалося. Центральні комітети Української соціал-демократичної робітничої партії й Української партії соціалістів-революціонерів ухвалили відкликати своїх членів з керівних посад в уряді УНР. Підкоряючись цій постанові, кабінет міністрів, більшість у якому склали представники тих партій, пішов у відставку; посаду голови Директорії залишив В.Винниченко, як член УСДРП. Натомість його однопартієць С.Петлюра залишився в уряді і тимчасово вийшов з партії, мотивуючи своє рішення тим, що за даних складних для України умов «всі сили творчі нашого краю повинні взяти участь в державній праці», отже, він не вважає «для себе можливим ухилитись від виконання своїх обов'язків» [8, с.228].

Аналізуючи цей момент, дослідник І.Нагаєвський ставиться негативно до рішення Петлюри, відзначаючи, що воно «заздалегідь прирікало на невдачу дальші переговори з французами, які домагалися його відставки»; мовляв, можливо новому голові уряду «пощастило б побороти упередження держав до Директорії і добитися визнання самостійності України бодай «де-факто»» [7, с.277]. Однак факти вказують на хибність припущення українського дослідника. Ще 7 лютого, тобто відразу після переговорів у Бірзулі, з'явився «Загальний наказ №28» за підписами полковника Фрейденберга та генерала д'Ансельма, котрий з 15 січня 1919 р. перейняв на себе «командування арміями південної Росії, а також військовими одиницями чужоземних націй». У наказі зазначалося, що «Франція й союзники не забули змагань, які Росія зробила на початку війни, й зараз вони прийшли в Росію, щоб дати всім благонадійним елементам і патріотам можливість відновити в краю порядок» [1, с.267-268].

Отже, цим актом французьке командування давало ясно зрозуміти, що воно було зацікавлене скоріше у відновленні ладу загалом у Росії, аніж у підтримці «сепаратистських прагнень» українців (згадаємо і вищенаведене запевнення М.Фрейденберга, що Франція не піде на визнання незалежності України). Таким чином, відставка Петлюри не могла мати вирішального значення для успіху переговорів. 11 лютого Директорія все ж таки вислала до Одеси ще одну урядову місію з метою домогтися врешті-решт підписання договору з Антантою. Але вже наступного дня капітан Ланжерон, котрий прибув до Вінниці як французький представник, передав українському урядові загрозливу ноту з вимогою звільнити колишніх гетьманських міністрів С.Гербеля, В.Рейнбота, А.Ржепецького, С.Мерінга, а також митрополита Антонія й архієпископа Євлогія, ув'язнених Директорією. Вони були відомі своєю проросійською орієнтацією, тому, коментуючи цей документ, Г.Цвенгрош робить висновок, «що французька сторона у переговорах з Директорією мала за мету лише порятунок своїх protege – російських монархістів» [18, с.61].

На наш погляд, ситуація була дещо складнішою, і не можна стверджувати про незаперечну підтримку Францією тільки прихильників «єдиної та неподільної». Головним завданням для французьких політиків була боротьба з російським більшовизмом, і для цього вони намагалися використати різні політичні групи, котрі мали за собою якусь силу. А.Денікін згадував про значну кількість і різноманітність політичних течій та угруповань, які посіли в Одесі на зламі 1918-1919 рр. Тому не дивно, що французьке командування, намагаючись розібратися в них, звертало свої погляди з однієї групи на іншу. Підтвердженням цього може служити факт припинення ним виходу російської газети монархічно-націоналістичного напрямку, яку видавав В.Шульгін; натомість «з благословення Фрейденберга в Одесі почала виходити яскраво самостійна і ворожа Добровольчій армії газета «Нові шляхи», – писав Денікін [3, с.177].

15 лютого до Одеси прибув командуючий французькими експедиційними військами у Східній Європі генерал Бертелло, котрий мав кращу поінформованість у національних питаннях на терені Російської імперії ніж генерал д'Ансельм. Бертелло зрозумів, що не слід ображати національні почуття українського уряду. Він вислав з Одеси до Вінниці замість капітана Ланжерона спеціального кур'єра, який запевнив Директорію, що французьке командування більше не бажає наполягати на звільненні колишніх міністрів з тюрми.

Здавалося б, для Директорії виникла реальна можливість укласти очікуваний договір – тим більше, що новий кабінет міністрів, котрий приступив до роботи 13 лютого, мав задовольнити Антанту як більш поміркований. Більшість у ньому склали представники Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-самостійників і щойно утвореної у Вінниці Української народно-республіканської партії.

Німецький радник Мейснер писав, що «у подальшому ході внутрішнього розвитку країни поступово посилюється відхід від надрадикального напрямку». На доказ цієї тези він повідомляє про те, що «голова та найбільш радикальний елемент Директорії Винниченко пішов у відставку», а також наводить слова С.Остапенка, котрий зазначив у своєму інтерв'ю, «що на місце оголошеній у перші дні [влади] Директорії тотальній експропріації маєтків повинна прийти розумна аграрна реформа» [20, с.233].

Однак, не дивлячись на, здавалося б, сприятливі обставини, незважаючи на те, що новий кабінет отримав завдання якнайшвидше укласти угоду з державами Антанти й до Одеси у другій половині лютого вислано для цього місію К.Мацієвича з усіма на те повноваженнями, договір так і не було підписано. Дослідник І.Рибалка у своїй роботі подає дані про укладення воєнного договору «між Директорією, білогвардійцями і Антантою», посилаючись на текст, начебто перехоплений радянськими військами [10, с.143]. Але протоколи засідань кабінету міністрів і Директорії УНР від 4 березня 1919 р. вказують на протилежне. До голови РНМ С.Остапенка надійшов лист генерала д'Ансельма, в якому останній, крім вже обговорених українським урядом умов згоди, вимагав усунути зі складу Директорії С.Петлюру та П.Андрієвського [14, ф.1429, оп.1, спр.1, арк.16]. На своєму засіданні Директорія ухвалила доручити Раді міністрів «провадити далі справу складання умов з представниками Антанти в Одесі, керуючись: 1) тими директивами, які були зазначені кабінетові при вираженні комісії п. Мацієвича до Одеси; 2) тим, що склад Директорії, як затверджений Трудовим конгресом, не може бути змінений в інший спосіб, як те зазначене в законах УНР» [14, ф.1429, оп.1, спр.3, арк.26].

Отже, твердження І.Рибалки є хибним, і договір ще не був підписаний навіть 4 березня. Більше того, якби таке сталося, він набирив би чинності лише після ратифікації його французьким парламентом. Однак ані Палата депутатів, ані Сенат не були до нього прихильні. Типовою для них були промови на кшталт тої, яку виголосив депутат Шапедлен 12 червня 1919 р.: «Погоджуючись прийняти українську делегацію, мирна конференція зробила не по-дружньому щодо справжніх росіян, які залишилися вірні нам... Я пропоную не надсилати ніякої місії українському урядові, котрий більше не існує і банди якого воюють із нашими друзями – поляками» [15, ф.5, оп.1, спр.160, арк.29]. Зрештою французьке командування в Одесі отримало наказ від свого уряду, у якому ясно і недвозначно пропонувалося «підтримати справу російських патріотів». Тому наприкінці березня українську делегацію було сповіщено, що переговори перериваються згідно телеграфному розпорядженню з Парижа. А вже за кілька днів французькі частини розпочали свою евакуацію з України.

Головними причинами такого рішення стали швидкий наступ радянських військ, які просувалися далі на південь, а також важкий стан французького експедиційного корпусу. Крім застарілого устаткування, недостатнього медичного нагляду та поганого харчування військове командування непокоїв і бойовий дух своїх вояків, що під впливом більшовицької агітації та поганих умов служби почав розкладатися. Французька парламентська комісія, котра мала перевірити стан морських баз у східній частині Середземного та на Чорному морях, 13 квітня 1919 р. у телеграмі голові ради міністрів зазначала: «Після серйозного вивчення основних пунктів як у Севастополі, так і в Одесі, нам здається, що не можна більше казати про східну армію як таку, що існує, а стан французьких військ, які залишилися, такий, що їх слід усі відкликати» [15, ф.5, оп.1, спр.160, арк.3].

З евакуацією союзного десанту для Директорії надії на допомогу французького командування були поховані. Залишався ще один шанс – визнання України як самостійної держави з боку країн Антанти на Паризькій мирній конференції, яка мала остаточно визначити державно-територіальний поділ Європи після першої світової війни. У другій половині січня 1919 року українським урядом до Франції було виражено надзвичайну дипломатичну місію [14, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.2]. Її очолив Григорій Сидоренко, який у листопаді 1918 р. був висланий Директорією до Ясс для переговорів з представниками Антанти. Після повернення Г.Сидоренко отримав повноваження репрезентувати Українську Народну Республіку на мирній конференції [14, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.142]. Юрисконсультком делегації призначено С.Шелухина, радником політичної секції – М.Кушніра, консультантом з економічних питань – М.Туган-Барановського. Також до її складу увійшли А.Марголін, В.Панейко й О.Шульгин [5, с.106]. Секретарем місії став Антон Петрушевич, син лідера ЗУНР Євгена Петрушевича [14, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.143].

Подаючи у своїх спогадах дані про склад делегації, Арнольд Марголін не згадує ще одного члена – Тирса Петрівського. Він був призначений, згідно наказу міністра закордонних справ В.Чехівського від 17 січня 1919 року, спеціальним картографом місії, але з-за внутрішніх непорозумінь йому вдалося дістатися лише у середині лютого до Відня [14, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.5]. Надалі Т.Петрівський залишився там, виконуючи функції картографа, тож ніякої участі у діяльності Паризької дипломатичної місії він не приймав.

Перед делегацією стояло складне завдання – йшлося не тільки про визнання України як нового члена міжнародної спільноти й про допомогу їй у боротьбі проти радянських військ, але й про непорушність її соборної територіальної цілісності, чому, між іншим, загрожували союзники Антанти – Польща, Румунія та Чехо-Словаччина, що значною мірою ускладнювало розв'язання українського питання на конференції. До того ж приналежність протягом довгого часу українських земель до різних держав заважала західним політикам розглядати їх як єдине ціле. Це підтверджує представник від Української галицької армії на переговорах про перемир'я з польськими військами Михайло Лозинський, відмічаючи, що справою угорської України мирна

конференція займалась у зв'язку зі справою кордонів Чехо-Словаччини, справою Буковини – у зв'язку зі справою Румунії, справою Галичини – у зв'язку зі справою Польщі [14, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.165]. Подібним чином розмежовувалися проблеми західноукраїнських територій та Наддніпрянської України.

З іншого боку, діяли старі симпатії до Росії й відсутність достатніх уявлень про національні проблеми на теренах колишньої імперії. Як звітував голові Директорії Г.Сидоренко, «з самих перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає не тільки в широких масах, але й серед дипломатичних і політичних кіл, не знають про українську справу взагалі» [3, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.147]. Отже, перед українською делегацією стояло непосильне завдання – за короткий час не тільки надати необхідну, грамотну й у потрібному обсязі інформацію про свою країну та національно-визвольні змагання народу, а й здобути прихильність «сильних мира сего». З цією метою у Парижі створено Українське пресове бюро. Завдяки його зусиллям почав виходити французькомовний інформаційний бюлетень з українського питання «Bulletin d'Information», а також було видано французькою мовою значну кількість брошур, книг і листівок про Україну [14, ф.3696, оп.2, спр.280, арк.147-148].

Звичайно, не можна сказати, що ніхто з учасників мирної конференції не розумів і не поділяв українських прагнень. Серед таких був, наприклад, полковник Стівен Бонзал - перекладач при президентові Вудрові Вільсоні у Парижі, помічник керівника американської делегації Едуарда Хауса. На вимогу останнього С.Бонзал підготував доповідь, в якій у загальних рисах ознайомив Е.Хауса з витокami української проблеми. Після прибуття 16 лютого 1919 р. делегатів з України Бонзал допоміг Г.Сидоренкові передати президенту Франції Жоржу Клемансу та членам американської делегації меморандум. У ньому розповідалося про українські змагання, про перешкоди, котрі заважають розбудові незалежної України. Меморандум зазначав, що українці прибули на конференцію з наміром відстоювати своє право на самовизначення; тому українська делегація зверталась до країн-переможниць з проханням підтримати її прагнення [17, с.49-51].

Ця нота української делегації, так само як і безліч наступних, у яких підіймалося питання про визнання державної незалежності України, залишилися без відповіді. «Я не кажу, – писав С.Бонзал у своєму щоденнику, – що те, про що вони мали сказати, зовсім не було взято до уваги спеціальними уповноваженими, але, на мою думку, вони не були так уважно розглянуті, як мусило бути. Я вважаю, що якщо ми несемо благодіяння миру у Східну Європу, 40 мільйонів її мешканців не повинні бути проігноровані» [17, с.51-52].

Однаке заходи української дипломатичної місії у Парижі, хоча й не припинялися надалі, не змогли вибороти для Української Народної Республіки ані державного визнання, ані бодай якоїсь матеріальної допомоги. Справа в тому, що ніхто з членів Найвищої ради держав Антанти, котрі відігравали головну роль в роботі Паризької мирної конференції, не був зацікавлений у підтримці в якості своїх протеже українців. Так, наприклад, у французьких урядових колах найбільшою прихильністю користувалася ідея створення, на протигагу Німеччини, «великої Польщі» за рахунок сусідніх німецьких, литовських, білоруських і особливо значної частини українських земель. Серед французьких політиків існувала і друга орієнтація – на відтворення єдиної і міцної Росії. Член української делегації А.Марголін відмічав, що ці дві орієнтації ніколи не протиставлялися одна одній тому, що «робили ставку як би на дві карти... Не вдасться сильна Польща, буде сильна Росія та навпаки. Суть у тому, щоби мати згодом сильну опору проти німців в особі того чи іншого могутнього союзника» [5, с.190]. Подібним чином діяли й інші держави-переможниці.

Отже, перед Директорією у першій половині 1919 року постали проблеми, розв'язати які вона самостійно не могла. Нічого не дали пошуки союзників на міжнародній арені. Армія й уряд УНР змушені будуть і надалі боротися на власну руку з переважаючими силами кількох противників.

Бібліографічні посилання

1. Винниченко В. Відродження нації. К., 1990. Т.3.
2. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. К., 1967. Т.1, кн.1.
3. Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев, под ред. Н.Н.Попова. К., 1990. С.136-185.
4. Державний архів Дніпропетровської області.
5. Марголин А. Украина и политика Антанти (записки еврея и гражданина). Берлин, 1921.
6. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1938.
7. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1994.
8. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. Т.1.
9. Республіканець (орган Штабу республіканських військ Катеринославщини).
10. Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Харків, 1962.
11. Трудова республіка (орган Київського комітету УПСР).
12. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов (керівник авторського колективу). К., 1996.

13. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник/За ред. О.О. Мироненка. К., 1997.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
16. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен, 1971.
17. Bonsal S. An American Diplomat Writes About the Ukrainian National Revolution 1917-1919 // «Яка краса: відродження країни»: Альманах Українського братського союзу у 60-річчя української національної революції. Скрантон, 1979. С.46-53.
18. Ivengros G. La Republique Democratique Ukrainienne – la Republique Francaise (1917-1922). Lviv, 1995.
19. Desroches A. The Ukrainian Problem and Symon Petlura (The Fire and the Ashes). Chicago, 1972.
20. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergrunde. Philadelphia, 1969. Bd.4.

О.Ю. ВИСОЦЬКИЙ

УСДРП ТА УПСР У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ВПЛИВ

Висоцький Олександр Юрійович – аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського державного університету

Революційні події 8-15 березня 1917 р. /тут і далі за н.ст./ у Петрограді, які змели з російської авансцени як ненависний, так і недоречний у тих історичних умовах, монархічний режим, відкрили широкі перспективи для подальшого розвитку українського соціалістичного руху. Якщо в попередній період, період наступу реакції після першої російської революції, Українська соціал-демократична робітничка партія /УСДРП/ занепала, а формування Української партії соціалістів-революціонерів /УПСР/ невдовзі після її проголошення було перервано, то з поваленням самодержавства вони не лише спромоглися виступити як активно діючі сили, кожна зі своєю специфікою, але і як найвпливовіші складові українського національного руху Наддніпрянщини. Впливовість їм забезпечила разом з національною їх соціалістична спрямованість, а також широта соціальної бази для УПСР та досвід політичної роботи і підготовленість партійних кадрів для УСДРП. Досвід політичної роботи і підготовленість дали, наприклад, можливість українському соціал-демократу Д.Антоновичу 16-17 березня 1917 р. на засіданнях Ради Товариства Українських Поступовців /ТУП/, що самостійно бажала тримати кермо українського визвольного руху, відстояти право українських соціалістів на участь у керівництві цим рухом в рамках загальноукраїнського органу, який здобув назву: «Українська Центральна Рада» /УЦР/¹.

З проведенням Українського Національного Конгресу (19-21 квітня 1917 р.), який переобрав УЦР, вона із «міжпартійного об'єданого комітету», як її визначали українські соціал-демократи на своїй загальнопартійній конференції (17-18 квітня 1917 р.)², перетворилася у представницький орган українського населення Наддніпрянщини. Хоча формально партії українських соціал-демократів та есерів отримали незначну кількість місць, УСДРП – 4, а УПСР – 3³, фактично після переобрання УЦР українські есери мали 17, а українські соціал-демократи – 20 місць. Хто ж були цими представниками? УСДРП репрезентували: 1)В.Винниченко /від президії/; 2)Л.Чикаленко; 3)В.Садовський; 4)С.Веселовський; 5)М.Ткаченко /всі чотири – від партії/; 6)А.Драгомирецький; 7)М.Лиситчук /обидва – від робітників/; 8)І.Стешенко; 9)М.Ковальський /обидва – від просвіт. і громадськ. орг-цій Києва/; 10)П.Пожарський /від коопер. орг-цій/; 11)С.Тимошенко /від Харкова/; 12)Ф.Дубовий /від Катеринослава/; 13)К.Калиненко /від Харків. губ./; 14)М.Токаревський /від Полт. губ./; 15)М.Левитський /від Кубані/; 16)С.Колос[ів] /від військ. т-ва клубу ім.П.Полуботка/; 17)Пелішенко /від Одеського військ. коша флоту/; 18)С.Вікул /від Петрограду/; 19)В.Чеховський; 20)І.Романченко /обидва – від Одеси/. Представниками УПСР були: 1)Й.Маєвський; 2)П.Христюк; 3)К.Корж /всі три – від партії/; 4)М.Шраг /від Москви/; 5)М.Біляшівський /від Київ. губ./; 6)Г.Одинець /від Черніг.губ./; 7)М.Ковалевський /від Полт. губ./; 8)Н.Григор'єв; 9)В.Приходько; 10)П.Ведибіда /всі три – від Поділля/; 11)Л.Ган /від Київ. орг-го укр. військ. ком-ту/; 12)С.Березняк /від військ. громади м.Кремінця/; 13)Ю.Охримович; 14)О.Севрюк; 15)М.Салтан; 16)М.Чечель /всі чотири – від студентства/; 17)П.Чижевський /від Полт. губ./⁴. Таким чином, українські соціал-демократи склали 16,2%, а українські есери – 13,8% від усього складу УЦР. Як бачимо, з самого початку діяльності УЦР, як представницького органу, УСДРП зайняла у ній більш впливові позиції, ніж УПСР, про що свідчило входження представника УСДРП у президію, і, хоча і незначне, кількісне переважання українських соціал-демократів над есерами у складі УЦР. Ще більша диспропорція між представництвами українських соціал-демократів та есерів виявилась при формуванні Комітету Центральної Ради, органу, який мав координувати роботу УЦР. В той час як у нього увійшло п'ять українських соціал-демократів /В.Винниченко, С.Веселовський, С.Колосів, В.Садовський, Л.Чикаленко/, українських есерів

усього два /П.Христюк та Г.Одинець/. Це складало відповідно 25% і 10%. Таке співвідношення у Комітеті було, наприклад, однією з передумов того, що 23 червня 1917 р. було прийнято саме той проект Першого Універсалу, який був розроблений В.Винниченком, а не, більш радикальний, проект українських есерів.

Тут слід пояснити, що як такого, використовуючи словосполучення українського історика В.Верстюка, яке, правда, він приписував А.Гольденвейзеру, «есеро-есдеківського тандему»⁵, тобто фракційного альянсу, в добу УЦР по суті не існувало, а було скоріше протистояння. Справа у тому, що українські соціал-демократи були представниками еволюційного типу політичної свідомості, а українські есери – революційного. Іншими словами, якщо українські соціал-демократи були прихильниками поступового просування суспільства до соціалізму, то українські есери, у своїй більшості, виступали за негайне перетворення суспільства на соціалістичних засадах. Цим і була обумовлена «боротьба» між фракціями цих двох партій в Центральній Раді, яка, як відзначав незмінний і діяльний учасник фракції українських есерів П.Христюк, «викликала тим, що фракція с.-р. заходила завше далеко лівіше від фракції с.-д., як в питаннях національно-політичних, так і в соціально-економічних»⁶. Ось чому українські соціал-демократи в УЦР часто більш охоче співпрацювали з соціалістами-федералістами, ніж з українськими соціалістами-революціонерами. Тому не випадково, що, наприклад, у січні 1918 року представник фракції соціалістів-федералістів М.Кушнір заявляв: «Ми йдемо весь час тим же шляхом, яким ідуть у. с.-д.»⁷.

Як відомо, соціалісти-федералісти являли собою ліберально-демократичний напрям українського національного руху Наддніпрянщини і були соціалістами лише по назві⁸. Українська партія соціалістів-федералістів /УПСФ/ була створена 8 липня 1917 року і стала історичною правонаступницею «Союзу українських автономістів-федералістів», що був створений на основі ТУПу, та Української радикально-демократичної партії. Майбутні соціалісти-федералісти у час прийняття Першого Універсалу та формування Генерального секретаріату у Комітеті Центральної Ради склали 30%, а разом з українськими соціал-демократами мали 55%.

Перший Генеральний секретаріат фактично опинився в руках українських соціал-демократів. Його головою і генеральним секретарем внутрішніх справ був призначений В.Винниченко, а пости генеральних секретарів земельних, військових, судових справ та освіти, зайняли, відповідно, також українські соціал-демократи Б.Мартос, С.Петлюра, В.Садовський та І.Стешенко. Тим самим до УСДРП належало 62,5% складу Генерального секретаріату, а після поповнення його представниками національних меншостей, у другому його складі, - 45,4%. УПСР у Генеральному секретаріаті первісно мала лише одного свого представника – П.Христюка, який не мав ухвального голосу, займаючи посаду генерального писаря, а з 28 липня, у другому складі Генерального секретаріату, - ще одного, але вже з ухвальним голосом – генерального секретаря шляхів В.Голубовича [Примітка 1]. Таке представництво УПСР в Генеральному секретаріаті пояснювалося не стільки її незначною часткою в Комітеті УЦР, який формував склад Генерального секретаріату, скільки бідністю УПСР на виховані та авторитетні кадри.

На п'ятій сесії УЦР (3-14 липня 1917 р.), у якій вже брали участь селянські і військові депутати та представники Українського генерального військового комітету, фракція УСДРП налічувала 43 особи⁹, а фракція УПСР, згідно з виступом члена УЦР українського есера І.Пугача на Конференції УПСР у Києві (16-19 червня 1917р.)¹⁰ та з деякими непрямими даними, близько 100 осіб (формально, тобто потенційно, з урахуванням неprisутніх селянських і військових депутатів, близько 150 осіб). Тут треба відзначити, що Рада селянських депутатів, яка складалася з членів Селянської Спілки¹¹, у своїй більшості знаходилась під впливом українських есерів¹². Щодо Ради військових депутатів, то її суцільна частина теж була під впливом українських есерів як і значна кількість українських військових; про останнє свідчить, наприклад, те, що з 1000 делегатів Третього Всеукраїнського військового з'їзду (2-14 листопада 1917 р.) 738 належали до фракції українських есерів, тоді як до фракції українських соціал-демократів – усього 111 депутатів. На п'ятій сесії Центральної ради з ухвальним голосом усього були присутні 198 чоловік¹³, хоча формально УЦР на той час включала 399 чоловік. Таким чином, на цій сесії представництво УСДРП складало 21,7%, а представництво УПСР – близько 50%. Цим, наприклад, пояснюється, що на цій сесії приймалися в основному резолюції («формули переходу»), які вносилися фракцією українських есерів. Це також дозволило українським есерам, всупереч опору українських соціал-демократів, на засіданні 10 липня провести рішення щодо організації Українських Установчих зборів як найближчого завдання Генерального секретаріату і УЦР.

Як відомо, на п'ятій сесії склад Комітету УЦР був розширений з 20 до 40 осіб. За Комітетом було визнано право «вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної ради» у міжсесійний період¹⁵, а сам Комітет з середини липня отримав назву «Мала рада». На засіданні цього органу 17 липня його склад був поповнений представниками національних меншостей і, тим самим, збільшився до 58 осіб¹⁶. Якщо формально УСДРП і УПСР у Малій раді мали по 8 місць, то фактично вони отримали, відповідно, 15 і 16 місць, тоді як соціалісти-федералісти усього 4 місця [Примітка 2]. Таким чином, частка УСДРП у Малій раді складала 25,8%,

Примітки:

1. Ми не відносимо генерального секретаря продовольчих справ М.Стасюка, як робить це Д.Дорошенко¹⁴, до українських есерів, оскільки він вступив до УПСР лише у вересні-жовтні 1917 року, коли він вже не був генеральним секретарем.

2. Ми не відносимо голову УЦР М.Грушевського, як робить це Д. Дорошенко¹⁷, до партії українських есерів, оскільки він вступив до УПСР після 1917 року.

УПСР – 27,5%, а УПСФ – усього 6,8%. У своєму повному складі Мала рада ніколи не збиралася. Навіть у найвідповідальніші моменти (прийняття III та IV Універсалів) чисельність учасників її засідань не доходила до 84,5% її повного складу, а в інших випадках була відповідно менше, але не нижче 58,6%. До зазначеного додамо, що чисельність фракцій українських соціал-демократів і есерів у Малій раді не була незмінною, оскільки на 9 з 31 місця, які ці фракції займали разом, мали переобирати делегатів українські селянська, військова та робітничка ради. Але при цьому гарантовано кожна фракція мала 13 місць. Як відомо, згодом чисельність фракції українських есерів у Малій раді дещо зросла, а фракції українських соціал-демократів – зменшилась. Так, у момент голосування IV Універсалу від фракції українських есерів у Малій раді були присутні 17 осіб (1 чоловік був відсутнім), а від фракції українських соціал-демократів – 11 осіб (3 чоловіка, відповідно, було відсутньо) [Примітка 1]. Постійного персонального складу Малої ради (навіть без той частини, яка мала обиратися радами) також не було, оскільки українські соціал-демократи, есери, есефи та представники національних меншостей іноді заміщали та замінювали своїх делегатів. Проте нам відомі імена деяких українських соціал-демократів та есерів, які з липня 1917 р. до квітня 1918 р. приймали участь у засіданнях Малої ради з ухвальним голосом. Отже, представниками УСДРП у Малій раді були: М.Авдієнко, Б.Бабич, П.Блонський, С.Веселовський, С.Вікул, В.Винниченко, З.Висоцький, М.Галаган, О.Гермайзе, В.Довженко, А.Драгомирецький, М.Єремів, Є.Касяненко, Л.Кизима, М.Ковальський, Я.Левченко, М.Лисетчук, Б.Мартос, Б.Матюшенко, Є.Неронович, М.Огородній, А.Пісоцький, П.Пожарський, М.Порш, В.Садовський, Скарнар, І.Стешенко та М.Ткаченко. Представниками УПСР у Малій раді були: Баклаженко, С.Бачинський, С.Березняк, К.Букша, Г.Герасимів, Гіглавий, В.Голубович, Н.Григорієв, П.Демерлій, Димерський, І.Діденко, І.Довгий, Я.Зозуля, Д.Ісаєвич, С.Качура, М.Кіяниця, М.Ковалевський, К.Корж, П.Куцяк, М.Левицький, П.Любченко, Й.Маєвський, Т.Марцинюк, О.Масюк, П.Мшанецький, П.Назаренко, Г.Одинець, Є.Онацький, М.Панченко, П.Плевако, М.Полозов, А.Постоловський, В.Приходько, І.Пугач, М.Салтан, О.Севрюк, М.Стасюк, А.Степаненко, М.Терещук, П.Христюк, М.Шаповал, О.Янко, М.Чечель та М.Шраг.

На час шостої сесії УЦР (18-22 серпня 1917 р.) завдяки робітничим депутатам фракція УСДРП формально, тобто потенційно, збільшилася до 113 осіб, а фракція УПСР – до 180 осіб, алереально, на пленумі, вони мали значно менше представників, тому що з 643 членів УЦР на цієї сесії присутньо було лише 447 осіб¹⁹, а у голосуванні взяло участь ще менше – усього 354 чоловіка²⁰. Якщо виходити із кількості тих, хто голосував (тим більше, що голосування стосувалося одного з найважливіших питань, а саме, ставлення до «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» [Примітка 2]), то фракція українських соціал-демократів на шостій сесії УЦР налічувала близько 70 осіб, а фракція українських есерів – близько 125 осіб, що, відповідно, складало 19,8% і 35,3% [Примітка 3].

На восьмій сесії УЦР (25-30 грудня 1917 р.) фракція українських соціал-демократів, за нашими розрахунками, налічувала 64 особи, а фракція українських есерів – близько 100 чоловік, що, відповідно, складало 25,3% і 39,6%. Те, що фракція українських есерів була найбільшою і мала більше третини голосів, створило певні передумови для проведення нею на восьмій сесії своїх резолюцій щодо діяльності Генерального секретаріату та земельного закону і, насамперед, в обстановці протистояння з українськими соціал-демократами. Як відомо, перемогу над українськими соціал-демократами українські есери у голосуванні цих резолюцій отримали завдяки російським есерам та представникам Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії²¹.

У роботі дев'ятої сесії (28 січня - 7 лютого 1918 р.) з правом ухвального голосу взяло участь 237 осіб. На відміну від восьмої сесії, на дев'ятій не було протистояння між українськими соціал-демократами та есерами, і їх фракції голосували разом (маючи загалом навіть більше 60% голосів), насамперед, за затвердження кабінету В.Голубовича, прийняття закону про восьмигодинний робочий день та ратифікацію мирного договору між Україною та Четвертним союзом. На цій сесії фракція українських соціал-демократів налічувала близько 40 осіб, а фракція українських есерів – близько 98 осіб. Дані про чисельність цих фракцій впливають з відомостей

Примітки:

1. На момент голосування IV Універсалу згідно з даними початку грудня 1917 р., наведеними у газеті «Боротьба», Мала рада зросла до 60 членів, а фракція УПСР номінально складала 18 членів¹⁸. Проте, очевидно, зростання фракції українських есерів здійснилося як за рахунок зменшення чисельності фракції УСДРП, так й за рахунок додаткових місць у Малій раді, тобто номінальна чисельність фракції українських соціал-демократів зменшилася до 14 членів. Щодо чисельності українських соціал-демократів та есерів, що взяли участь у голосуванні IV Універсалу, то її підрахунок здійснено за таблицею, наведеною у книзі: Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної ради. Біографічний довідник. - К., 1998. - С.231-234.

2. Як відомо, по питанню прийняття «Тимчасової інструкції» більшістю голосів була ухвалена резолюція українських соціал-демократів з поправками українських есерів. Суть цієї резолюції була у тому, щоб фактично не приймаючи та не відкидаючи «Тимчасову інструкцію» зовсім, використати її потенціал та погодитися на основі неї будувати відносини з Тимчасовим урядом, хоча при цьому не припиняти здійснення підготовчої та організаційної роботи у національній та соціальній галузях. Але, разом з цим, приймаючи ті відносини з Тимчасовим урядом, які передбачала «Інструкція», ця резолюція означала фактичну відмову УЦР від негайного вирішення пекучих соціальних питань. Меншість фракції українських есерів (близько 30 осіб) під проводом М.Шаповала, Й.Маєвського та Д.Ісаєвича, будучи противницею політики згоди з Тимчасовим урядом та вважаючи, що така політика з кожним разом все більше дискредитує Центральну раду та Генеральний секретаріат²⁵, при голосуванні резолюції українських соціал-демократів утрималася.

3. Ці дані впливають з відомостей про кількість тих, хто голосував за резолюцію українських соціал-демократів щодо «Тимчасової інструкції» та про кількість тих, хто утримався, а також про те, як голосували різні фракції та яка їх чисельність. Як відомо, у першому, так би мовити, читанні за цю резолюцію голосували (крім, власне, українських соціал-демократів та есерів) фракції російських соціалістів-революціонерів/18/, «Поалей Ціону»/9/, Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії/13/, партії «народних соціалістів»/4/, «Польського Демократичного центру»/3/, Польської соціалістичної партії(лівиці) /7/, УПСР /3/, Єврейського демократичного об'єднання/2/, сіоністів/13/ та деякі представники фракції українських трудовиків та регіонів, а утрималися (крім меншості фракції українських есерів) фракції кадетів/2/, меншовиків/17/ та Бунду/13/ і можливо деякі представники фракції українських трудовиків та регіонів²⁶.

про кількісно-фракційний склад Малої ради після її доповнення на дев'ятій сесії УЦР, згідно з побажанням фракції українських есерів «перевибрати Малу раду пропорціонально до складу Центральної ради»²², яке висловив М.Шраг ще на засіданні Малої ради 25 січня 1918 р. Як відомо, згідно з рішенням дев'ятої сесії УЦР, яке було прийнято 3 лютого 1918 року, реорганізована Мала рада мала налічувати 82 члена «відповідно фракційному складу Великої ради»²³. УПСР у Малій раді надавалося 34 місця²⁴ (41,5%), а за УСДРП, як і раніше, залишалося 14 місць, що відповідало 17% нового складу цього органу [Примітка 1].

Зменшення чисельності фракції українських соціал-демократів дев'ятої сесії у порівнянні з попередньою сесією пояснюється, передусім, зневірою частини представників цієї фракції у можливість протидії політичному курсу фракції українських есерів на засіданнях УЦР. Як відомо, розбіжності між українськими есерами та соціал-демократами виникали постійно внаслідок вже згаданої різниці між типами політичної свідомості українських есерів та соціал-демократів, але особливо вони далися взнаки на восьмій сесії УЦР, коли обмірковувався земельний закон та доцільність уведення принципу соціалізації [Примітка 2]. Тоді українські есери, в основному завдяки перевазі свого представництва в УЦР, змогли провести свою резолюцію, яка передбачала курс на соціалізацію [Примітка 3]. Зневірою у можливість протидії політичному курсу українських есерів також була викликана, приміром, відмова (25 січня 1918 р.) українських соціал-демократів від керівних позицій у Раді народних міністрів (так з 22 січня 1918 р. став іменуватися Генеральний секретаріат) на користь українських есерів. У новий Раді народних міністрів, що очолив український есер В.Голубович, українським соціал-демократам належало всього два місця – міністрів судових (М.Ткаченко) та морських справ (Д.Антонович), – тобто 20% її складу.

Розглянувши вплив УСДРП і УПСР у структурі УЦР, перейдемо тепер до з'ясування чисельності самих цих партій та виявлення їх впливу серед населення Наддніпрянської України.

Що стосується УСДРП, то наскільки нам відомо, на осінь 1917 року її чисельність не перевищувала 4524 особи. Ці дані впливають, по-перше, з доповіді В.Винниченка на IV з'їзді УСДРП 16 жовтня 1917 р., в якій він констатував, що прибуло 54 делегата від 28 організацій²⁷, та, по-друге, з відомостей про загальну чисельність організацій УСДРП: на Наддніпрянщині їх на той час було 42, а за її межами – 4 (у Петрограді, Москві, на Кубані та Кавказі), тобто усього 46 організацій. Таким чином, оскільки представництво на з'їзді було: і делегат від 50 членів, – то 54 делегати репрезентували близько 2700 українських соціал-демократів, тоді як кожна з 28 представлених організацій у середньому налічувала близько 96 чоловік. З цього виходить, що 19 непередставлених організацій загалом не перевищували 1824 чоловіка, а загальна чисельність УСДРП не була більше 4524 чоловік.

Щодо чисельності УПСР, то дані про неї доволі докладно та переконливо по стану на 9 квітня 1918 р. в останнім числі «Боротьби» напередодні гетьманського перевороту наводив секретар ЦК партії Г.Товмачів. Згідно з ним, секретаріатом ЦК УПСР на Наддніпрянщині було зареєстровано 165 організацій, усього ж (з організаціями в діючій армії та за межами Наддніпрянщини) налічувалося 285 організацій. Проте, членів тільки 68 організацій на Наддніпрянщині (6010 осіб), 103 організацій у діючій армії (23256 осіб) та 5 організацій за межами Наддніпрянщини (209 осіб) було зареєстровано ЦК і лише вони (загалом 29475 осіб), згідно з логікою статуту УПСР, могли вважатися справжніми, тобто стовідсотковими, членами партії²⁸. Але, попри це, інші 109 організацій були зареєстровані і особи, які увіходили у них, також були, хоча і не повноцінними, членами УПСР. За розрахунками Г.Товмачіва вони склали близько 11053 членів. Ця цифра впливає з середньої кількості членів (відповідно, обчисленої окремо по Наддніпрянщині, діючій армії та українським колоніям), що припадала на кожну організацію, та з кількості організацій з невідомою кількістю членів. Таким чином, загальна чисельність УПСР складала коло 40528 осіб, тоді як на Наддніпрянщині (з україноетнічними повітами Воронізької губернії та Таврії) близько 14546 чоловік²⁹.

За словами Г.Товмачіва, одночасно існували і «ні чим не зв'язані з ЦК УПСР» організації українських есерів, кількість яких була не менша, ніж зареєстрованих. Проте, на наш погляд, ці організації не можна рахувати як партійні, а лише як організації прихильників УПСР, або, використовуючи визначення Г.Товмачіва, «співчуваючих».

Про вплив УСДРП та УПСР серед населення Наддніпрянщини на кінець листопада 1917 року достатньо повно свідчать результати виборів до Всеросійських Установчих зборів. Згідно з нашими розрахунками, які було зроблено на основі даних, що наводить український історик О.Мельник у своїй дисертації³⁰, прихильниками УСДРП у Наддніпрянщині було близько 186790 чоловік, що складало 2,5% від голосуваних або 1,2% від загальної кількості виборців, тоді як прихильників УПСР на Наддніпрянщині було близько 5697845 чоловік, що складало

Примітки:

1. Дані про чисельність фракцій українських есерів і соціал-демократів в УЦР підтверджуються при їх перевірці через зіставлення з відомостями про результати голосування ратифікації договору з Четвертим союзом та про те, які саме фракції (крім українських есерів та соціал-демократів) голосували за ратифікацію. Вірогідно, у зв'язку з даними про чисельність фракції УПСР у поповненому складі Малої ради, до свого поповнення Мала рада складалася з 63 осіб.

2. Принцип соціалізації означав перетворення приватно-власницьких земель на загальнонародну власність і передбачав передачу всієї землі без викупу у розпорядження земельних комітетів та розподіл її серед селянства за трудовою або споживчою нормою. Як відомо, українські (а втім, як і російські) есери були прихильниками соціалізації, тоді як українські соціал-демократи – її противниками.

3. Як відомо, Тимчасовий земельний закон, що був прийнятий УЦР 31 січня 1918 р., ґрунтувався на принципі соціалізації, хоча сам термін «соціалізації» у ньому не використовувався.

66,9% від голосуваних або 37,5% від загальної кількості виборців. Тут слід відмітити, що по Катеринославському, Київському та Подільському округах, де УСДРП та УПСР проходили (разом з Селянською спілкою, яка була під впливом українських есерів) єдиним списком, співвідношення прихильників УСДРП та УПСР обчислювалося за співвідношенням голосів, поданих за українських соціал-демократів та есерів на виборах до Українських Установчих зборів, а по Волинському та Чернігівському округах, де українські соціал-демократи на виборах до Всеросійських Установчих зборів не виставляли своїх списків та не блокувалися з УПСР, кількість прихильників УСДРП визначалася згідно з голосами, поданими за список українських соціал-демократів на виборах до Українських Установчих зборів. При цьому треба зазначити, що результати виборів до Українських Установчих зборів невзможливо дати об'єктивної та повної картини впливів УСДРП та УПСР (внаслідок того, що вибори у багатьох повітах не відбулися, іноді і не починались, скрізь по Наддніпрянщині проходивши у складних умовах) і тому нами застосовувалися лише у допоміжному значенні.

Підбиваючи підсумки, відзначимо наступне.

1) Українські есери та соціал-демократи на сесіях УЦР та в її органах – Малій раді та Генеральному секретаріаті сукупно завжди мали більшість голосів, що створювало вагомими передумови для проведення Центральною радою як крайовим органом влади соціалістичної та національної політики, але внаслідок різниці між типами політичної свідомості діячів УСДРП та УПСР їм далеко не завжди вдавалося знаходити ґрунт для виступу єдиним фронтом.

2) Незважаючи на те, що фракція українських есерів була найбільшою в УЦР, ефективне проведення курсу партії у цьому органі було для неї утруднено через брак підготовлених кадрів, тому політика УЦР у 1917 році в основному залежала від позиції українських соціал-демократів (політично підготовлених та таких, які користувалися певною довірою багаточисельної фракції українських есерів з огляду на їх соціалістичні переконання), тим більше, що в їх руках фактично знаходився Генеральний секретаріат, а у Малій раді діячі УСДРП, які були самі поміркованими, легше знаходили союзників серед поміркованих елементів, успішно протидіючи радикалізму українських есерів. Реалізувати у повній мірі свою чисельну перевагу українським есерам вдалося тільки на початку лютого 1918 року, коли був ухвалений есерівський кабінет міністрів та збільшена чисельність фракції УПСР у Малій раді пропорційно до чисельності її фракції у Великій раді.

3) Безпосереднім висновком, що випливає з результатів нашого дослідження стосовно впливу УСДРП та УПСР в УЦР та серед населення Наддніпрянщини є те, що поразка УЦР була обумовлена тим, що цей орган не був переобраний на загальних виборах, і через те не міг належним чином задовольнити політичні запити населення Наддніпрянщини, а відтак діяльність УЦР не відповідала заданому народом темпу революційних перетворень. Як відзначалося вище, прихильників еволюційного курсу соціальних перетворень українських соціал-демократів було 2,5% активної частини населення (іншими словами, тих, хто взяв участь у голосуванні на виборах до Всеросійських Установчих зборів), а прихильників революційних настанов українських есерів – 66,9% активної частини населення, тобто легітимна політика (політика, що визнається та підтримується більшістю населення і, тим самим, є авторитетною) національної влади у Наддніпрянщині мала проводитися за рецептами українських есерів та, можливо, з урахуванням деяких зауважень українських соціал-демократів та представників інших політичних об'єднань, що мали деяку частину прихильників серед населення Наддніпрянщини.

Бібліографічні посилання:

¹ Див.: Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р.- Прага, 1932.- С.10-11; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918).- Львів, 1923.- Ч.1.- С.72; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.- Т.1.: Доба Центральної ради.- Ужгород: «Свобода», накладом дра Осипа Цюпки, 1932.- С.42.

² Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітнича газета.- 1917.- 7 квітня.- С.3.

³ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т.1.- К.: Наук.думка, 1996.- С.60.

⁴ Див.: Там же.- С.63-67.

⁵ Див.: Верстюк В.Ф. Передмова /історична частина/ //Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т.1.- К.: Наук.думка, 1996.- С.14.

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.119.

⁷ Українська Центральна Рада.- Т.2.- С.105.

⁸ Див.: Винниченко В. Відродження нації.- Ч.1.- К.: Вид-во політ.л-ри України, 1990.- С.249-250; Христюк П. Замітки...- Т.2.- С.116.

⁹ Див.: Робітнича газета.- 1917.- 5 липня.- С.2.

¹⁰ Див.: Боротьба.- 1917.- 20 черв./3 липня/.

¹¹ Див.: Дорошенко Д. Історія України...- С.82.

¹² Див.: Христюк П. Замітки...- Т.1.- С.25.

¹³ Див.: Українська Центральна Рада.- Т.1.- С.106, 146.

- ¹⁴ Див.: Дорошенко Д . Історія України...- С.96.
¹⁵ Див.: Українська Центральна Рада.- Т.1.- С.144.
¹⁶ Див.: Там же.- С.171.
¹⁷ Див.: Дорошенко Д . Історія України...- С.120.
¹⁸ Див.: Боротьба.- 1917.- 30 лист./13 груд./.
¹⁹ Див.: Українська Центральна Рада.- Т.1.- С.233.
²⁰ Див.: Там же.- С.250.
²¹ Див.: Там же.- Т.2.- С.29, 31-35.
²² Див.: Там же.- С.105.
²³ Див.: Там же.- С.120.
²⁴ Див.: Боротьба.- 1918.- 9 квітня.
²⁵ Див.: Боротьба.- 1917.- 21 серп./2 верес./.
²⁶ Див.: Українська Центральна Рада.- Т.1.- С.228-231, 233, 242-252, 547, 549.
²⁷ Див.: Робітнича газета.- 1917.- 4 жовтня.
²⁸ Див.: Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довід. Матеріали /Упор. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.127.
²⁹ Див.: Боротьба.- 1918.- 28 квітня.
³⁰ Див.: Мельник О.О.Ставлення українських політичних партій до всеросійських і українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1995.- С.184.

Д.В. АРХІРЕЙСЬКИЙ

ОТАМАНИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ. АНДРІЙ ЛЕВЧЕНКО

Архірейський Дмитро Володимирович – викладач кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

Національно-громадянську війну 1918-1920 рр. в Україні неможливо уявити без явища, що в публіцистичних творах і масовій свідомості самих українців отримало назву «отаманщина», під якою розумілась безліч повстанських рухів, течій, збройних виступів цивільного по суті населення, переважно селянського за своїм погодженням. На жаль, в науковій літературі до недавнього часу або взагалі обходили це питання стороною, або, підмінюючи науку ідеологією, а пошук істини кон'юнктурою, відповідно ставились і до дослідження даної проблеми, трактуючи повстанство то як абсолютний бандитизм, то як хаос, анархію, безладдя. А якою ще могла бути позиція тих наукових «таборів» від історії, які ставали на захист тієї чи іншої політичної сили, що брали участь у громадянській війні? Радянські дослідники цієї доби, таким чином, захищали інтереси більшовиків, російська нерадянська історіографія дивилася на події очима «поручника Голіцина та корнета Оболенського», а що ж стосується української історичної науки, особливо державного її напрямку, то переважна більшість її представників не могла «вбачити» батькам-отаманам надлишок їхньої самостійності і незалежності, що, мовляв, унеможливило зрештою розбудову і захист УНР як держави. Але ж справа історика досліджувати, а не судити. Факт потрібно аналізувати, а не ігнорувати. І ось нині немало вітчизняних істориків заходились серйозно розробляти проблему «отаманщини». Інакше кажучи, розпочався науково-історичний аналіз складного феномену українського волелюбства як ментальної риси народу.

Дана стаття присвячена невеликому епізоду повстанської історії 1919-1922 рр., пов'язаному з діяльністю лівобережного отамана Андрія Левченка. Робота не відповідає на загальнопроблемні питання, лише заповнює одну з конкретноісторичних лакун. Кропітке накопичення інформації з малодослідженої проблеми, що рано чи пізно дозволить робити більш широкі узагальнення і висновки - саме таку мету переслідував автор даного твору.

Андрій Іванович Левченко народився 1898 р. (дата під сумнівом) в селянській родині села Солошине Кобеляцького повіту Полтавської губернії. За даними іменного покажчика О.Білаша, батько А.Левченка вважався заможним господарем (куркулем)¹. Напевно, батькові достатки дали Андрію можливість отримати освіту, без якої він навряд чи став би офіцером царської армії: на 1917 рік він був поручником (за іншими даними, прапорщиком) кавалерії². Молодий вік і невеликий чин говорять про те, що Левченко був офіцером військового часу, але це, швидше, припущення, ніж встановлений факт.

Докладно невідомо і про його політичну належність. 1917-1918 рр. - час не тільки загального захоплення української молоді революційною проблематикою, але й її активних намагань особисто впливати на реальну

політику на боці тих чи інших політичних сил. Той же О.Білаш визначає, що А.Левченко був «за переконанням есером, за належністю - петлюрівець»³. Ця інформація має під собою підставу, якщо враховувати, що партія соціалістів-революціонерів в той час користувалася дуже великою популярністю в широких колах української громадськості. Причетність Левченка до есерів підтверджує і факт його перебування у лавах повстанців отамана М.Григор'єва весною-влітку 1919 року⁴. Як відомо, ватажки цього повстання - М.Григор'єв, Ю.Тютюнник, В.Блакитний та інші - мали пряме відношення до есерівських організацій⁵. Очевидно, що А.Левченко, як уроджений Полтавщини, репрезентував повстання Григор'єва саме на Лівобережжі (ми можемо це припустити, бо і в подальшому він волів не покидати рідний край).

Достовірної інформації про діяльність А.Левченка у другій половині 1919 р. немає, але відомо, що на початку 1920 р. більшовики довірили йому посаду військового комісара Кобеляцького повіту⁶. Таке могло статися, особливо з огляду на його «григор'євське» антирадянське минуле, лише при двох умовах: по-перше, якби Левченко приймав активну участь у протиденікінських повстаннях влітку-восени 1919 р. (причому, в якості партизанського командира, на що йому ставав у пригоді певний військовий досвід), і, по-друге, якби він офіційно визнав радянську владу. Певно, так воно й було, тим більше, що схожим шляхом пішло багато повстанських отаманів, які не довіряли проводу С.Петлюри і вважали більшовиків найменшим лихом в тій ситуації.

Але, як відомо з інших прикладів (спроби Н.Махна домовитися з більшовиками у січні 1920 р.⁷ тощо), червоні зразка 1920 р. зайняли щодо українського повстанства однозначну позицію: або з нами, або проти нас. Через те, що соціальною основою повстанства було, переважно, селянство, яке з поверненням в Україну радянської влади знову поринуло в жахи «воєнного комунізму», багатьом вчорашнім отаманам, а тепер - службовцям нового режиму, довелося дійсно вибирати між власними принципами і вимогами більшовиків. Багато хто з них весною-літом 1920 р. повернувся в лави повстанців, наприклад, - голова Зіньківської НК Л.О.Христовий, начальник міліції і військовий комісар Ізюмського повіту М.Савонов, старшина Червоного козацтва В.В.Куриленко⁸ та інші.

До ряду антибільшовицьких отаманів приєднався й Андрій Левченко. Він організував окремий загін, який незабаром об'єднався з групою отамана Авдієнка. У липні 1920 р. загін Левченка, що оперував у Кобеляцькому повіті, нараховував до 500 багнетів, взаємодіючи з формуваннями отаманів Матяжа (Матяша) і Живодера⁹.

Події літа 1920 р. були вкрай тяжким випробуванням для влади більшовиків в Україні: на заході з перемінним успіхом йшла війна з Польщею, з Криму загрожували війська барона П.Врангеля, а в тилу діяла безліч повстанських загонів, чисельність особового складу яких, зведи їх до купи, напевно би перевищила чисельність бійців усіх регулярних армій разом. За пропагандистською традицією більшовики зводили усіх своїх військово-політичних супротивників в один табір, об'єднуючи таким чином Врангеля з Петлюрою, Пилсудського з Махном тощо. Цю безпідставну по суті тенденцію продовжувала радянська історіографія. Зокрема, Г.М.Шевчук стверджував, що Левченко в липні-серпні 1920 р. встановив безпосередні зв'язки з Врангелем¹⁰. Дійсно, деякі махновські територіальні командири весною-влітку цього року добровільно чи примусом увійшли разом зі своїми формуваннями до складу білої армії (скажімо, отамани Чалий, Прочан, Савченко, Голик, Володін, Яценко та ін.¹¹), але зона їх дій обмежувалася, як правило, територією Таврійської губернії, тобто співпадала з театром військових дій армії Врангеля. Левченко ж оперував на Полтавщині. Цей факт, як і національна українська позиція отамана, на наш погляд, унеможливорює його «безпосередні зв'язки» з білим рухом.

Натомість, дійсними, хоча й нестійкими, виявилися зв'язки Левченка з махновським рухом. Як зазначав В.Білаш, начальник штабу повстанської армії Махна (ПАМ), наприкінці липня 1920 р. в селі Китай-Город Кобеляцького повіту (за даними А.Тимошука - 27 липня в м. Нехворощі¹², що на Орлі) місцеві отамани Левченко, Матяж і Живодер приєдналися до рейдувочої ПАМ¹³ (треба думати, не з причини великої симпатії до політичних поглядів гуляйпольських анархістів, а з розуміння необхідності якось об'єднувати зусилля повстанців проти більшовиків). Загони Левченка (500 багнетів), Матяжа (600) і Живодера (700) було зведено в один стрілецький полк ПАМ під командою Живодера.

Але незабаром Левченко відокремився від махновців. Слід зазначити, що махновське командування в цілому з підозрою ставилося до отаманів націоналістичної орієнтації, звинувачуючи їх в авантюризмі, буржуазності і т.п. В даному випадку і І.Тепер, і В.Білаш приписували місцевим повстанцям прояви антисемітизму і потяг до грабунків, за що махновцями нібито було розстріляно Матяжа, а Левченка віддано під суд комісії антімахновських вчинків¹⁴, від якого він, дочекавшись ночі, втік на правий берег Дніпра.

На наш погляд, таке пояснення небажання Левченка продовжувати свою повстанську діяльність під чорним прапором махновщини надто спрощено. Очевидно, що основною причиною засудження його до смертної кари махновцями були не антисемітизм і мародерство місцевих повстанців (звичайно, не без цього було, але звинувачення в цьому стали, здається, розхожим, традиційним засобом дискредитації опонентів і ворогів у смутну добу братовбивчої війни. Хто в цьому, включаючи і махновців, був не грішний?), а дещо більш серйозне, а саме: свідомо проява кобеляцьким отаманом своїх симпатій до національно-визвольного руху, що не стикувалося з анархо-махновською ідеологією. Отже, розрив був неминучий, а «антисемітизм», як і в справі отамана Григор'єва роком раніш, став, скоріше, приводом до усунення Левченка шляхом вбивства. Розуміння цього розриву, страх

перед наглою смертною карою, а також небажання рейдувати з ПАМ по чужих краях у сукупності й змусили А.Левченка вийти з лав махновців.

Підозри махновського командування щодо пропетлюрівської орієнтації Левченка були небезпідставними. Дійсно, влітку 1920 р. він переглянув свою позицію щодо стосунків з проводом Петлюри. Подальші події показують, що кобеляцький ватажок свідомо визнав зверхність лідерів національного руху і увійшов у повстанські структури останнього. В.Білаш стверджував, що в липні 1920 р. Левченко «був підпорядкований петлюрівському повстанському і, здається, був його членом»¹⁵. В 1920 р., незважаючи на неоднозначний союз Петлюри з Польщею, багато хто з національно орієнтованих повстанських отаманів відмовився від колишнього гасла «УНР без Петлюри».

Реорганізоване формування А.Левченка, яке залишилося на Полтавщині, налічувало близько 300 бійців¹⁶. До вересня 1920 р. Левченко об'єднався ще з одним місцевим отаманом - Самарським - і в подальшому діяв у басейні Орілі, на кордоні Кобеляцького, Костянтиноградського (Полтавська губернія) і Новомосковського (Катеринославщина) повітів, підтримуючи, напевно, зв'язки із загоном іншого пропетлюрівського командира - Матвієнка (до 300 бійців), який оперував у районі Новомосковська¹⁷.

Успішно розв'язавши для себе в листопаді складну «врангелівську» проблему, червоне командування відразу заходилося ліквідувати повстанські формування. Не обійшли увагою й кобеляцьких повстанців. В тому ж місяці в бою біля с.Ведірівки левченківці втратили дві третини особового складу, що на деякий час знизило їх активність. На початку грудня Левченку було завдано ще один удар: у бою під с.Безбородьком його загін втратив 7 бійців забитими, декількох було поранено, втрачено штабну канцелярію. Загін змушений був відійти у південно-східному напрямку, на територію Катеринославщини. Офіційне зведення «Рух бандитизму на Україні з 1-го по 15-е грудня 1920 р.» інформувало, що Левченкова «банда має відділ постачання, похідний лазарет, агітвідділ, знайдено листування з махновцями»¹⁸. Бачимо, що, незважаючи на колишні протиріччя, реальна дійсність змушувала йти на певні контакти вчорашніх опонентів - махновських і пропетлюрівських повстанських отаманів.

Дуже скоро Левченкові вдалося відновити боєздатність свого формування настільки, що 5 грудня, за даними чекістів, він навіть зайняв містечко Орлик (Орчик?), потім через село Іванівку продвинувся до Криничок, де прийняв бій з червоним загоном, змусивши його відійти¹⁹. Неподалік від Левченка діяв його колишній соратник отаман Авдієнко, а в Новомосковському повіті - отамани Матвієнко і Зінченко²⁰, з якими кобеляцький ватажок, очевидно, підтримував оперативні зв'язки.

Проте, протягом грудня 1920 р. загін Левченка було розпорошено більш потужними червоними військами, а сам отаман на деякий час відсторонився від активної діяльності, перейшовши у нелегальний стан. У доповіді командування 11-ї дивізії ВНУС командуючому військами ВНУС від 31 грудня зазначалося, що рештки «банди» Левченка під командою отамана Собка продовжували боротьбу на території Золотоноського повіту Кременчуцької губернії²¹.

Весну 1921 р. А.Левченко, напевно, присвятив організаторській діяльності, бо вже в червні цього року він знов очолив повстанський загін з 70 бійців, який діяв на території трьох суміжних повітів (певно, тих же Кобеляцького, Новомосковського і Костянтиноградського). З цього часу його найближчим співником і соратником стає отаман Погорілов, угруповання якого активно співдіяло з левченківцями.

21 серпня 1921 р. на засіданні Військової ради при Постійній нараді (центральный надзвичайний орган по боротьбі з «бандитизмом» при РНК України. - Авт.) розглядалася телеграма командуючого військами республіки М.Фрунзе від 20 серпня про «самочинні переговори з бандами Левченка і Погорілова, які було розпочато Кременчуцькою губНК на території Полтавщини без попередження Полтавської Губнаради (регіональний орган придушення повстанства. - Авт.)»²². Така ініціатива кременчуцьких чекістів служить непрямим свідченням про зв'язки, що були встановлені Левченком з повстанськими отаманами Кременчуцької губернії, насамперед, з повстанцями грізного Холодного Яру.

Організаторську активність кобеляцьких отаманів було відзначено на рівні уряду Радянської України. 23 вересня 1921 р. телеграмою на адресу Постійної наради голова РНК Х.Раковський по суті заборонив місцевим органам влади вести переговори з повстанцями з питання амністії без дозволу ВУЦВК і РНК, назвавши серед інших отаманів, які з користю для себе вели подібні переговори з властями, і А.Левченка²³. Текст даного документа дає підставу вважати, що в серпні-вересні 1921 р. Левченко співдіяв з отаманом Ореховим, який також оперував на Полтавщині.

На фоні певного піднесення діяльності повстанського ватажка дивним виглядає ствердження радянського історика А.Д.Залевського про повне знищення формування Левченка збройними загонами незаможників²⁴. Очевидно, що протягом року левченківцям неодноразово доводилося вступати до бою зі збройною прорадянською «п'ятою колоною»²⁵ українського села, але до повного розгрому повстанців не доходило.

Однак, загальний спад повстанського руху в Україні в другій половині 1921 р. не міг не позначитись й на діяльності угруповань А.Левченка. Докладно дослідити бойовий шлях отамана у серпні-грудні цього року поки що не вдалося, але в оперативно-інформаційному зведенні «про рух бандитизму на Україні» від 10 січня 1922 р. зазначалося, що «банда» Левченка у складі всього десяти чоловік діяла у 25 верстах на південний захід від Кобеляк²⁶. Інше зведення, від 13 січня, інформувало, що організоване Левченком повстанське формування під

командою отамана Іванова, яке налічувало 56 шабель і шість багнетів, з'явилося поблизу с.Лижкового, у 8 верстах на південний схід від Кобеляк²⁷. Як бачимо, левченківці продовжували діяти на попередньому місці. Зведення від 14 січня повідомляло, що група Левченка, яка невідступно переслідувалася винищувальними загонами червоних, була вимушена розпорозитися по хуторах Кобеляцького повіту, в 12-15 верстах на північний схід від Кишеньок²⁸.

На підставі лише цих трьох документів можна здогадатись, що під загальним керівництвом Андрія Левченка в середині січня 1922 р. діяло принаймні два повстанських загоны, одним з яких командував отаман Іванов, а іншим, ймовірно, сам Левченко.

Приблизно в цей же час Левченкові вдалося об'єднатися зі своїм старим товаришем Погоріловим, який тимчасово, як і сам Левченко взимку-навесні 1921 р., перебував у підпіллі. Об'єднаний загін нараховував 100 бійців, які носили уніформу регулярної армії УНР і мали на озброєнні, крім стрілецької зброї, два кулемети²⁹. Через деякий час 25 вояків було відокремлено в самостійний загін на чолі з Погоріловим, за Левченком же зберігалася загальне керівництво. Формування співдіяли як частини одного цілого, мали добре налагоджену розвідку, зв'язки за межами зони своїх дій. Чекісти отримали інформацію, що підпільно-повстанська організація А.Левченка підпорядковувалася Головному повстанському штабу, а зброю та набої одержувала з Катеринослава³⁰.

Подібна організація з нічого в умовах надзвичайної внутрішньої політики держави, звичайно, виникнути не могла. Ясно, що А.Левченкові довелося докласти до цього максимум зусиль, виявити неабиякий організаторський хист, вдихнути в серця побратимів віру в перемогу в безнадійній, як здавалося, ситуації. Напевно, саме цією роботою він займався у другій половині 1921 р., під час загального спаду повстанського руху.

Наприкінці січня 1922 р. в селі Брачковка (6 верст на південний захід від Кишеньок) було захоплено в полон найближчих соратників Левченка - сотника Бібенка, Ліпсе, керівника однієї з підпільних п'ятірок, і Гречина, начальника транспортного відділу організації. Певно від них чекістам вдалося більш докладно дізнатись про структуру і масштаби діяльності цього утворення. Організація носила назву 3-ї повстанської групи Лівобережжя. Її штаб, що був оснащений двома друкарськими машинками, двома польовими (?) і трьома індукторськими апаратами, охоронявся спеціальною командою Бібенка з 18 вояків (здається, Бібенко та інші полонені не назвали місце розташування свого штабу, бо серед інших подробиць цю інформацію офіційне зведення не містило). Через Бібенка ж підтримувався зв'язок з петлюрівськими повстанськими організаціями Кременчуцької губернії. Левченкові оперативно підпорядковувалися зі своїми бійцями отамани Погорілов (30 повстанців), Іванов (38 шабель і два автомати), Шуляка (Шулик(а), Дрин (?); 17 чол.), Білокрис (Білодрес (?); 17 шабель) і Шпак (вісім шабель). Під командою самого Левченка знаходилося 62 бійця, включаючи людей Бібенка. Отже, загальна чисельність повстанців-левченківців складала 192 чоловіки. Всі отамани підтримували зв'язок між собою через штаб. Відомо, що отаман Шуляка оперував у північній частині Новомосковського повіту і підтримував контакти з промахновським формуванням отаманів Петраша і Каменєва, яке діяло поблизу Перещепино. Інші отамани, включаючи й А.Левченка, оперували на території Кобеляцького повіту³¹.

Додаткові дані, які ВУНК отримала наприкінці лютого 1922 р. від нових арештованих, дозволили властям, а разом з ними і нам, детальніше дізнатися про кобеляцьку організацію, очолювану А.Левченком, яка небезпідставно вважалася петлюрівським підпіллям. Так, стало відомо, що Левченка було призначено отаманом Лівобережної України, а його організація складалася з багатьох підпільних осередків, чисельність членів яких доходила до 4 тисяч чоловік (певно, включаючи і підпільників, і діючих повстанців, хоча сама цифра викликає сумнів). Провід організації підтримував зв'язки з підпіллям Кременчука, Катеринослава, Миколаєва, отримуючи звідти зброю і спорядження³². Взагалі ж організація Левченка, що йменувалася ще «Запорозькою Січчю», налагодила контакти з повстанцями Полтавської, Катеринославської, Кременчуцької, Миколаївської, Чернігівської, ймовірно, Київської і Харківської губерній.

Такий розмах діяльності організації і сама енергія колишнього офіцера кавалерії вражає (згадаємо для порівняння, що повстанець № 1 України Нестор Махно в цей час знаходився вже за кордоном, хоча продовжували боротьбу деякі його територіальні командири). Але поряд з успіхами організацію переслідували й невдачі. Повернемося на місяць назад.

16 січня 1922 р. у 15 верстах на північний захід від Вишеньки сталося зіткнення загону Погорілова з червоними військами, під час якого нібито загинув сам повстанський ватажок і шестеро його бійців, а решта загону розпорозилася³³. Уточнення офіційних зведень червоного командування від 20 і 27 січня показали, що цей бій відбувся 18 січня, загін Погорілова нараховував 26 вояків, з яких десятеро загинуло і серед них - Погорілов та його заступник Тесленко (Стесенко)³⁴. Ця поразка ніби послужила провісником розгрому всієї організації А.Левченка, який саме 18 січня виїхав до Києва на всеукраїнський з'їзд повстанських командирів³⁵.

Приблизно 16-17 січня біля хутора Солом'яний, потрапивши в оточення, зазнав поразки інший збройний відділ левченківців. У полон потрапило близько 250, за іншими даними - 115 повстанців, причому з врахуванням результатів подальших арештів, які тривали до 26 січня. Нібито це був власний загін Андрія Левченка - ядро так званого 1-го Повстанського Кобеляцького полку³⁶. Серед інших полонених виявився заступник головного отамана Верещак, який підтвердив, що загальна чисельність повстанської організації дійсно складає 4 тис. чоловік³⁷.

3 лютого 1922 р. поблизу с.Просіяників чекістський загін, оточивши, захопив ще 22 повстанця з групи загиблого отамана Погорілова, по суті припинивши її існування³⁸. Цікаво, що майже одночасно цей же винищувальний загін в районі Ляшковців (в 15 верстах на північний схід від Кишеньок) захопив махновського розвідника, який повідомив, що прибув сюди з 15 іншими бійцями від самого Махна з Бесарабії для збору інформації³⁹. Їх цікавила обстановка у Кобеляцькому і Костянтиноградському повітах, що дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, організація А.Левченка на початку 1922 р. являла собою дійсно потужне повстанське утворення, яке водночас притягувало до себе увагу як більшовиків, так і потенційних соратників по боротьбі. По-друге, це підтверджує наявність високого організаторського хисту в самого Левченка, якому вдалося налагодити зв'язки не тільки з підпіллям ряду губерній України, а й викликати зацікавленість Махна. По-третє, спроба махновців встановити контакти з Левченком, якого вони одного разу присудили навіть до розстрілу, говорить про реальні намагання двох повстанських рухів з різною політичною орієнтацією об'єднати свої зусилля у боротьбі проти спільного ворога.

У першій декаді лютого було вбито ще одного левченківця - Івана Дрозда, а його дружину Марію, повстанську сестру милосердя, арештовано⁴⁰.

Оперативно-інформаційне зведення від 15 лютого 1922 р. по суті підбило підсумки вчиненого розгрому кобеляцької підпільно-повстанської організації: було арештовано 130 чоловік (серед них керівників - Верещака, Гречина, Бібенка⁴¹), не враховуючи забитих. 19 лютого було ліквідовано підпілля у Кобеляках: затримано 16 підпільників, серед яких - і секретаря осередку⁴².

В середині лютого полонений Верещак проінформував чекістів, що сам А.Левченко з невеликим загonom знаходиться на правому березі Дніпра⁴³. Очевидно, що з середини січня принаймні до середини лютого головний кобеляцький отаман, від'їхавши (з невеликим супроводом) на отаманський з'їзд до Києва, перебував на Правобережжі (десь на півдні Київщини чи в Кременчуцькій губернії), певно, дещо приголомшений нищенням своєї організації. Це підтверджується оперативним зведенням від 21 лютого, в якому зазначалося, що «банда Чорного Ворона, що оперує у Звенігородському повіті, є 3-й загін повстангруппи Левченка»⁴⁴. Найімовірніше, що Левченко просто на деякий час пристав до формування отамана Чорного Ворона, який, до речі, мав пряме відношення до холоднорських повстанців⁴⁵.

Але, незважаючи ні на тимчасову відсутність головного керівника, ні на знищення окремих повстанських угруповань і підпільних осередків, решта повстанців не припиняла боротьбу. Вже 19 лютого один з діючих відділів, чисельністю в дванадцять бійців, біля села Соколки (у 15 верстах на південь від Кобеляк) вступив до бою з винищувальним загonom і переміг його. Червоні втратили свого політкерівника⁴⁶. В той же день група отамана Андрущенка, чисельністю 18 вояків, яка оперувала під Царичанкою Кобеляцького повіту, теж прийняла бій із загonom переслідувачів, втративши одного повстанця загиблим⁴⁷.

Стурбоване продовженням левченківцями боротьби після їх нищівної, на думку чекістів, поразки, керівництво надзвичайних органів вимагало від підлеглих негайної і остаточної ліквідації кобеляцько-новомосковської повстанської організації. Десь наприкінці лютого 1922 р. голова Катеринославської губвоеннаради С.Власенко віддав наказ Новомосковській повітвоеннаradі «вжити рішучих заходів по знищенню відділів банди Левченка», а також - групи отамана Начиненого⁴⁸, який, напевно, був пов'язаний з левченківцями.

Отже, невдачі середини січня - середини лютого 1922 р. не призвели до цілковитого розгрому 3-ї повстанської групи Лівобережжя на чолі з Андрієм Левченком. Віра у власні сили і правоту своєї справи, ненависть до поневолювачів, підтримка кременчуцьких (холоднорських) і катеринославських повстанців дозволили Левченкові, який повернувся на свою малу батьківщину приблизно в середині лютого, реанемувати діяльність організації. Інформаційне зведення від 8 березня, складене на основі даних Катеринославської губНК, констатувало, що «банда Левченка, чисельністю понад 50 чоловік, після розгрому її в Кобеляцькому районі знов активно виступила в Новомосковському повіті. Банда розподіляється на 3 групи: 1-а, що очолюється Пасічним, 12/2 була розбита. Під час бою 4 бандити були вбиті і нібито тяжко поранено самого Пасічного. 2-а група під керівництвом самого Левченка знаходиться в районі Кишеньок Кобеляцького повіту, де група вербує людей для поповнення банд Левченка»⁴⁹. Далі повідомлялося про арешт 24 повстанських вербовщиків, що дозволило виявити тісний зв'язок організації з місцевими радянськими установами. Третій відділ, очолюваний отаманом Андрущенком, продовжував оперувати під Царичанкою⁵⁰.

Як бачимо, удари надзвичайних органів по організації, яка по суті втратила свій попередній провід, змусили А.Левченка обрати базовою територією діяльності сусідній Новомосковський повіт, хоча з басейну Орлі він не вийшов. Він активно розпочав відновлювати структуру організації, зайнявся поповненням особового складу, пошуком зв'язків, користуючись прорахунками і неузгодженістю радянських органів влади. Керівництво Катеринославської ГВН на початку квітня 1922 р. визнавало, що йому дошкуляють дії цього невгомного отамана⁵¹, котрий залишався непореможеним, маневруючи на теренах двох суміжних губерній.

Невідомо, як довго довелося б репресивним органам реалізовувати плани з ліквідації повстанської організації кобеляцького отамана, якби не несподіваний арешт самого Левченка, деталі якого, на жаль, поки що невідомі. Можливо, це була заздалегідь розроблена операція катеринославських чекістів, можливо, випадкова

подія, лише відомо з офіційних джерел, що арешт стався у першій декаді квітня в Катеринославі⁵². Напевно, А.Левченко прибув туди, нагороджуючи підпільні зв'язки чи активізуючи розвідувально-агентурну роботу своєї організації.

Після арешту отамана його повстанська організація, можливо, проіснувала ще деякий час. Принаймні відомо, що наприкінці квітня в Кобеляцькому повіті продовжувала оперувати група отамана Кирпича (5-8 чоловік), який вважався підлеглим отамана Андрушенка. Кирпич відзначався певною агресивністю. Наприклад, за його наказом з неясних причин було розстріляно одного з місцевих сільських священиків⁵³. Даних ні про надто активну діяльність в подальшому, ні про остаточну ліквідацію левченківців поки що немає. Але, враховуючи енергію і хист Левченка, завдяки яким, власне, організація і піднеслась на досить великий рівень активності, можна припустити, що з арештом лідера і керівника її діяльність поступово зійшла нанівець.

Самого Андрія Івановича Левченка було розстріляно в тому ж 1922 році⁵⁴.

Можливість дослідити ті проблеми вітчизняної історії, які довгий час з відомих причин було табуіровано, часто - густо провокує дослідників сучасності на поспішні оцінки й узагальнення. Отож недивно, що з'являються наукові праці, які являють собою по суті самі узагальнення без базового фактажу, а іноді історики займаються простою переоцінкою перетлумаченням вже відомого історичного матеріалу, не обтяжуючи себе пошуками додаткових джерел інформації. Так, події 1917-1921 рр. довгий час не могли інтерпретуватися як «національно-визвольні змагання» українського народу, але ж чи вбирає в себе це поняття геть усю повноту того, що відбувалося в тогочасній Україні? Інколи, читаючи ті чи інші історичні роботи, присвячені даній проблематиці, раптово помічаєм, що поза увагою авторів залишається дуже багато чинників, які, однак, істотно впливали на перебіг подій. Неохопленою «науковим» оком залишається значна територія країни, де не ступала нога директорійців. Ігнорується фактична реакція великої маси людей, які склали пасив «революції». І так далі.

Повертаючись до проблеми «отаманщини», хочеться зауважити, що існувало безліч повстанських загонів, формувань, з'єднань, армій нарешті, переважно селянських за походженням, але з певними політичними програмами чи, принаймні, гаслами. «УНР без Петлюри», «Ради без комуністів», «Геть державу і владу» - ілюзія, утопія, безглуздя? Сподівання і бажання, які визначали відповідну практичну діяльність, а отже, впливали й на хід історії. А чи знаємо ми досконально (на рівні здорового наукового педантизму) оцей калейдоскоп осіб, характерів, доль, подій?... Судячи з наявності відповідної наукової літератури, - ні. Отже, висновок тут впливає очевидний.

Позначення і скорочення

ВНУС	- внутрішня служба
ВУНК	- Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК	- Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет
ГВН, губвоєннарада	- губерньська воєнна нарада
губНК	- губерньська надзвичайна комісія
НК	- надзвичайна комісія
ПАМ	- Повстанська армія Н.Махна
РНК	- Рада Народних Комісарів

Примітки

¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Истор. повествование. - К., 1993. - С.591.

² Там само. Також: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО), ф.1, оп. 20, спр. 1251, арк. 84-114.

³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 591.

⁴ Там само

⁵ Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклоп. довідник. - К., 1987. - С. 143, 558; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 591.

⁶ Семененко В.В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922). - Х., 1995. - С. 277; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 591.

⁷ Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917 - август 1921 г.). - Симферополь, 1996. - С. 98; Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні (далі - ЦДАВО), ф. 177, оп. 2, спр. 3238, арк. 8.

⁸ Семененко В.В. Вказ. праця. - С. 276; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 381, 591.

⁹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 427.

¹⁰ Шевчук Г.М. Борьба трудящихся Радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р. - К., 1956. - С. 52.

¹¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 422, 252; Тимошук А.В. Вказ. праця.- С. 112.

- ¹² Тимошук А.В. Вказ. праця. - С. 113.
- ¹³ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 427.
- ¹⁴ Там само; Також: Тепер (Гордеев)И. Махно: от «единого анархизма» к стопам румунского короля. - К., 1924. - С. 50. Хоча, за Білашами, отаман Матяж залишався командиром стрілецького полку ПАМ до жовтня 1920 р., коли був розстріляний за присудом тієї ж комісії антимахновських вчинків під головуванням Н.Зуйченка, але не за грабунки і антисемітизм, а за невизнання союзу з червоними і небажання виступати на врангелівський фронт. Див.: Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 457.
- ¹⁵ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 427.
- ¹⁶ Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДО), ф. 2027, оп. 1, спр. 2, арк. 109.
- ¹⁷ ЦДАГО, ф. 57, оп. 2, спр. 449, арк. 4-5.
- ¹⁸ ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 1, арк. 1.
- ¹⁹ Там само, арк. 4.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ ЦДАГО, ф. 57, оп.2, спр. 648, арк. 55, 57, 58.
- ²² ЦДАВО, ф. 3204, оп. 1, спр. 4, арк. 1.
- ²³ Державний архів Запорізької області, ф. Р-1113, оп. 1, спр. 6, арк. 123.
- ²⁴ Залевський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921-1922 рр.) // ВІСН.- 1959. - № 4. - С. 96.
- ²⁵ Пайпс Р. Русская революция. Ч. II. - М., 1994. С. 427.
- ²⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 5.
- ²⁷ Там само, арк. 6.
- ²⁸ Там само, арк. 7.
- ²⁹ Там само, арк. 10; ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 24.
- ³⁰ ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 31.
- ³¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 19.
- ³² ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 62.
- ³³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 32.
- ³⁴ Там само, арк. 36; спр. 1305, арк. 12.
- ³⁵ Там само, спр. 1251, арк. 38; спр. 1305, арк. 14.
- ³⁶ Там само, спр. 1251, арк. 38.
- ³⁷ Там само, спр. 1385, арк. 16, 31.
- ³⁸ Там само, арк. 26.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само, арк. 28.
- ⁴¹ Там само, арк. 30. В тексті документа Бібенко і Ліпсе згадуються як одна особа.
- ⁴² Там само, спр. 1251, арк. 75.
- ⁴³ Там само, спр. 1305, арк. 31; ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 62.
- ⁴⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 35.
- ⁴⁵ Див.: Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збір. матеріалів і спогадів. - К., 1996. - С. 309-310.
- ⁴⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 38.
- ⁴⁷ Там само, арк. 40; спр. 1251, арк. 75.
- ⁴⁸ ДАДО, ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 9.
- ⁴⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 51.
- ⁵⁰ Там само; ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 70.
- ⁵¹ ДАДО, ф. 3371, оп. 1, спр. 11, арк. 6.
- ⁵² ЦДАГО, ф. 2, оп. 20, спр. 1251, арк. 104; спр. 1305, арк. 82.
- ⁵³ Там само, спр. 1251, арк. 98; спр. 1305, арк. 96.
- ⁵⁴ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ. праця. - С. 591.

В.А. ГЛАДУШ

ІДЕОЛОГІЯ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Гладуш Віктор Антонович - начальник предметно-методичної групи кафедри військової підготовки Дніпропетровського державного університету

В пошуках сучасної ідеології слід повернутися до історичного минулого, адже все нове повинно ґрунтуватися на уроках історії. Сьогодні особливий інтерес викликає ідеологія українського суспільства в період фашистської окупації. Інформація про те, що коло людей, які зустрічали німців з хлібом та сіллю і вбачали у їх приході порятунок від більшовиків, було занадто широким, сумніву не підлягає. Вперше про кількість людей, які співпрацювали з окупаційною владою на Україні, заговорили закордонні історики українського походження. Так, за даними американського дослідника І.Каменецького, на кінець 1944 року у збройних силах третього рейху служило 220 тисяч українців. На перший погляд цифра занадто велика, в крайньому разі до цього вона не була відомою, але ретельне вивчення документів Центрального державного архіву громадських об'єднань дало можливість познайомитись з маловідомими фактами.

На початку 1942 року в 35 населених пунктах України, серед яких слід назвати такі міста як Київ, Дніпропетровськ, Харків, Суми, Рівне, Кривий Ріг, Павлоград, Шостка, Конотоп, Нікополь (1) фашистами були сформовані національні військові частини так званого «вільного козацтва» або «української допоміжної поліції». І це здійснювалось в індустріальних центрах, в яких згідно з доповідними записками ЦК КП(б)У діяла добре розгалужена мережа підпільних партійних організацій.

В склад «Вільного козацтва» входили цілі з'єднання. Наприклад – у Дніпропетровську сформовано добровільний козацький корпус чисельністю 15 тисяч чоловік, який діяв у південній частині Орловської області, у Києві сформовано спочатку полк, а згодом і корпус, у Сумах діяв полк чисельністю в 2500 чоловік (2) і т. д. Чисельність формувань була різною – від 100 до 15 тисяч чоловік. Комплектація здійснювалась за рахунок населення, яке не було мобілізовано в Червону Армію в 1941 році до окупації, а також офіцерів і солдат, які в перші дні війни потрапили у полон. Військовополонених на цей час було 3,8 млн. чоловік, з них 1,3 млн. українців (3). Після відомого сталінського вислову «У нас немає військовополонених, є тільки зрадники Батьківщини» (4) можна уявити, наскільки трагічна була доля цих людей; здається, їм просто не було куди подітися. Рядовий склад в більшості випадків складали українці, офіцерський – німці та мадяри. Були також і інші національні, в тому числі і змішані формування: білоруський корпус (30% українців) (5), кримсько-татарські загони в Гурзуфі, Латвійські батальйони в Нікополі, Кривому Розі, Рівному, литовські батальйони в Рівному (6).

Які функції виконували місцеві збройні сили? Перш за все – надання військової допомоги фашистським окупаційним органам влади в охороні комунікацій, стратегічних об'єктів та різного роду установ; по-друге, захист від нападів партизанських формувань. До речі, крім військових формувань в усіх адміністративних центрах на службу до окупантів зголосилася піти досить значна кількість людей, з яких комплектувалися кадри так званого місцевого самоврядування – старости, бургомістри, голови, службовці управ і адміністративних служб. Приведені факти і є доказами того, що цифра в 220 тисяч чоловік близька до істини.

Радянська пропагандистська машина пояснювала перехід великої кількості людей на службу до окупантів лише зрадою за продовольчий пайок. Безумовно, це далеко не так. Виникає питання – а чи була зрада взагалі? Адже це люди, які в свій час схвально сприйняли ідеї, проголошені у жовтні 1917 року, але пройшовши через сталінські «лабораторії», коротка характеристика яких: насильницька колективізація, голодомор 1932-33 років, повальні репресії 1937-38 років, невдалі бойові операції перших місяців війни, були скривджені більшовицьким режимом і байдуже сприйняли «новий порядок», не вбачаючи великої різниці між Гітлером і Сталінім.

Безумовно, злочинні дії фашистів щодо України не набули б таких величезних масштабів, якби не сприяння загарбникам з боку значної частини населення. Це треба визнати. Так все ж здається що початковим поштовхом до такого, прямо кажучи, непростого вибору були почуття кривди, приниження, яких вони зазнали від радянських властей, бажання порухатися за гибель близьких, сплюндровану власну долю. Так що глибинні причини становища, яке склалося в суспільстві, кореняться в усій тоталітарній радянській системі довоєнних часів з її сталінською ідеологією.

Не можна не сказати, що є чимало прикладів, коли серед зрадників опинилися деякі пестуни цієї системи: у Дніпропетровській області на такий шлях стали секретарі райкомів партії: селища Васильківки - Безштанько Г.Я., селища Царичанки – Чистяк І.Д., селища Магдалинівки – Логвиненко К.Я. (7), у Запоріжжі – перший секретар обкому партії Мосієвич К.І. (8). Згідно з рішенням партійних органів їх залишили для ведення нелегальної роботи по організації боротьби з окупантами, але вони зрадили підпілля. Наприклад, Мосієвич, затриманий групою

польової поліції, розповів про структуру підпілля і виказав 2-го секретаря обкому Осипова, зв'язкову Мощенко, секретарів підпільних райкомів (загалом 13 осіб), тривалий час працював на ворога під псевдонімом «Костянтин».

Та далеко не всі, навіть з числа скривджених радянською владою, робили однозначний вибір на користь її ворогів. Багато українських патріотів, зіткнувшись з жорстокою терористичною, колонізаторською, расистською політикою окупантів, доходили висновку, що фашизм є непримиренним і заклятим ворогом України, а не тільки радянської влади, і вливалися до лав Опору німцям. Тобто велика група українського населення стала на бік радянської влади і поповнила ряди партизанів і підпільників. В 1945 році, одразу після закінчення війни, М.С.Хрущов на XVI з'їзді КП(б)У проголосив, що під час окупації на території України протистояло ворогу 220 тисяч партизанів (9). Ця цифра підтверджувалася наявністю відповідної кількості особових справ (211 тисяч живих учасників цього руху і 9 тисяч загиблих). Щодо підпільників, то їх окремо не виділяли.

Як видно із наведених цифр і фактів, українці воювали на рідній землі по різні боки «барикад» і при цьому приблизно однаковою чисельністю. Це і підтверджує тезу про відсутність ідеології єдності в українському суспільстві. Більше того, існували всі прояви громадянської війни, що набрала відкритих форм, вплітаючись нерідко в карально-мародерські заходи німецьких окупантів з одного боку, і дії радянського партизанського руху – з другого. Звітні документи командирів партизанських формувань повідомляють, що більшість бійців «вільного козацтва» проти партизан воює без особливого бажання. Але ж сам факт братовбивства вже ганебний. І хто знає, які втрати саме від цієї війни. А ще мали місце і інші жакливі випадки, які добре доповнюють характеристику ідеології українського суспільства часів II світової війни. Начальник поліції і служби безпеки Дніпропетровська доповідає своєму берлінському керівництву: «...некоторые жители, вооружаясь под видом партизан, совершают в соседних районах грабежи. Возвратясь на свои места, они живут тихо и мирно, но коль скоро падет на них подозрение в совершении грабежей, они уходят в леса, чтобы избежать законного наказания. Потом примыкают здесь к партизанам» (10). Це і є ні що інше, як прояви колабораціонізму на тимчасово окупованих німецько-фашистськими військами землях України, які слід також віднести на рахунок вад і злочинів сталінщини.

Важливе місце в розгляді проблем ідеології єдності українського суспільства займає і така дійова сила як Організація Українських Націоналістів. Протягом 50 років радянська історія і література про неї говорили тільки негативне, при цьому головною тезою проходила ідея, що це закляті вороги українського народу, зрадники, посібники фашистів в роки Великої Вітчизняної війни. Але детальне вивчення архівних документів і матеріалів дало можливість розкрити деякі таємниці історії. Насправді, головною стратегічною метою ОУН було відновлення незалежності України. У програмі «Боротьба і діяльність ОУН під час війни», зокрема підкреслюється, що «ОУН - є організацією - ідеологічною, політичною і військовою. Ідеологічною тому, що виховує людей у бойовому національному дусі, стремить до викоренення рабських прикмет, виробляє одне бойове поставлення до життя. Найвища ціль, найголовніша ідея - це повний розвиток української нації. Політичною тому, що бореться за політичну ціль - українську державу, за свій націоналістичний суспільно-політичний устрій. Військовою тому, що організація побудована на військовій засаді, на засаді провідництва; як у війську, так і в ОУН панує безоглядний послух, провідників не вибирають, а назначають, виховують людей у бойовому дусі, дбають за військовий вишкіл членів, мають відповідь за цю працю військових референтів» (11).

Виходячи з цього, перед націоналістичним підпіллям ставилися наступні завдання: 1) показати широким народним масам свою силу, авторитет, ідейність; 2) провести широку роз'яснювальну роботу серед українських народних мас з метою вирвати їх з-під впливу більшовизму; 3) організувати акції оборонного характеру, які матимуть на меті захист широких народних мас перед терором окупантів. Приведені факти свідчать, що українські націоналісти не підтримували Червону Армію і проводили активну боротьбу з окупантами.

Таким чином, населення України не було єдиним і, як уперто наполягали партійні історики, «монолітно згуртованим навколо комуністичної партії та радянського уряду». Але аналізуючи епоху другої світової війни не слід заперечувати, що в переважній масі свій український народ сприйняв німецьку агресію як смертельну загрозу для себе. Ця війна одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала визвольною, справедливою, вітчизняною. Всупереч усьому абсолютна більшість українського народу не сприйняла націонал-соціалістичної ідеології, і, хоч як нацисти не намагалися її нав'язати, зайняла, зрештою, однозначно ворожу позицію щодо окупантів та їх посібників. Визначаючи безсумнівну відчуженість українського суспільства до нацистів і нацизму, окупанти говорили: «Душа українського народу для нас – книга за сімома печатями» (12). Можна з певністю стверджувати, що мільйони українців захищали не стільки соціалізм сталінського зразка, скільки власне життя, свої родини, домівки, культуру, спосіб життя, одним словом – Батьківщину від іноземного поневолення.

Примітки:

- 1.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі-ЦДАГОУ) Ф.62, оп.1,спр.182,арк.8-48.
- 2.ам же. Арк.28.
- 3.Баран В. та інші. Історія України. - Львів: Світ, 1996. С.306.

- 4.Сельская Новь. - 1991. - № 1. с.25.
- 5.ЦДАГОУ. Ф.62, оп.1, спр.182, арк.45.
- 6.Там же. Арк. 8, 48.
- 7.Там же. Ф.1, оп.22, спр.194, арк.92,98,99.
- 8.Там же. Спр.238, арк.34.
- 9.Коваль М.В. Україна у II Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1941-45 рр). - К., 1994. С.31.
- 10.ЦДАГОУ. Ф.1, оп.22, спр.77, арк.82.
- 11.Там же. Ф.57, оп.4, спр.366, арк. 81.
- 12.Там же. Ф. КМФ-8, оп.2, спр.180, арк.15.

Д.С. ВИРСЬКИЙ

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА НА ТЛІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В ЄВРОПІ XVI-XVII СТ. (історико-соціологічні ідеї Ф.Броделя та історіографія козаччини)

Вирський Дмитро Станіславович – аспірант кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету

Інтеграція України в загальноєвропейський простір на правах молодшого партнера, яка спостерігається протягом XVI - XVII ст., призвела до поширення на її територію соціальних явищ, характерних для всієї Європи. Тому для дослідника України цієї доби відомості про загальні тенденції соціального розвитку на теренах європейського континенту мають неабияку цінність.

Відомий французький історик Ф.Бродель вважав, що період від 1470 до приблизно 1580 р. був «по всій Європі періодом пришвидшеного соціального просування, майже біологічного зрушення за своєю стихійністю». В цей час «брами соціального просування були розчахнені навстіж». І навпаки, в останні роки цього століття «суспільства Європейського континенту знову почнуть замикатися»¹. Цей висновок Бродель добре підкріплює численними прикладами з історії різних країн Європи. Взагалі це було проявом більш ширшого історичного процесу, який французький історик позначав як «вікова тенденція» (*trend*), пояснюючи за її допомогою зокрема розквіт «довгого XVI ст.»². За образним висловом Дж.Гемілтона «в XVI ст. будь-яка рана гоїться, будь-яка несправедливість виправляється, будь-який відступ компенсується» і, як коментує це твердження сам Бродель, «так у всіх сферах: виробництво загалом у доброму стані, держава має кошти, щоб діяти, суспільство дає змогу зростати своїй нечисленній аристократії, культура рухається своїм шляхом, економіка, яку підкріплює зростання народонаселення, ускладнює свої кругообіги»³.

Для історика України впадає в око, що позначений французьким дослідником період сприятливої соціальної кон'юнктури співпадає з часом зародження українського козацтва - верстви, якої формально не було місця у становому суспільстві Речі Посполитої. Бо як писав у політичному трактаті «Польська політія» (1566 р.) польсько-український мислитель С.Оріховський-Роксолан «...члени Корони Польської суть ці: орач, ремісник, купець, лицар, король, священник; тим членам сьомого члену придати не можна жодного...»⁴. Але в зазначений Броделем період існування козацького стану не становило для Речі Посполитої поважної проблеми, більш того уряд фактично толерував козаків з огляду на військову загрозу з боку Османської імперії та Кримського ханства.

Отже, генеза українського козацтва, а також соціальна еволюція різних прошарків шляхти України, дослідженню якої нещодавно присвятила свою яскраву працю Н.М.Яковенко⁵, є окремим випадком ширшого соціального процесу, який охоплює весь європейський континент. Погляньмо ж які специфічні ознаки мав «новий нобілітет» Європи.

Для Броделя його найтипівішими представниками були англійські джентрі та французьке «шляхетство мантиї»⁶. Він спостеріг, що «нове шляхетство навіть не завжди виказувало бажання розчинитися у лавах традиційного шляхетства»⁷. Як яскравий приклад Бродель пропонує французьких великих буржуа, що стали шляхтичами, але «насправді продовжували вести своє колишнє життя, врівноважене, розважливе, чи то у своїх чудових міських будинках, чи то у своїх замках, чи то в замських резиденціях. Радістю життя й гордістю для них була їхня гуманістична культура; втіхою для них були їхні бібліотеки, де минали найліпші години їхнього дозвілля. Культурна межа, яка визначала й найліпше характеризувала їх, - це їхня пристрасть до латини, до грецької мови, до правознавства, до античної і вітчизняної історії. Вони стояли біля витоків створення численних *світських* шкіл у містах і навіть у містечках. Єдине, що їх споріднювало зі справжнім шляхетством була відмова від роботи й від торгівлі, смак до неробства, цебто дозвілля, що було для них синонімом читання, наукових суперечок з такими самими, як вони»⁸.

Якщо з цього боку поглянути на соціальний портрет українського козацтва, безперечно впадуть в око паралелі з «новим шляхетством» Броделя. Козак як і французький шляхтич-буржуа переважно мешкає у місті (для таких був навіть спеціальний термін - *городове козацтво*) або на хуторі чи зимівнику. Престиж освіти серед козаків широко відомі, як й їхня роль у підтримці культурно-просвітницьких установ в Україні. Хіть же козацтва до наукових проблем та філософсько-споглядацьких роздумів над етичними питаннями усамітнись чи то на пасіці, чи то за стінами «козацьких» монастирів також знані.

Крім цього, як здається Бродель перебільшив відразу нового шляхетства до військового ремесла. Гадаємо, це сталося через обраний ним приклад Франції, де амбіції буржуа-шляхтичів у сфері зовнішньої політики досить жорстко контролювалися монархією. В таких країнах як Англія, Голландія, Венеція нове шляхетство відчуло смак піратства та колоніальних захватів. По всій Європі його зусиллями війні надається характер справжнього «ремесла», тобто промислу спрямованого на здобуття *прибутку*. Військова справа зазнала доти небаченої модернізації і технологізації.

Армія ж у «воюючому» суспільстві була, як зазначав відомий соціолог П.Сорокін, потужним «соціальним ліфтом»⁹. А войовничість у XV-XVII ст. була загальною прикметою чи не всіх європейських спільнот. Для люмпенізованих індивідів військо було шансом сягнути висот соціальної ієрархії. Сам Бродель пише: «армія, що постійно поповнювалася, незважаючи на свою безжальну дисципліну й на властиве їй презирство до людей, пропонувала себе як притулок з правильним способом життя...»¹⁰.

Протиріччя старого і нового погляду на війну на українському матеріалі відбилися навіть у народній творчості. За одним з переказів козаки на закид шляхти, що мовляв «ми воюємо за честь, а ви за гроші», дотепно відповіли – «Кому чого бракує, за те і воює»¹¹. Відмітимо, також роль піратства, такого популярного у нового шляхетства Європи, в становленні козацтва.

Французькі колеги козаків - шляхетство мантиї - аби зберегтися вони «використовували всі ієрархії: земельну, грошову, церковну, державну ... і плюс до того виграшні в довготривалому плані культурні ієрархії». Бродель в цілому поділяє висновок Ж.Юппера про те, що шляхетство мантиї від свого зародження в XVI ст. і аж до Революції перебувало в самому центрі долі Франції, «створячи її культуру, керуючи її багатством і створюючи водночас Націю та Просвітництво, створюючи саму Францію». Однак він зауважує, що «цей плідний клас, вияв певної французької цивілізації, несла на руках уся Франція, вона оплачувала ціну його добробуту, його стійкості; ми навіть наважимося сказати його розумового розвитку. Цим матеріальним і культурним капіталом шляхетство мантиї розпоряджалося для своєї вигоди. Що ж до вигоди для країни - це все ж таки інше питання»¹³.

Козацький стан ішов тим самим шляхом. Як і шляхетству мантиї козацтву прийшлося стикнутись із ворожістю традиційного шляхетства, нападами ідеологів Контрреформації, спробою монархії скористатися ним у власних інтересах. Обидва ці стани відіграли провідну роль у т.зв. «кризі середині XVII ст.», обидва лише частково досягли своїх цілей, втім, обидва стали «символами» своєї нації.

Приймаючи пересторогу Броделя про «унікальний характер кожної соціальної еволюції»¹⁴, зауважимо, що особливістю козацького стану було використання і деяких відмінних від французького шляхетства мантиї «соціальних ліфтів», перш за все «військової ієрархії». Вона, як це часто буває, стала силою і слабкістю козаків водночас. Проте вважаємо, що звернення до загальноєвропейського досвіду безперечно сприятиме збагаченню національної історіографії, зокрема стосовно вивчення соціальних явищ і процесів в Україні XVI-XVIII ст.

Примітки:

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. - Т.2. Ігри обміну.-К., 1997.-С. 405.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. - Т.3. Час світу.-К., 1998.-С. 65.

³ Там само. -С. 71.

⁴ Orzechowsky S. Politiya Krolewstwa Polskiego na kształt Aristotelewych Politik. - Poznaniu, 1859. - S.21.

⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).-К., 1993.

⁶ Його спостереження в основному будуються на книзі Жоржа Юппера «Французькі джентрі» (у друці «Міщани-шляхтичі») (*Les Bourgeois-gentilshommes*).

⁷ Бродель Ф. Цит. праця. - Т.2. - С. 410.

⁸ Там само. - С.411.

⁹ Сорокін П. Социальная стратификация и мобильность // Человек, цивилизация, общество. - М.1992.- С.393-394.

¹⁰ Бродель Ф. Цит. праця. - Т.2. - С. 435.

¹¹ Леявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. - С. 114.

¹² Бродель Ф. Цит. праця. - Т.2. - С.413-414.

¹³ Там само. - С. 414.

¹⁴ Там само.

УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Е.Л. НОСЕНКО

КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО

Носенко Елеонора Львівна – завідувачий кафедрою педагогічної психології та англійської мови Дніпропетровського державного університету, доктор психологічних наук, професор

Труднощі, що виникають на шляху інтеграції України в європейське співтовариство, зумовлені, на наш погляд, не тільки соціально-економічними чинниками, а й суттєвими культурно-психологічними розбіжностями між носіями пострадянської української культури та представниками європейського культурного співтовариства.

Ці розбіжності спостерігаються на декількох рівнях функціонування індивідууму як носія певної культури і національної психології і можуть бути систематизовані за критеріями, що використовуються для аналізу культурного різноманіття. Йдеться, зокрема, про такі критерії, як: рівень контекстності культури; її приналежність до групи індивідуалістських або колективістських культур; толерантність представників тієї чи іншої культури до рівня невизначеності ситуацій життєдіяльності; особливості сприйняття часу та простору; сензитивність до дистанції влади і такі інші [1].

Культурно-психологічні особливості поведінки, притаманні представникам більшості європейських країн, викристалізувались в умовах розвинутої ринкової економіки як основи капіталістичної системи хазяїнування і значною мірою зумовлені саме нею.

В Україні соціально-економічні умови, як відомо, докорінно відрізнялись від європейських, чому значною мірою сприяло і її радянське минуле, яке не могло не вплинути на ментальність українців.

Спробуємо окреслити деякі аспекти культурно-психологічних перешкод, що потенційно можуть заважати інтеграції України у європейське співтовариство, виявляючись у процесі крос-культурної взаємодії представників ділових кіл, що безпосередньо здійснюють рух країни у напрямку ринкових перетворень.

Не претендуючи на чіткість ієрархізації цих перешкод, зупинимось на тих з них, які, на наш погляд, здаються найбільш вірогідними.

Почнемо з драматичних розбіжностей між представниками української та європейських культур у сприйнятті часу, які можуть бути представленими у вигляді дихотомії «монохронність-поліхронність» часу.

У так званих монохронних культурах, як встановлено [2], час відчувається як дещо матеріальне, як цінність, яку можна «витратити доцільно», «зберегти», «гаяти» і таке інше. Він поділяється на сегменти, чітко планується і компартменталізується. Таке ставлення до часу дає змогу представникові монохронної культури концентруватись у певний сегмент часу лише на одному виді діяльності і тільки після завершення його приступати до іншої діяльності. У монохронній системі спланований розподіл часу між різними видами діяльності не може порушуватись, його намагаються дотримуватись усіма можливими засобами. Монохронність у сприйнятті часу, як стверджують дослідники [1], виникла як артефакт промислової революції (зокрема, у Великобританії). Організація ефективної діяльності промислових підприємств вимагала, щоб «робітничі ресурси» були «під рукою» на певному місці у певний час. Практично в усіх західно-європейських країнах: Англії, Німеччині, Швейцарії, країнах Скандинавського регіону (рівно, як і в Америці) домінує «залізна рука» монохронного часу.

Поліхронна система часу як ознака певної культурної приналежності, - що цілковито притаманна й Україні, у багатьох аспектах є антиподом монохронної системи. Її характерною ознакою є одночасове виконання декількох видів діяльності, які чітко не відокремлені у часі. Це породжує відсутність поважливого ставлення до спланованих та узгоджених строків виконання тих чи інших подій.

Тому представники культур з поліхронною системою часу ставляться до зобов'язань відносно строків виконання узгоджених подій як до мети, яку бажано було б досягти, але не обов'язково фетишизувати. Таке ставлення призводить до досить легких і частих змін планів і лише вибіркового дотримання строків виконання прийнятих зобов'язань (в залежності від оцінки їх важливості). При цьому, навіть заздалегідь узгоджені строки зустрічей або інших подій можуть змінюватись в останню мить.

Не важко уявити собі, скільки непорозумінь, розчарувань, невдач у виконанні ділових акцій на міжкультурному рівні може виникати між представниками різних культур внаслідок зазначених вище неспівпадіннь у ставленні до часу. Причому, ці неспівпадіння, частіше за все, навіть не усвідомлюються партнерами по крос-культурному спілкуванню і завдяки цьому можуть інтєпретуватись представниками монохронної культури як

ознаки професійної некомпетентності. Тому, здається, що забезпечення обізнаності партнерів по крос-культурному спілкуванню у культурно-зумовлених особливостях поведінки і усвідомлення ними готовності до зміни власних стереотипів поведінки з метою досягнення порозуміння з діловими партнерами є одною з передумов успішної інтеграції у світове співтовариство.

Довіра західно-європейських партнерів до українських знижується, як можна цілком вірогідно припустити, й завдяки наявності культурно-зумовлених розбіжностей у сприйнятті простору. Однією з найхарактерніших з них є значно більш помітна роль так званої «компаратменталізації» у західно-європейських культурах у порівнянні з українською, що пов'язане з приналежністю цих культур до полярних груп за ознакою «індивідуалізм-колективізм» та співвіднесеною з нею ознакою «рівень контекстності культури».

Компаратменталізація найбільш яскраво виявляється, зокрема, в німецькій культурі, де її символізує образ зачиненої двері. Одним з її проявів, притаманних низько-контекстним культурам, є суворе дотримання правила конфіденційності у стосунках між діловими партнерами, яке повністю виключає можливість доведення інформації, якою володіють дві сторони, до відома третьої, якщо це не оговорено спеціальною угодою.

У високо-контекстних культурах, як відомо, швидкість розповсюдження інформації є значно вищою, ніж у низько-контекстних культурах, до яких належить більшість західно-європейських культур. Це, цілком природно, може спричинити зниження рівня довіри між партнерами по крос-культурному співробітництву, якщо факти так званої «перфорованої» конфіденційності стають відомими партнераві, що належить до культури, члени якої більш суворо дотримуються принципу компартаментації.

Належність до низько-контекстних культур зумовлює також потребу представників цього типу культури у більш деталізованій фоновій інформації у кожному випадку, коли виникає необхідність прийняття ділових рішень. Справа в тому, що низько-контекстні і високо-контекстні культури відрізняються за структурою інформаційного обміну. Якщо у низько-контекстних культурах загальна толерантність до невизначеності вища у порівнянні з високо-контекстними культурами, ситуація змінюється, коли справа стосується прийняття конкретних ділових рішень. Сегментований підхід до організації діяльності на дискретній компартаментаційній основі вимагає від представників низько-контекстних культур дуже ретельної підготовки до прийняття рішень і укладення угод. У німецькій культурі ділового спілкування, наприклад, цей процес потребує значно більшого часу, ніж, скажімо, навіть в інших однотипних культурах, але прийняте рішення дуже важко змінити, його суворо дотримуються.

Компаратменталізація зумовлює наявність у відповідальних виконавців західно-європейського бізнесу відповідного штату консультантів та помічників, що аналізують зміст і обсяг інформаційного потоку, необхідного для прийняття рішень. У високо-контекстних культурах відповідальні виконавці спілкуються із значно більш широким колом осіб і інформація не є компартаментаційною у такій мірі, як у низько-контекстних культурах. Тому носії високо-контекстної культури відчувають роздратованість і нетерпіння, коли представники низько-контекстної культури вимагають від них більш деталізованої інформації при вирішенні кожної окремої справи. І, навпаки, представники низько-контекстної культури почувають розгубленість, коли партнери, що належать до високо-контекстної культури, не забезпечують їх інформацією у необхідному обсязі. Відрізняється навіть стиль подання інформації. Західно-європейські партнери українських підприємницьких кіл ставляться з недовірою до висловлювань типу: «обсяг виробництва становить понад 5000 одиниць щомісячно». В їх власних відповідних висловлюваннях фігурують тільки точні кількісні показники.

Проявом розбіжностей у рівні контекстності є й те, що при вирішенні справ представники високо-контекстних культур намагаються дійти до «найвищого рівня», тобто до найбільш відповідальної особи, коли багато справ у компартаментаційних культурах успішно вирішується на більш «низькому» рівні.

Одним з аспектів неспівпадання культур є відмінності у так званих «скриптах» - ланцюжках, або етапах, які необхідно пройти на шляху від початку до завершення події.

Представники західноєвропейських культур педантично дотримуються цих скриптів і виявляють ознаки тривоги, коли якісь етапи на шляху виконання подій пропускаються, або коли представники поліхронної культури намагаються вносити зміни по ходу домовленостей.

Як відмічалось на початку повідомлення, представники різних культур відрізняються у ставленні до «ознак сили» (power distance) [2]. У західно-європейських культурах до ознак сили належать не тільки фінансові, політичні, підприємницькі та менеджерські, але й інтелектуальні ознаки. Це особливо характерно для німецької культури, де високий рівень освіти (ознакою якого вважається наявність відповідного академічного ступеня) є одним з показником «сили» у діловій сфері. Здається, що представники ділових кіл України ще не повністю усвідомили важливість саме цього показника сили, хоча приділяють дуже велику увагу зовнішнім аксесуарам успіху: розкішному обладнанню офісів, наявності відповідних умов праці для співробітників, що, безумовно, теж важливо для західно-європейських партнерів по бізнесу.

Представники української культури відрізняються певним чином від представників західно-європейських культур стосовно поведінки при виникненні конфліктних ситуацій у крос-культурному спілкуванні. Для західно-європейської культури характерний відвертий, вербалізований та конструктивний підхід до вирішення конфліктів,

який виключає залучення будь-яких посередників. Представники колективістських культур нерідко звертаються у конфліктних ситуаціях до посередників і замість рішучого відвертого обговорення конфліктної ситуації намагаються уникати її, або шукають шляхи «пом'якшення» конфліктної ситуації.

Для представників індивідуалістських культур у конкретній ситуації важливо збереження «власного обличчя», а для представників колективістських культур більш значущим є збереження власного престижу як «носія певної соціальної ролі».

Що стосується емоційних реакцій носіїв різних культур під час крос-культурного спілкування, то особливі розбіжності у контролі та регулюванні емоцій не виявлені, але дослідники зазначають наявність розбіжностей у впливі емоціогенних чинників на самооцінку, атрибуцію відповідальності та оцінку власних можливостей подолання негативних емоцій у критичних ситуаціях [3].

Представники західно-європейських і американської культур зберігають більш високий рівень самооцінки і самовпевненості в емоціогенних ситуаціях, ніж представники колективістських культур. Згідно даних наших власних спостережень [4], представники української культури (принаймні молоді) мають більш низький рівень розвитку так званого інтраіндивідуального емоційного інтелекту у порівнянні з рівнем інтеріндивідуального або соціального інтелекту. Дослідження ролі емоційного інтелекту як передумови успіху життєдіяльності набуває зараз широкого поширення у зарубіжній психології [5]. Цей аспект ще не став предметом крос-культурних досліджень, але, на нашу думку, він може бути дуже плідним. Можна припустити, що у більшості носіїв колишньої «радянської» ментальності дещо загальмувався процес формування інтраіндивідуального емоційного інтелекту, ядром якого є самоорганізація поведінки на досягнення життєво-важливих цілей та самоконтроль. Це, у свою чергу, дає підстави вважати актуальними і крос-культурні дослідження такої важливої психологічної риси особистості, як «сумлінність» (методичність, прагнення до забезпечення порядку та виявлення терпіння і рішучості у досягненні життєво-важливих цілей).

Здається, що ця психологічна властивість особистості у значно більшій мірі притаманна представникам індивідуалістських, зокрема, західно-європейських культур, ніж представникам пост-радянської української культури.

Можливо, саме недостатня розвиненість сумлінності як риси особистості у більшості представників пост-радянських країн, включаючи Україну, і є основним психологічним чинником, що затримує хід реформування у напрямку ринкових відносин. Це припущення вимагає крос-культурних досліджень, але його вірогідність здається досить високою.

Література:

1. Handbook of Cross-cultural Psychology. Vol.1. Theory and Method /Eds. Berry John Poortinga, Ype Pandley Janak. - USA, N.Y., 1997.
2. Edward T. Hall and Mildred Reed Hall. Understanding Cultural Differences. Germans, French and Americans.- International Press, Inc. Yarmouth, Maine, 1990.
3. Scherer, K.R., Wallbott, H.G. & Summerfield, A.B. (Eds.). Experiencing emotion: A cross-cultural Study. Cambridge University Press, 1986.
4. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як одна з форм множинності проявів інтелекту. //Вісник Дніпропетровського держуніверситету. Педагогіка і психологія. Вип.3, 1998, с.3-13.
5. Goleman, D. Emotional Intelligence. N.Y., 1995.

К.М. КОЛЕСНИКОВ

ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ СТОСУНКІВ У КОНТЕКСТІ КОСОВСЬКОЇ КРИЗИ

Колесников Костянтин Миколайович – заступник головного редактора альманаху «Грані»

Вже більше 5 століть різні дипломатичні служби Європи і Передньої Азії б'ються над вирішенням т.зв. Східного питання, важливою складовою якого є Балканська проблема. Побічна участь України (точніше українського козацтва) у розв'язанні цього питання також має багатостолітню передісторію і пов'язана, насамперед, з досить агресивною і жорсткою відсічню татарсько-турецької агресії (з кінця XV ст.) та формуванням козацько-гетьманської державності в Україні (друга половина XVII - середина XVIII ст.).

Наприкінці XIX - на початку XX ст. Східне питання розглядалося передовсім як протистояння трьох імперій-Турецької, Австро-угорської та Російської. Усі три претендували на вирішальний вплив у балканському регіоні,

а дві останні сперечались ще й за володіння Чорноморськими протоками. У цьому протистоянні були зачеплені військово-економічні інтереси наддержав континенту, що, зрозуміло не могло не викликати втручання таких західноєвропейських держав, як Франція та Велика Британія (згадаємо Кримську війну 1853-1856 рр., Берлінський конгрес 1878 р., першу світову війну 1914-1918 рр. тощо). Вже з тих часів сильно розвинутою була ідеологічна та історико-правова легітимація імперіалістичних цілей, що інколи робило імперські уряди з їхньою прагматичною політикою заручниками різних політичних міфів, які щедро плекались у масовій суспільній свідомості. Це, напр., російський міф про слов'янсько-православне братерство або західноєвропейська впевненість у власній цивілізаторській місії. Зараз у тіні цих старих реанімованих міфів і відбувається ескалація збройного конфлікту в Югославії та уточнюються варіанти стосунків слов'янських відламків колишнього Радянського Союзу - посттоталітарних Росії, України і Білорусі.

НАТО, країни Заходу. Військово-політичне керівництво НАТО, уряди США і Британії в ситуації, що склалася після 24.03.99 у зв'язку з початком ракетно-бомбових ударів по СРЮ, продовжують твердити про захист прав людини і боротьбу з практикою етнічних чисток С.Милошевича в Косово. Проте, можливо чекати на визрівання суперечності серед союзних урядів¹, яка поступово зростатиме в умовах певної поляризації громадської свідомості. Цей процес має подвійне коріння: по-перше, невдоволення з боку громадськості військовими втратами альянсу, що вже є та будуть зростати, особливо в разі початку наземної акції². По-друге, занадто двозначним виявляється положення НАТО з точки зору міжнародного права та принципів міжнародної політики, яка базується як на принципі невтручання у внутрішні справи суверенних держав, так і на положенні про вільне самовизначення націй. Альянс однозначно прийняв сторону косоварів³, до чого його змусила політика геноциду проти останніх з боку сербських властей. Однак це призвело до жорсткої реакції Росії, хворої на приступи «слов'янського братства», та справедливо наляканої розгортанням власних сепаратистських рухів.

Головна мета НАТО на Балканах полягає в призупиненні етнічних конфліктів, гуманітарної катастрофи і в регіональній стабілізації, що є запорукою надійності кордонів сусідніх держав альянсу - Італії, Угорщини, Греції і Туреччини. Кожна з яких має там свої інтереси та традиції вирішення «слов'янсько-албанського» питання, починаючи ще з Балканських війн 1912-1913 рр. 23.03.99 Х.Солана, оголошуючи початок військового втручання НАТО, підкреслив, що це є останнім засобом після провалу переговорів в Рамбуйе. Фахівці стверджують, що натовська акція в Югославії здійснюється в контексті євро-американського міфу про власну цивілізаторську, культуртрегерську місію в світі. Коріння цього міфу, що в ХХ ст. прибрав форм демократичного месіанізму, занурені ще в середньовічних хрестових походах та колоніальних війнах ХVIII - ХІХ ст. Проте, сучасний політичний істеблшмент Заходу діє не стільки під його впливом, скільки використовує цей міф як елемент ідеологічно-пропагандистської машини, спрямованої на формування громадської думки.

Деякі експерти пов'язують імовірні причини жорсткої позиції держдепартаменту США, яка призвела до реалізації силового сценарію в Європі, з такими американськими стратегічними інтересами, як: 1) ліквідація останньої самостійної військово-політичної потуги в Південно-Східній Європі (Сербія), на яку потенційно могла б спертися Росія у відновленні своєї сфери впливу в регіоні; 2) занепокоєння американських економістів через зміцненні фінансової могутності Старого Світу завдяки введенню *євро*. Зараз зі стрімким падінням курсу євро, здавалося ці прогнози підтверджуються. Втім, тоді залишається незрозумілою енергійна підтримка військової акції з боку західноєвропейських союзників США по НАТО.

Було б верхом наївності засуджувати бойові дії з принципу: в історії балканських конфліктів (і не тільки) жодного разу не було досягнуто тривалого миру без використання збройної переваги або рівноваги. Звідси - завдання НАТО знищити військовий потенціал Сербії і Чорногорії, адже безпосередньо і відкрито допомагати зброєю і фахівцями косовським сепаратистам якось соромно: існує ембарго на продаж зброї в Югославію, та вже ні для кого не секрет, що Армія визволення Косово фінансується також і за наркодолари.

У принциповій боротьбі з етнічними чистками та за відтворення національної автономії косоварів НАТО не демонструє послідовності. Так, як приклад можна нагадати стосунки члена НАТО Туреччини та етнічної меншини курдів, які прагнуть національного визволення, за що зазнають репресій. Європейці та американці на це заплющують очі, і зрозуміло чому. З другого боку, вразливість сучасної позиції НАТО, яка «покоїться на високих принципах», походить з того факту, що дії армій альянсу без дозволу Ради Безпеки ООН з точки зору міжнародного права розцінюються багатьма країнами як агресія, хоча сама РБ ООН так кваліфікувати їх не поспішає. Звідси, 24.03.99 у Верховній Раді України Б.Олійником висувається поспішний висновок, що ООН нібито перестала існувати⁴. Неefективність ООН, яка помітна вже не одне десятиліття, особливо загострилася з розвалом СРСР - однієї з супердержав, саме під які моделювалася структура Об'єднаних Націй.

НАТО цілком свідомо не розраховувала на дозвіл ООН в проведенні своєї операції, адже Росія і Китай обов'язково заблокували б це рішення. Тому вимоги дозволити ввести міжнародні сили в Косово безпосередньо зверталися до президента Югославії. В даній ситуації НАТО (і особливо її заокеанські складові), по-перше, претендують на роль єдиної загальноєвропейської збройної потуги (виключаючи можливість створення виключно європейського збройного союзу в рамках ЄС). По-друге, в умовах, коли в минуле остаточно відійшла система світової безпеки, заснована на стратегії «стримування» в протистоянні двох супердержав та їх спільників, НАТО

(а не лише США) владно заявляє бажання виконувати функції планетарного військово-політичного лідера («світового жандарму», як модно глузувати з подібних претензій різних країн от вже друге століття).

Жорстокий урок, який НАТО наважилося дати СРЮ, має поряд з геополітичним і гуманітарним ще один вимір - історичний. Г.Чорний вважає, що останній впливає з рис американського менталітету - месіанства, прагматизму і культу сили⁵, про що вже йшла мова. Однак, чому дані риси не були цілком реалізовані щодо Британії з Ольстером, Іспанії з Країною Басків, Туреччини з Курдистаном чи, нарешті, Росії з Ічкерією? Відповідь можна знайти в словах Є.Марчука про існування т.зв. «сірої зони» безпеки в Європі, яка розташована між розширеним НАТО і Росією, що витрачає мільярди \$ на підтримання законсервованих об'єктів ВПК⁶. Югославія, яка в часи існування біполярного світу і «холодної» війни була одним з лідерів руху неприєднання, зараз не просто проводить злочинну етнічну політику, а й хизується відверто антизахідним курсом, систематично ігнорує позицію провідних демократичних країн зокрема щодо балканського врегулювання, одночасно не являючись союзником Росії-Білорусі. Нещодавнє прохання С.Милошевича, звернене до голови Думи РФ комуніста Г.Селезньова, прийняти СРЮ до союзу Росії - Білорусії як раз демонструє бажання вийти з даної «сірої зони». І забезпечити свою безпеку дивним засобом: розширенням зони конфлікту⁷ та втягуванням ядерної держави в досить небезпечну для людства гру-протистояння з наймогутнішим на планеті військово-політичним блоком.

СНД, Росія - Білорусія. Сучасна балканська криза суттєво не змінила стосунки Білорусі і Росії: О.Лукашенко лише зайвий раз отримав чудову нагоду зміцнити свою антизахідну позицію ілюстраціями югославської трагедії та продемонструвати свій «загальнослов'янський» патріотизм. Принципово його позиція залишається незмінною: попри всю інтеграційну риторичку чи реальні кроки в її напрямі, президент Білорусі ніколи не позбавить себе реальних важелів влади у власній країні. Тобто не можна й мови вести про швидке поглинання Білорусії Росією. І особисті амбіції «бацьки» тут не головний фактор.

РФ зараз являє собою конгломерат, складну структуру з суперечливо і «безсистемно» пов'язаними між собою елементами. Її територіально-адміністративний устрій нагадує багатоярусну споруджену без будь-якого плану будівлю: в єдиній федеративній (конфедеративній - ?) державі співіснують регіони з різноманітними традиційними назвами (республіки, краї, області...) і відмінним правовим статусом щодо центральної влади, стосунки з якою від часів ельцинської тези «беріть стільки суверенітету, скільки зможете» будуються за «ринковими» правилами *торгу*. Можна твердити, що замість ринкової *економіки* збудовано ринкове *суспільство*. Політологи вказують на дві пов'язані між собою загрозливі тенденції в сучасних російських державотворчих процесах. По-перше, під дахом Конституції РФ і взаємопожираючих себе гілок центральної влади формується низка регіональних авторитарних режимів, що прагнуть внутрішньої незалежності від Москви. І в цьому сенсі вихід Чечні з російського правового поля буде здаватися лише «квіточками». По-друге, відбувається, так би мовити, приватизація державної влади, і не лише в регіонах... Сучасні держави романо-германських і слов'янських народів постали шляхом переростання приватної влади князя, герцога чи короля, які в ранньому середньовіччі були лише главами ієрархічних «асоціацій» феодалів, у владу публічну і державну. Зараз на теренах СНД відбуваються зворотні процеси, коли в руках різних енергійних особистостей або найчастіше політико-економічних кланів зосереджується володіння окремими елементами державної машини. Найбільш інтенсивно ці процеси відбуваються в РФ, що послаблює і без того не дуже високий її авторитет. В такій ситуації Білорусія, якщо і буде поглинута Федерацією, посяде в ній статус найвищої автономності.

Прогнози багатьох аналітиків, що агресивні дії Північноатлантичного блоку в Югославії призведуть до згуртування країн СНД, не справдилися: 01.04.99 на самміті глав держав не було ухвалено навіть спільної декларації щодо Косово. Найбільш різку до Москви позицію зайняв лідер Азербайджану Г.Алієв, який фактично підтримав силову акцію в СРЮ, запропонувавши Туреччині та альянсу продумати можливості розміщення в Азербайджані власних військових об'єктів. Не менш різкою виявилася позиція керівника Узбекистану І.Карімова, який, подібно до свого закавказького колеги, бачить свою країну державою-лідером у власному середньоазійському регіоні, повністю ігноруючи протекціоністські амбіції Росії. Багато в чому подібною виявилася позиція президента Грузії Е.Шеварднадзе, який вивів свою країну з Ташкентського договору по військовому співробітництву країн СНД, орієнтуючись вже не на структури останнього, а на можливість нового перспективного об'єднання - ГУАМ (Грузії - України - Азербайджану - Молдови) щодо стратегічного партнерства (напр., в транспортуванні каспійської нафти). Досить «пронатовською» виглядала точка зору Е.Шеварднадзе на сучасну балканську кризу⁸.

Зараз серед російського політичного істеблшменту можна умовно виділити дві неоднорідні групи, що відмінно ставляться як до подій навколо Косово, так і до стосунків у цьому контексті з Україною. Обидві групи змагаються між собою в антинатовській риторичці і в патріотичних заявах, проте істотно відрізняються по внутрішньому змісту своїх програм в цій ситуації. Перша група об'єднує чиновників Адміністрації президента РФ, вищих державних службовців Міністерства Закордонних Справ Росії на чолі з І.Івановим з такими публічними політиками як Ю.Лужков та представниками парламентських фракцій НДР, Яблуко тощо. Їх діяльність поєднує захист російських національних інтересів з тверезим і прагматичним ставленням до порушених питань. Вони занадто добре розуміють ступінь російської фінансової залежності, внутрішній стан економіки та армії, щоб погодитись на повну конфронтацію з Заходом. Не менш добре вони розуміють і популярність в сучасному

злиденному житті російського соціуму відновлених пропагандистських міфів про ворожий Захід (чи то в обличчі «жидо-масонських» заклотників з МВФ, чи то «фашистського» НАТО), через що вимушені вправлятися в балансуванні між цивілізованими стосунками зі світом та псевдопатріотичними словесними викрутасами.

Так, Ю.Лужков на чолі руху «Отечество» знайшов чудову нішу для своєї передвибірної зовнішньополітичної активності: захист російськомовних меншин в пострадянських країнах та боротьба за російський статус українського міста Севастополь. Нормалізація стосунків Києва і Сімферополя та підписання пакету українсько-російських угод у 1997 р. зменшило поле для його маневрів, що штовхнуло московського мера до відверто деструктивних дій по блокуванню ратифікації згаданих документів у верхній палаті парламенту. Не важко передбачити, що югославська криза аж ніяк не вплине на погляди щодо взаємин з Україною цього потенційного кандидата в російські президенти, який після своїх громогласних антизахідних промов у Москві поїхав до Парижу дружньо спілкуватися з Ж.Шираком - президентом країни, яка приймає участь в агресії проти СРЮ та, за непідтвердженими даними, у разі наземної акції в Косово готова разом з Об'єднаним Королівством надати свої військові з'єднання для створення ударного кулака НАТО на Балканах.

До цієї ж групи можна віднести вищих російських військових, позиції яких, незалежно від посад, в цілому схожі. Так, депутат Державної Думи генерал-полковник Е.Воробйов, підтвердивши, що Росії є чим відповісти на амбіції НАТО, підкреслив недоцільність для країни втягуватися в протистояння з Заходом⁹. Точка зору голови Генштабу Квашніна виглядала значно жорсткішою: Росія зі своїми потенційними союзниками - Україною, Білорусією, іншими державами СНД - зробить все можливе для протидії агресії НАТО в Югославії. Витоки цієї жорсткості походять не від намагань втягнути країну у військовий конфлікт, а від бажання отримати від Думи РФ збільшення витрат на армію. І, здається, в цьому сенсі конфлікт на Балканах матиме свої важливі слідства.

Друга група значно більш різноманітна ніж перша. Вона характеризується ворожістю до сучасного «антинародного режиму» в Росії, відсутністю нормальних контактів з західними дипломатами і політиками, прагненням встановити нові південно-східні вектори російської зовнішньої політики (непродумані плани про союз з Індією і Китаєм, мрії про ядерно-ракетне співробітництво з Іраном та Іраком тощо), непослідовністю в контактах з Україною. Дана група об'єднує всіляких представників «народно-патріотичних» сил від червоних Г.Зюганова до коричневих Баркашова, «ліберальних демократів» В.Жиріновського та безліч деструктивно-маргінальних зграй на зразок прибічників Е.Лимонова. Деякі аналітики помічають наявність в соціально-політичному середовищі великих російських міст антисистемних рис, що характеризується переважанням негативного світовідчуття (напр., гасло лівих молодиків, що гуртуються навколо комсомольської газети «Бумбараш-2017», - «вбий буржуя та подохни сам»)¹⁰. Втім, головна спільна риса цієї групи - це аморальність і цинізм більшості з ватажків та архаїчність, патріархальність світогляду більшості рядового членства. Ці рухи мають по-справжньому масову соціальну базу серед простого громадянства, яке внаслідок фактичного провалу реформ пауперизується.

У контексті югославського конфлікту подібною до точки зору російських комуністів, яких вже дехто з журналістів назвав «партією війни», видається позиція ЛДПР. Думська фракція останньої устами Мітрофанова, чомусь обливаючи комуністів брудом, пропонує створити об'єднану систему протиповітряної оборони Росії, України, Білорусії та Югославії. Одночасно політичний аналітик і консультант ЛДПР по проблемам геополітики О.Дугин пропонує російському уряду орієнтуватися на чорноморську експансію, в стратегічних планах якої зовсім не залишається місця для України. Остання позбавляється власного статусу суб'єкта міжнародної політики і права. Виникає питання: чи є сенс Україні позитивно ставитися до подібних інтеграційних програм і, так би мовити, проковтувати ці ідеї без відповіді, не створюючи у власному інформаційному просторі відповідної реакції на них української громадськості.

Злидений соціально-економічний стан відроджує в психіці мас схильність до простих і прямих відповідей та «міфологічний» спосіб мислення. Щодо останнього, то в Росії це - спроба вижити з почуттям приналежності до «великої держави», гуртуванню та протиставленню абстрактному образу «чужого», який добре був намальований як в побутовій свідомості («жид», «буржуй», «хохол», «зверь», «чурка»¹¹ тощо), так і в офіційній радянській пропаганді («імперіалістичний агресор», «внутрішній ворог» тощо). Звідси - реанімація низки старих та породження нових суперечливих ідеолого-політичних міфів, створених ще в Російській імперії («панслов'янська єдність»), в Радянському Союзі («НАТО, США, Ізраїль - потенційні супротивники») або на теренах СНД («відродження СРСР»). Дані міфи виходять з імперської природи державного організму Росії та спираються на *архетип єдності*¹², властивий російському народу. Зовнішньополітичне мислення в подібних міфологічних категоріях несе в собі загрозу внутрішнього чи, навіть, планетарного колапсу значно більшу, ніж ідеологізована міжнародна політика колишнього СРСР.

В одноставному антизахідному пориванні властей і «народних патріотів» проглядає бажання керівництва сконсолідувати в протистоянні «зовнішньому ворогу» розпорошене суспільство, для чого прагне спертися на міцні засади великодержавного шовінізму. З першого погляду може здатися, що керівництво РФ повністю пішло за ультрапатріотами. Однак, придивляючись, помітимо, що влада і засоби масової інформації свідомо моделюють ксенофобні настрої серед російської громадськості. Так, електронні ЗМІ у випусках новин майстерно фільтрують

інформацію щодо косовського конфлікту саме так, як це робилось під час сербо-хорватської війни чи боснійського протистояння. Слова міністра закордонних справ РФ І.Іванова, що НАТО своїми ударами нібито спричинило гуманітарну катастрофу в Косово, а зараз тими ж ударами хоче її запобігти, прямо ілюструються в блоках російських теленовін відповідними сюжетами. Напр., в “найкращих” традиціях радянської пропаганди інформацію про албанських біженців повідомляють відразу після даних про нальоти авіації і ракетні залпи НАТО, чим створюється враження, що люди, пересікаючи кордони СРЮ, рятуються саме від них, а не від звірств сербських сил безпеки по косовських селах¹³. Зустріч С.Милошевича з лідером косоварів І.Руговою оголошується проявом доброї волі, початком політичного врегулювання конфлікту. Одночасно добре зрозуміло, що в умовах сербського геноциду проти албанського населення, поразки Армії визволення Косово та фізичного знищення деяких провідних представників самопроголошеної самостійної республіки Косово, заклик І.Ругови до НАТО припинити бомбардування звучить якось не широко і вистраждано. Таким чином, бачимо, що навколо югославської трагедії в Росії свідомо нагнітається псевдопатріотична істерія, яка надасть уряду Є.Примакова, так би мовити, запасні аеродроми для політичних маневрів в умовах реальностей краху економічних реформ.

Нарешті, особливої уваги заслуговує позиція самого Є.Примакова, вчинки якого, коли не вірити в містичну мудрість російського прем'єра, не відрізняються внутрішньою послідовністю. В.Портніков схарактеризував його як політика досить жорсткого, що не звикнув до компромісів і визнає лише силу, однак не здібного приймати самостійні, нетрадиційні і доленосні рішення¹⁴. Він енергійно боровся з розширенням НАТО, проте коли воно відбулося, не пішов на подальше загострення, прийнявши компромісні обіцянки західних партнерів, котрі дозволили йому хіба що зберегти обличчя, виявившись на ділі пустими деклараціями. Не менш енергійно боровся Є.Примаков і з югославською агресією НАТО. Проте, коли Г.Селезньов 09.04.99 оголосив про бажання С.Милошевича увійти до союзу Росії - Білорусії¹⁵, про готовність Думи вийти з режиму санкцій проти СРЮ, розпочавши з нею військове співробітництво, про обмовку президента Б.Єльцина, що Росія перенацілить ядерні ракети на країни, які ведуть бойові дії в Югославії, прем'єр виявився настільки хворим, що навіть ніяк на це не відреагував.

В цьому контексті заслуговує на увагу версія подій навколо Косово О.Дмитренка. Він пов'язав швидке надання уряду Є.Примакова чергового кредиту МВФ, про який напередодні так і не зміг домовитися Ю.Маслюков (для переговорів директор-розпорядник Фонду М.Камдессю, наздоганяючи прем'єра РФ, особисто приїхав у Москву 27.04.99), з фактичною бездіяльністю в стримуванні «зарвавшегося агресора» Росії, котра, за словами Б.Єльцина, «стоїть морально вище Америки». Цей «зговір в постановці своєрідного політичного кривавого і брудного спектаклю» підтверджується низкою збігів, серед яких і затримка (через продуманий витік інформації?) бакинськими митниками російського АН-124-Руслан з шістьма винищувачами МіГ-26 для Югославії на борту¹⁶.

Отже, як українському керівництву будувати свої відносини з сучасним російським урядом «червоних пенсіонерів»? На перемогу якої тенденції в російському політичному істеблішменті слід чекати Україні: прагматичної, конструктивної позиції інтелектуалів чи негативної, конфронтаційної позиції демагогів, що спираються на міфологічне сприйняття дійсності народними масами?

Замість висновків: Україна між минулим і майбутнім. Сучасна військово-політична стратегія України базується на принципах позаблоковості, нейтральності і без'ядерного статусу. Захищати свою територію Україна збирається в напрямках чотирьох сторін світу. В українській зовнішній політиці досить сильним є західний вектор, а після ратифікації повномасштабного договору про дружбу і співробітництво з Росією та пакету угод по Чорноморському флоту, вищі українські сановники оголошують її стратегічним партнером. Які ж реальні перспективи ми маємо в ситуації швидкої зміни світового status quo на порозі XXI ст.?

У нашій країні не існує єдиної позиції щодо комплексу югославських проблем та щодо зовнішньополітичних орієнтацій взагалі. Останнє є досить загрозливим, оскільки відсутність вікового досвіду самостійного державного буття, переводить відповідь на це питання в площину *бути чи не бути самостійній Україні?* Втім, як зазначав більше 70 років тому відомий український учений і політик В.Липинський, питання зовнішньої орієнтації для України завжди походить від відповіді на питання значно більш важливе - внутрішньої організації¹⁷.

Офіційна зовнішньополітична доктрина стверджує багатовекторність та нейтральність країни. Здавалося б це єдина прийнятна точка зору, виходячи з особливостей масової свідомості українців та характеристик посткомуністичного світу. Так, згідно з результатами соціологічних досліджень, проведених Центром соціально-політичних досліджень протягом 1997-1999 рр. в Дніпропетровську більше 40% виборців вважають, що Україна має співпрацювати з Росією та країнами колишнього СРСР, з них лише 18% мріють про відродження Радянського Союзу. Більше 50% вважають, що головними партнерами нашої країни повинні бути країни Європи та США, з них лише 15% твердять про необхідність вступу до НАТО. Близько 40% впевнені, що Україна повинна підтримувати добрі стосунки з усіма країнами, а близько 30% виборців наполягають на необхідності для держави притримуватися політики нейтралітету¹⁸. Приблизно рівна кількість прибічників ідеї соціалізму і рівності (42%) і симпатиків ліберальних прогресистських ідей¹⁹. Якоїсь виразної тенденції в той чи інший бік не спостерігається, відбуваються лише ситуативні коливання. Вважаю, що подібні коливання в антинатовський бік відбулися в перші дні бомбардувань Югославії. Утім, зараз, коли емоції починають заспокоюватися, відчуття шоку відступає,

а ЗМІ надають більш об'ємну та об'єктивну інформацію (особливо щодо сербського геноциду спрямованого проти косоварів), можна чекати на розуміння, якщо не на одобрення, політики військового втручання НАТО в справі СРЮ, які вже не можуть вважатися її внутрішніми.

Однак, у сучасній міжнародній ситуації, коли натовська військова акція на Балканах вщент розтросила міф про *багатополосний світ*, коли досить впливові політичні сили в РФ обговорюють креслення нової залізної завіси, готуючись до нового протистояння з Заходом та відродження статусу Росії як супердержави (якщо не в світовому, то хоча б у регіональному масштабі), українська багатовекторність може призвести до національної катастрофи. Саме в цьому сенсі треба розуміти назву статті Н.Кондратюк: *Не варто підмінити політику ментальністю*²⁰!

У сучасному українському політичному істеблішменті можна виділити два традиційні вектори зовнішніх орієнтацій, між якими знаходиться компромісна і вже застаріла позиція державної влади з її багатовекторністю. Про нежиттєздатність останніх говорить і млявість суджень голови Ради національної безпеки та оборони В.Горбуліна 27.03.99 в «7 днях» на УТ-1 і особливо той факт, що мирні ініціативи України в урегулюванні косовської кризи, розрекламовані (і досі повністю не оголошені), які повезли до Белграду міністр МЗС Б.Тарасюк і міністр МО В.Кузьмук, провалились. Заяви Президента Л.Кучми, який збирався в ході візиту до столиці Словенії Любляни заїхати на білому коні миротворця до Белграду, С.Милошевичем були фактично проігноровані. І де ж тут переваги від української незаангажованості? Взагалі можна припустити, що наших міністрів, які своєю притттю і «безкомплексністю» здивували пів-Європи, допустили до президента СРЮ лише завдяки антинатовським демаршам Парламенту: С.Милошевич сподівався на пропозиції військово-політичного співробітництва з боку України.

Отже, зараз реально існують орієнтації на США, Західну Європу і НАТО та Росію – Білорусію і Ташкентський договір про колективну безпеку. Перша представлена окремими чиновниками з ліберальної інтелігенції (Я.Головатий, у певному сенсі голова МЗС Б.Тарасюк), націоналістичними і право-консервативними партіями та парламентськими фракціями, які в сьогоденних умовах антиамериканської істерії голосно не афішують власну точку зору. Тим більше, що дії НАТО в Сербії увійшли в протиріччя з принципом державного суверенітету суб'єктів міжнародного права, який завжди захищали наші праві щодо України. Концептуально дана орієнтація спирається на старі ідеї про окцидентальний характер української цивілізації істотно відмінний від російської цивілізації з її сильними орієнтальними візантійсько-татарськими складовими. Логічним продовженням цієї культурологічної схеми є атлантична, чи пак балтійсько-чорноморська, геополітична доктрина, творцями якої в цьому ХХ столітті стали відомі теоретики і політики М.Грушевський, С.Рудницький і Ю.Липа²¹. Реалізація цієї диктрини, попри інтересні перспективи та красиві декларації політиків про європейський вибір України, реально наштовхується на безліч перепон, головні з яких – у нас самих. З сучасним станом економіки, рівнем законодавства, корупції, організованої злочинності, положенням Збройних Сил тощо ми не спроможні заявити країнам ЄС і НАТО про себе як про надійних і рівних партнерів.

«Східна» орієнтація розрахована на «братній союз з Росією – Білорусією». Вона також має глибоке інтелектуальне коріння у вітчизняній історико-філософській традиції. Практично всі українські мислителі минулого ХІХ і початку нашого ХХ століття виступали за федеративну спілку з Росією та іншими слов'янськими країнами. Тут можна назвати імена М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, Р.Лашенка, С.Шелухина (які, втім, не відмовлялися від думок про західний тип української цивілізації), серед сучасних інтелектуалів – це, в першу чергу, прибічник доктрини українського євразійства академік П.Толочко. Парадокс полягає в тому, що сучасні українські ліві політики – адепти даної орієнтації зовсім нічого не знають про інтелектуальні витoki²² своїх національних симпатій, а діють, спираючись на ідеологічні стереотипи і міфи недавньоминулих часів, які покищо існують у свідомості пострадянського загалу (точніше частини його старшого покоління). Інтелектуальне убожество більшості українських лівих штовхає їх в обійми всіляких інтеграційних поривань на 1/6 частині, які не просто виходять з російських національних інтересів, а прагнуть до побудови неоімперії, в котрій зовсім не будуть враховуватися інтереси України як цілого. Отже, не дивно, чому один з лідерів КУН С.Жижко звинувачує лівих у захисті чужої національної ідеї, що може призвести до українського національного самогубства. Взагалі цікаво, як російські ліві, позбувшись гнилого інтернаціоналізму, очоли «національно-патріотичні сили» Росії та зробилися справжніми шовіністами (приклад з А.Макашовим найбільш показовий). Українські ж ліві залишилися інтернаціоналістами, втім, досить дивного гатунку: їхній інтернаціоналізм розповсюджується майже виключно на держави т.зв. близького зарубіжжя.

Різка, майже істерична, реакція парламентських фракцій КПУ, ПСПУ, СПУ тощо на початок натовських бомбардувань у цьому сенсі не дивна. П.Симоненко, Н.Витренко, О.Мороз отримали чудовий привід зміцнити власні позиції в Україні та актуалізувати зміст своїх зовнішньополітичних доктрин. На хвилі неприйняття агресивних дій НАТО в Югославії головою Верховної Ради О.Ткаченком було протягнуто прийняття постанови про вступ України в Міжпарламентську асамблею країн СНД та ратифікація без будь-яких уточнень міжнародних домовленостей з Росією по Чорноморському флоту. ВР України рекомендувала Кабміну підготувати проект закону щодо відміни рішень і денонсації обов'язків України відносно статусу України як без'ядерної держави²³.

Це було вже прямим викликом Президенту як голові держави, який визначає зовнішньополітичний курс країни та її оборонну доктрину. (ВР має регулювати ці питання прийняттям відповідних законів, а ніяк не постанов.)

Саме конфронтація з Президентом та Урядом, вважаємо, є головним завданням енергійної зовнішньої активності лівих депутатів. Останні напередодні президентських виборів бажають значно посилити свої традиційні агітаційні аргументи. І тут НАТО, зовсім не прорахувавши таких слідств свого балканського втручання, як посилення позицій лівих інтеграторів в СНД, дало чудовий привід витягнути з шухляди старі міфи про слов'янсько-православне братство, воз'єднання України з Росією, зовнішнього ворога та протистояння світовому агресору. Дані міфи в умовах збереження такого європейського status quo, як до 23.03.99, за думкою деяких аналітиків, вже ніколи б не змогли об'єднати на українських президентських виборах восени 1999 р. значну кількість виборців, подібно до того, як це вдалося літом 1994 р. Л.Кучмі, котрий ішов, між іншим, і під гаслами зближення з Росією. Виходячи з результатів голосування у ВР 24.03.99 по постанові № 546-XIV, лівих підтримала значна кількість депутатів відмінних політичних поглядів, що, безперечно, демонструє крах офіційної політики багатовекторності. Проте, чи слід приймати пропозиції «східної» (чи, враховуючи перспективи спілки з Сербією С.Милошевича, «слов'янської») орієнтації, яка, якщо і не втягне Україну у війну²⁴, обов'язково знищить приязні стосунки з найбільш розвинутими країнами планети²⁵?

Однозначно можна твердити, що зі вступом у Північноатлантичний альянс Польщі, Угорщини і Чехії, на військовий союз з якими на противагу військовим угодам в рамках СНД – Росія ще кілька років тому розраховувала Україна (щось на зразок Малої Антанти періоду між двома світовими війнами), плани Балтійсько-Чорноморського союзу поховані на завжди. Залишається актуальною їх власне чорноморська складова. І в цьому напрямі зроблені певні кроки: працює асоціація чорноморських портів, куди входить більшість країн регіону; створено Чорноморський банк торгівлі та розвитку з найбільшою українською часткою акцій (близько 13%)²⁶; налагоджується співпраця в рамках ГУАМ, про що вже йшлося... Принципове в цих ініціативах те, що вони носять не військовий, а економічний і частково політичний характер, не виключають взаємодії України і Росії.

Щодо військово-політичного партнерства Україна має розширювати співпрацю з НАТО по програмі «Партнерство заради миру» та всіляко розвивати стосунки з тими країнами колишнього СРСР, які претендують на роль місцевих лідерів у своїх регіонах, і з якими можливі вигідні спільні економічні проекти (Грузія, Азербайджан, Туркменістан, Узбекистан). Активна і плідна зовнішньополітична діяльність України можлива лише на пострадянських теренах, де вона має вплив і може розраховувати на визнання власної сили. По відношенню до Росії та країн, що йдуть у її фарватері, наша держава має проводити добросусідську, але незалежну і самостійну політику, не допускаючи *будь-якого* втручання у власні справи і не захоплюючись (з огляду на внутрішню нестабільність РФ та несприйняття значною кількістю її політичних сил факту державного суверенітету України) для багатьох цікавими проектами спільного оборонного простору. Прибічники останніх, які в умовах натовського втручання в Югославію активізували свою діяльність по втягуванню України під російську ядерну парасольку, повинні бути поставлені на місце, і тут першим на черзі стоїть наш спікер О.Ткаченко. Але в перспективі близьких президентських виборів державна еліта, замість слідувати прагматичним політичним розрахункам у захисті національних інтересів, знову піде за старою політичною міфологією, яка між іншим далеко не повністю відображає настрої мас виборців.

Примітки:

¹ Так, 09.04.99 визрів справжній скандал: британське військове відомство звинуватило Францію в передачі секретної інформації Белграду, через що Париж може бути відлученим від стратегічного планування натовських операцій на Балканах.

² Не слід недооцінювати і такого сценарію подій, не дивлячись на той факт, що натовське угруповання на Балканах поступається сербській армії (див.: АиФ. №13'99. С.4), а Х.Солана твердить про використання наземних сил лише зі згоди СРЮ як миротворчих військових контингентів.

³ З вуст провідних західних політиків вже лунають судження про недоцільність перебування косовської автономії в складі Сербії, яка може бути позбавлена світовим співтовариством визнання її суверенітету в провінції Косово.

⁴ Королук В. Вернуться за стол переговоров // Голос України. №55 (2057). 26.03.99. С.1-2.

⁵ Черный Г. На косовский конфликт нужно смотреть без истерии // День. №55. 26.03.99. С.6.

⁶ Марчук Е. Украина и мировой порядок начала XXI века // Там же. С.5.

⁷ 08.04.99 з'явилася інформація про зіткнення на сербсько-албанському кордоні *якихось* наземних сил із застосуванням бронетехніки та важкої артилерії.

⁸ В контексті реальностей співробітництва країн ГУАМ, провалу миротворчої місії на Балканах та активізації антинатовських дій лівих не випадковим видається загострення радикалізму в російського прем'єра Є.Примакова, через яке той не приїхав до Києва на зустріч, котра планувалася на 09.04.99, з вищим керівництвом України, Молдови і Придністров'я - Л.Кучмою, П.Лучинським та І.Смирновим щодо врегулювання придністровського питання.

⁹ Пугать Америку себе дороже? // АиФ. №13(192). Март 1999. С.3.

¹⁰ Стоякин В. Самоубийство интеграцией, или Российская идеология как антисистема // День. №48. 17.03.99.С.3.

¹¹ Трагічно, що ці етно-соціальні простонародні «терміни» мають вже свої відповідники в офіційній лексиці та наслідки у внутрішній та зовнішній політиці окремих народних обранців чи РФ у цілому. Згадаємо, наприклад, справжні переслідування «осіб кавказької національності» в Москві напередодні Чеченської війни.

¹² В масовій російській свідомості, схильній до мислення міфологічними категоріями бінарної опозиції, завжди протиставляється «общинність», колективність, що розцінюється позитивно, та самостійність, індивідуальність, що завжди засуджується.

¹³ «Время». 02-03.04.99. ОРТ.

¹⁴ Портников В. Великий консультант // День. №63(600). 07.04.99. С.1,3.

¹⁵ Вражає подиву гідне бажання більшості російських політиків будь з ким об'єднати свою вітчизну. А в умовах сучасної «панславистської» істерії варіант союзу з Сербією являється для них чудовою нагодою реалізувати свої давні мрії. Але ж чому Сербія, яка завжди намагалася використати Росію? А коли більш-менш міцний союз вже заключався, це завжди провокувало війну: так було в 1877 р., 1914 р., так було і в 1941 р., коли загличення договору про дружбу між СРСР та Королівством Югославії підштовхнуло гітлерівський вермахт до агресії на Балканах. Чи буде так у 1999?

¹⁶ Дмитренко А. Косово: трагедия, фарс или холодный расчет? // Днепр вечерний. №46(9910). 27.03.99. С.3

¹⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ-Філадельфія, 1995.

¹⁸ Отчет по социологическому исследованию на тему: «Социально-политические приоритеты избирателей г.Днепропетровска».- С.5-6. Узагальнену інформацію по даним дослідженням див.: «Грані» (вересень 1998, листопад 1998, січень-лютий 1999).

¹⁹ Забродин С., Квитка С. Социально-экономические тенденции и политические приоритеты // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Листопад 1998. С.25.

²⁰ Кондратюк Н. Не стоит подменять ментальностью политику // День. №64(601). 08.04.99. С.3.

²¹ Див.: Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. К.,1992. С.133-178.

Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923.

Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992.

²² Серед цих витоків можна назвати думки і діяльність цілої плеяди українців, які у XVIII ст. із завзяттям неопітів узялися до будівництва Петербурзької імперії – спільної політичної вітчизни багатьох націй, це - Ф.Прокопович, С.Яворський, О.Безбородько тощо.

²³ Постановление ВР Украины «О ситуации, сложившейся в связи с агрессивными действиями НАТО против Союзной Республики Югославии» (№ 546-XIV) // Голос України. № 55 (2057). 26.03.99. С.1-2.

²⁴ Так, Росія забезпечує військових СРЮ інформацією з власних супутників та підготувала вихід у Середземне море кораблів ЧФ з військової бази в українському Севастополі. Однак, це можна розглядати лише як демонстрацію більше спрямовану для внутрішнього споживання, адже боєздатність ЧФ РФ, по надійних джерелах, наближується до нуля.

²⁵ Особливо, враховуючи можливість певного зговору між російським урядом та керівництвом провідних держав альянсу, про що вже йшлося в цій статті.

²⁶ Мойсеєнкова Я. Украина подыскала нового друга-кредитора // День. №65(602). 09.04.99. С.3.

В.Г. ГОРОДЯНЕНКО**ТРАНСФОРМУЮЩЕЕСЯ ОБЩЕСТВО: ЦЕЛИ, ЗАДАЧИ, ОРИЕНТАЦИИ**

Городяненко Виктор Григорьевич - заведующий кафедрой социологии Днепропетровского государственного университета, доктор исторических наук, профессор

Современная трансформация, происходящая сегодня в восточноевропейских государствах, является во многом общим и сложным средством достижения определенных общественных идеалов, которые еще смутно очерчены в отдаленной перспективе развития каждого социума. Но если рассматривать трансформацию с точки зрения ближайшей перспективы, если подойти к ней, как к цели самой по себе, то тогда по своему значению она должна стать предметом подробного изучения, особенно в ракурсе современного периода.

В социально-гуманитарных науках термин «трансформация» еще недостаточно определен. В частности, этот термин на наш взгляд, весьма активно трактуется противоречиво. Одни ученые рассматривают трансформацию как позитивный процесс, способствующий приобщению вчерашних «социалистических стран» к числу «цивилизованных», другие обществоведы рассматривают ее как негативный аспект, навязанный со стороны «Запада» как разрушительный процесс, ввергший общество в состояние социальной аномии - явление, которое фиксирует отсутствие в обществе четкой моральной регуляции поведения людей.

На наш взгляд, термин «трансформация» более конкретно характеризует все же перемены в развивающихся странах, которые перешли к новой социально-экономической политике или ставят задачу перехода от старых, традиционных укладов к новейшему индустриальному производству при более всеобъемлющем использовании рыночных механизмов. Границы и глубина системной трансформации, по мнению ряда ученых, означают изменение политической и государственной системы, обновление экономических основ общественной системы, отказ от социалистических отношений в производстве, приспособление к требованиям мирового рынка, перемену духовно-культурных ориентиров общественного развития [1, 135].

Действительно, на всем постсоветском пространстве идут трансформационные процессы, которые имеют радикальный характер. Хотя действующие политики в нашей стране, да и в ближайшем зарубежье порой утверждают, что они проводят в лучшем случае рыночные реформы, т. е. не покушаются на фундаментальные качественные характеристики социума. В этой связи изучение проблем трансформации является сегодня острой научной необходимостью. И не случайно ныне ряд отраслей научного знания уже имеют свое представление о данном феномене. Экономисты уделяют внимание развитию рыночной экономики; социологи - различным социальным изменениям, трансформации социальных структур и ценностных ориентаций; психологи и антропологи - проблемам индивида в плане стремительных перемен и изменения ритма жизни; политологи - плюрализму и рождению демократических институтов и норм и т. д.

В тоже время, в своей попытке определить цели трансформации ученые обществоведы показывают серьезную неопределенность. Поэтому сама задача определения конкретных целей каждого социума требует особого подхода и внимания. Это - сложное и деликатное дело, так как относится к недостаточно изученному феномену, затрагивающему все аспекты функционирования общества. Феномен трансформации, на наш взгляд, должен стать категорией общечеловеческих ценностей, которая означает, что трансформация в конечном итоге обязана привести к более гуманному, социально справедливому и процветающему обществу.

Существует, еще один важный вопрос, на который до сих пор не найден конкретный ответ: какими были трансформирующиеся общества еще совсем недавно - социалистическими, тоталитарными, авторитарными, постфеодальными или бюрократическими? Другими словами: от чего мы уходим и куда идем?

Кроме того, сегодня уже становится ясно, что невозможна единая имитационная модель развития для всех стран СНГ. Не случайно акцент все чаще делается на специфике социально-культурных традиций, на необходимости использования собственных имманентных качеств, присущих каждому социуму. Тем более, что степень продвинутости процесса трансформации в отдельных постсоветских странах достаточно различна, так как процесс модернизации в этих государствах, особенно восточноевропейских, частично был начат намного раньше. Да и цели они ставили перед собой разные в плане общественного устройства. Поэтому каждая страна находится на различных уровнях развития с точки зрения глубины и широты процесса перехода от прежних к новым типам общества, несмотря на то, что все они, по мнению специалистов, имели одинаковые ориентиры, а именно:

- а) политическая демократия со свободами и правами личности, правовое государство и гражданское общество;
- б) рыночная экономика, основанная преимущественно на частной собственности на средства производства, и вытеснение государства из экономической сферы;
- в) включение в европейские экономические, политические, военные и культурные процессы и ассоциации; создание «общего европейского дома» [2, 151].

Однако это вовсе не означает, что между ними нет сходства. Так, социальная ситуация в Украине и других странах СНГ во многом схожа, если абстрагироваться от таких различий как численность населения, международный статус страны, степень интегрированности и т. д. Украина пока явно не справилась со стратегической социально-политической задачей трансформации - консолидацией общества и государства. Властвующая элита пошла на поводу у сторонников архаичной мотивационной модели максимализации прибыли. Это и породило «варварские» формы приватизации, криминализацию общественных отношений и, как следствие, массовое отчуждение населения от власти и политических институтов. Рынок сам по себе не стал в стране системообразующей категорией процессов социальной трансформации. В своем социальном измерении такое развитие привело к социальной деградации и дегуманизации общественной жизни. Именно эти явления, на наш взгляд, и составляют сущностную характеристику реальных процессов системной трансформации. Произошел явный разрыв между замыслом и конечным результатом. Кризис, охвативший украинское общество, невозможно преодолеть одним прагматическим подходом к реформированию отдельных хотя и, важных экономических сегментов социальной системы. Это, как правило, ведет к политическому волюнтаризму и, как следствие, к тупику. Приобщением к нормам «западной демократии» удастся только в том случае, если трансформирующаяся страна сумеет стать равноправным участником мировой экономической и культурной среды. В противном случае внутреннее несоответствие перемен рано или поздно взорвет нынешний режим или существенно переменит его природу.

Мало того, ряд исследователей утверждают, что западная модель развития и соответствующий ей характер производства и потребления не являются устойчивыми даже для богатых и не могут быть повторены бедными. Экономический рост развитых стран, порождающий беспрецедентный уровень благополучия и мощи богатого меньшинства, ведет одновременно к риску и дисбалансам, которые в одинаковой мере угрожают и богатым и бедным. Особенно усиливается дисбаланс между преобладающим приростом населения в развивающихся странах и экономическим ростом - в промышленно развитых государствах. Сегодня население развивающихся стран достигло три четверти населения планеты, а потребляют всего одну треть общемировой продукции, причем разрыв в потреблении на душу населения продолжает увеличиваться. С 1972 года мировой совокупный общественный продукт возрос на 20 трлн. дол. Но только 15% этого прироста пришлось на развивающиеся страны. Более 70% досталось богатым странам. На каждого ребенка, родившегося в этих странах, приходится в 20-30 раз больше природных ресурсов, чем в странах «третьего мира» [3, 15].

Неравномерность социально-экономического развития особенно подчеркивают сторонники глобализма. И.Валлерстайн (США) полагает, что в течение последних 500 лет сформировалась широкая экономическая система, представляющая собой целостное объединение государств, не имеющее центральной политической власти. Согласно его теории, страны, входящие в мир-систему, разделяются на центральные, полупериферийные и периферийные. Считается, что центральные страны управляют периферийными, ведя при этом непрерывную борьбу между собой за мировое лидерство [4, 145]. Таким образом, неравномерность экономического развития, появление новых трансформирующихся претендентов на мировое лидерство может привести к обострению борьбы за ресурсы, жизненное пространство, рынки сбыта и сферы влияния.

В этой связи, задачи социально-гуманитарных наук видятся в критическом осмыслении и идентифицировании социальных целей и возможных средств реализации трансформирующихся обществ. Не только комплексный подход, но и сама направленность исследований должна быть подчинена выяснению целей, методов, субъектов трансформации, а также тенденций общественного развития. Политики же должны взять на себя ответственность за выбор целей и методов их осуществления. Именно элиты, а не конформистские массы неумело сегодня используют приобретенный демократический потенциал и, как следствие, решающим образом влияют на выбор целей трансформации, а также на качество, направление, темпы и интенсивность социальных изменений, а также на средства, используемые в этом процессе. Действительно, кто выиграет от сегодняшних перемен в обществе: узкий слой элиты или большинство населения трансформирующихся стран, развитые государства или все мировое сообщество, которое становится все более неустойчивым в условиях наращивания материальных и духовных диспаритетов.

Таким образом, осмысливая диалектику сущностного содержания таких понятий, как «реформы» и «трансформация» можно прийти к выводу, что она не может быть ограничена упрощенными представлениями о старых и новых теориях, ученых-новаторах и ортодоксах. Общая теория трансформации вряд ли существует. Каждая страна должна выработать свой собственный путь трансформации и рыночного хозяйства. Запад свое будущее не связывает с удовлетворительным материальным и культурным состоянием трансформирующихся

обществ. Именно это и обуславливает необходимость скорейшей разработки отечественными учеными концепции социальной безопасности, идеологии устойчивого развития общества.

Литература

1. Левашов В.К. К осознанию процессов системной трансформации общества // Социол. исслед. - 1998. - №9.
2. Брайович А.С. Трансформирующиеся общества: цели и пути. М.: Ин-тут социально-политических исследований РАН, 1996, 321 с. // Социол. исслед. - 1997. - № 7.
3. Данилов А.Н. Глобализм, регионализм и современный трансформационный процесс. // Социол. исслед.-1998. - № 9
4. Плотинский Ю.М. Теоретические и эмпирические модели социальных процессов. М.: «Логос», 1998.

Ю.П. СУРМИН

КАНДИДАТЫ НА УКРАИНСКИЙ ОЛИМП: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕЗИДЕНТСКИХ ВЫБОРОВ

Сурмин Юрий Петрович - начальник информационно-аналитического отдела Днепропетровского филиала Академии управления при Президенте Украины, доктор социологических наук

«Жизнь - это обод тележного колеса, одних это колесо возносит, других опускает, телега же идет в нужную сторону».

*Откровения Заратустры
«Колесо жизни»*

«Придет время, когда сроки человеческого неведения кончатся».

*Мишель Ностердамус
«Предисловие к сыну Цезарю»*

Президентские выборы - это тот момент в повороте тележного колеса жизни Украины, который, наконец, поставит многострадальную точку над і и обеспечит восхождение на Олимп украинской исполнительной власти Президента. Под властью его окажется полусонная уставшая страна с почти полностью не работающей экономикой, с самым высоким в Европе уровнем бедности населения, неразвитой социальной сферой, клановостью политики и с неостывшим желанием найти новую утопическую универсальную доктрину и модно назвать ее национальной идеей.

Однако за годы суверенности в Украине наметились и некоторые позитивные изменения: появился довольно развитый рынок товаров, заложены основы социальной инфраструктуры, сформировались зачатки политической демократии, набирают силу идеи реализма и конструктивности в реализации экономических реформ. В общем, страна находится в состоянии перманентных вялотекущих изменений, среди которых выборы Президента Украины, несомненно, представляют собой наиболее активный и значимый процесс изменений.

Важность президентских выборов для судьбы Украины не нуждается в особой аргументации. Следует лишь подчеркнуть то, что их воздействие на украинское общество не исчерпывается только демократической составляющей в аспекте подтверждения наличия в стране основ избирательной демократии. Их роль более важна. Почти год до выборов и после выборов выступают периодами довольно интенсивного обновления общества. Остальное время используется либо на реализацию тех идей, которые сформировались в этот почти двухлетний период, либо на отдых от слишком интенсивного для полу традиционалистской страны обновления. По всей видимости, потенциала страны не хватает для налаживания и реализации постоянного и восходящего инновационного процесса. И президентские выборы, поэтому выступают не только специфическим этапом инноваций, но и важнейшим механизмом инноваций. Поэтому утверждения некоторых политиков относительно ненужности поста Президента и соответственно ненужности выборов носят поверхностный характер. Они не учитывают особенности процессов обновления Украины.

Выборы Президента Украины складываются из некоторой совокупности аспектов: институционального, ментального, факторного, условного, регионального и процессуального. Каждый из этих аспектов имеет самостоятельную значимость, но реализуется в совокупности с другими, через системную их целостность. Общая характеристика этих аспектов представлена таблицей 1.

Таблица 1.

Основные аспекты победы кандидата на выборах Президента Украины

Название аспекта	Характеристика аспекта
1. Институциональный	Ориентация социальных и политических институтов на данного кандидата, формирование специальных институтов (всеукраинских объединений, партий, фондов и т.д.) выражающих идеологию, имидж и интересы кандидата.
2. Ментальный	Формирование в общественном сознании убежденности в том, что данный кандидат в Президенты в наибольшей степени соответствует национальным интересам, потребностям и ментальности народа, является его единственным общенациональным лидером, достойным поддержки, и без которого страна не сможет решить стоящие перед ней проблемы.
3. Факторный	Действие активных факторов, обеспечивающих победу.
5. Региональный	Отношение к кандидату различных регионов страны. Степень соответствия кандидата специфическим запросам регионального электората. Выбор Президента большинством регионов во главе с Востоком Украины
6. Процессуальный	Развертывание процессов, ведущих к победе.

Институциональный аспект выборов в конечном итоге сводится к тому, насколько различные социальные, политические и иные институты оказываются вовлеченными в него. Избирательный процесс представляет собой возникновение, деятельность и переориентацию различного рода институтов. Среди них выделяются такие институты, как общественное мнение, институт президентства, политические партии и общественно-политические движения, команда кандидата, группы поддержки, программа кандидата, СМИ и др. Все социальные институты, которые участвуют в избирательном процессе условно можно объединить в две группы: естественные и специально созданные. К естественным институтам относятся такие социальные институты, которые существовали в обществе до выборов и выполняли свойственные им социальные функции, не связанные с выборами. Институты специально созданные под избирательную кампанию, носят временный характер, отличаются узкой функциональной направленностью. Они ориентированы на осуществление избирательного процесса.

Последняя группа социальных институтов распадается на две подгруппы: институты созданные обществом под избирательный процесс и институты, созданные кандидатами под избирательную кампанию. Поэтому задачи кандидата в Президенты заключаются в том, чтобы, во-первых, создать те социальные институты, которые обеспечат доведение его имиджа до избирателей, во-вторых, активизировать деятельность имеющихся в обществе институтов, сориентировать их на себя. Следует подчеркнуть, что институционально неразвитая избирательная кампания обречена на провал.

Ментальный аспект избирательной кампании предполагает достижение претендентом соответствия ментальности общества, его основных социальных групп. Особую роль здесь играет совпадение имиджа кандидата: во-первых, с представлениями общества и его групп о качествах общенационального лидера, его пассионарностью и притягательностью, что порождает желание подчиняться общенациональному лидеру (эффект Пигмалиона); во-вторых, с духом времени, особенностями эпохи, тенденциями движения социума, при этом лидер должен соответствовать тенденции восходящего развития; в-третьих, с особенностями доминирующего типа национального характера; в-четвертых, с требованиями культуры и важнейших субкультур (молодежной, предпринимательской, криминальной и т.п.).

Под фактором в социологии обычно понимают некоторую движущую причину, силу какого-либо процесса, которая определяет его характер или отдельные черты. Факторы избирательного процесса представляют собой своеобразные двигательные его силы. Они определяют его содержание, основные этапы, характер и особенности. Ход избирательной кампании зависит от значительного комплекса факторов, среди которых наиболее существенными будут следующие:

1. Рейтинги кандидатов, поддержка их общественным мнением, в том числе целыми социальными слоями населения. Следует подчеркнуть, что в практике социологических исследований рейтингов наметилась тенденция их вульгаризации. Речь идет даже не о слабой репрезентативности социологических опросов и об их просветительстве, т.е. о слабой представительности опрошенных реальным избирателям и о том, что многие вопросы анкеты просвещают респондента, который до опроса и не знал и не понимал тем опроса. Эти их недостатки общеизвестны. Есть и другая проблема. Дело в том, что под рейтингом нередко понимают, только позитивную его составляющую, что обедняет целостный спектр отношений респондентов к объекту оценки, среди которых выделяется и негативная составляющая, равнодушие и неспособность оценивать. Замыкание рейтинга только на позитивной составляющей обедняет процесс политической оценки избирателями претендентов на пост Президента.

2. Уровень активности кандидатов, сохранение высокой активности на протяжении всей кампании. При этом особую роль в успехе играет умение кандидата создавать информационные поводы и использовать в качестве последних практически любые события общественно-политической жизни страны. Немаловажна здесь расчетливость и целенаправленность активности, умение находиться в центре внимания различных социальных групп и не надоедать избирателям, демонстрируя им новые интересные стороны своего имиджа. В этой связи меняется понимание самого имиджа, который должен быть не жесткой нормативной системой привлекательных характеристик кандидата, а некоторым комплексом развивающихся в пространстве и времени черт кандидата, который напоминает своеобразный кристалл, вспыхивающий в лучах общественного мнения.

3. Наличие профессионально подготовленных команд, их разветвленной региональной сети. Необходимость в специальной команде плохо ощущают кандидаты, которые находились или находятся при высокой власти. Их сторонники ассоциируются ими как команда, способная обеспечить выборы. На самом деле они представляются принципиально иной командой, командой управленческой, которая, как правило, плохо разбирается в современных избирательных технологиях и блокирует продвижение в окружение кандидата «свежих» людей и новых идей.

4. Наличие разработанной стратегии и тактики ведения избирательной кампании, ее концепции и плана. Стратегия избирательной кампании предполагает развертывание стратегических целей и задач выборов, предполагающих обеспечение лидерства кандидата среди остальных претендентов, достижение социального согласия основной части избирателей и отдельных социальных их слоев относительно избрания кандидата, мобилизации избирателей на демократический контроль выборов, недопущение нарушения закона. Очень важна детальная проработка основных стратегических этапов избирательной кампании, формирование соответствующей им тактики. Особую роль здесь может играть проектный менеджмент, предполагающий разработку и реализацию специальных проектов, обеспечивающих влияние кандидата в тех или иных социальных группах.

5. Наличие отобработанных партий и межпартийных союзов, которые связывают кандидата с общественностью, различными социальными слоями, выступают в виде своеобразной политической армии кандидата, реализующей стратегию и тактику команды. Основная проблема здесь сводится к ритуальности и формальной представительности партий и межпартийных союзов, ибо их члены привыкли выдавать рекомендации и идеи, которые оказывается некому воплощать в практику по многим причинам, и, прежде всего, потому, что плохо развиты региональные представительства этих структур. Поэтому принимаемые решения, сколь интересными они бы ни были, не реализуются, выполняют психотерапевтическую роль, убаюкивая политическую активность, как партий, так и их кандидатов. Важно то, что работа команды с политическими партиями и их союзами не должна завершаться до конца избирательной кампании. При этом важно не только расширить ряды своих сторонников, но и разрушить единство политических армий своих противников. Хорошо организованная в этом смысле избирательная кампания предполагает создание специальных «пунктов сдачи» сил противника. Успешная работа таких пунктов по принятию политического «вторсырья» может выступить решающим фактором, обеспечивающим победу кандидата.

6. Наличие финансовых возможностей. Практика ведения избирательных кампаний, накопленная современной цивилизацией подтверждает общую закономерность финансового обеспечения выборов, которую можно сформулировать так: чем больше денег вовлечено в избирательную кампанию сверх необходимого их объема, тем вероятнее их разворовывание в верхних эшелонах команды, дурные деньги приводят к неудачам на выборах. Неслучайно, некоторые специалисты по выборам формулируют такой совет: «Хочешь проиграть выборы, - вложи в них как можно больше денег!» Легкая нехватка денег повышает активность кандидата и его команды, формирует чувствительность к информационным поводам, тренирует ум, повышает эффективность деятельности. Отсутствие средств на ведение кампании представляется другой крайностью. И тут верно другое положение: чем меньше ресурсов на ведение кампании в зоне меньше нормы, тем вероятнее поражение. Нехватка ресурсов может приводить к перекупке имиджмейкеров и менеджеров, организации информационной блокады и мощных волн контрпропаганды, которые в конечном итоге приводят сначала к потере инициативы, потом и поражению.

7. Поддержка хозяйственно-экономических и чиновничьих кланов, которые представляются наиболее влиятельными силами украинского общества, отличающиеся значительным воздействием на электорат. При этом наиболее важную роль играет директорский корпус, государственные служащие и предприниматели, которые контролируют значительные ресурсы, пользуются авторитетом среди избирателей и владеют механизмами прямого на них воздействия.

8. Использование кандидатами средств массовой информации. Роль в избирательном процессе СМИ трудно переоценить. По отношению к ним значительно доверие населения. Они обладают мощным и прямым воздействием на избирателей. При этом часть СМИ находится под непосредственным контролем кандидата, другая группа согласна оказывать отдельные информационные услуги за хорошую плату, третья – находится под контролем противника и пойдет за ним до конца, а четвертая часть СМИ готова в случае промежуточных успехов кандидата перейти на его сторону и первыми протрубить о его победе. Отсюда задача кандидата и его команды заключается в том, чтобы иметь своеобразный каталог СМИ, в котором даются основные их характеристики, позиционирование по отношению к кандидату, роль и эффективность их поведения в избирательной кампании.

9. Привлечение современных избирательных технологий представляется принципиально новым и недостаточно освоенным фактором избирательного процесса, значение которого нарастает от выборов к выборам. Избирательные процессы на пост советском пространстве очень трудно представить без целого комплекса современных избирательных технологий. Среди них выделяются: организационные, информационные, социологические, социально-психологические, психолингвистические и др. Эффективность этих технологий возрастает при комплексном их использовании и при дополнении традиционными видами деятельности.

10. Степень влияния кандидатов на лидеров общественного мнения. Дело в том, что общественное мнение представляет собой не линейную систему воздействия его субъектов на объекты, а некоторую сеть, в которой существуют такие субъекты, которые занимают узловое положение в этой сети и оказываются авторитетными для своего окружения. Они являются своеобразными лидерами общественного мнения, влияющими на него с большей или меньшей активностью. Успешное проведение выборов предполагает мобилизацию этих лидеров кандидатом. Они становятся его добровольными помощниками, излучая в информационной сети импульсы поддержки, которые приводят к переориентации избирателей.

11. Соответствие имиджей кандидатов запросам избирателей и духу времени. В этом тезисе содержится одновременно два положения Жака Сегеле, которые проверены во многих избирательных кампаниях. Имидж кандидата должен быть не таким, каким себя хочет видеть сам кандидат, а таким, каким хотят видеть избиратели, большая их часть. Каким бы хорошим не казался сам себе кандидат, он должен помнить о развитии своего главного преимущества – соответствия, с одной стороны, желаниям, мифам избирателей, а, с другой стороны, – духу времени. Так, если время требует сильного управленца-реформатора, то выбор умного миротворца принесет обратный эффект обществу. Дело в том, что инновационная динамика в обществе принципиально не может реализоваться бесконфликтно, а Президент-миротворец в своей попытке примирить всех неизбежно станет главным препятствием на пути нововведений. Верен и обратный пример, когда в условиях социальной конфронтации лидером страны становится переполненный идеями реформатор. Вместо того, чтобы примирять людей, он будет способствовать дополнительной конфронтации.

12. Компрометирующие материалы кандидата и на кандидата. По всей видимости, в Украине значение этого фактора гораздо больше, чем в других странах. Это обусловлено первоначальным этапом капиталистических накоплений и неразвитостью демократии, которая еще не выработала эффективные механизмы отсеивания от власти криминалитета. Кроме того, сказывается резкая полярированность социально-политических, нравственных, ценностных и иных позиций людей, когда одно и то же деяние в представлении одних людей является инновацией, а в представлении других – девиацией. Немаловажно и то, что пока не сформировалась цивилизованная политическая этика, согласно которой обнародование преступлений, нарушений закона почти всегда соответствуют гражданской и общечеловеческой морали. Однако здесь есть и серьезная проблема: обвинить человека в преступлении может только суд. Поэтому попытка обвинения в преступлении кандидата, массированная атака на него СМИ, может привести к давлению на суд такого мощного института, которым является общественное мнение. Что касается порочащих материалов, созданных искусственно, то отношение к ним должно быть крайне негативным. Здесь нет моральной неопределенности. Они представляют собой своеобразный информационный мусор, который загрязняет избирательный процесс, придает ему конфликтогенный характер, способствует обману людей и манипулированию их сознанием.

13. Поддержка кандидата со стороны лидеров других стран. Эта поддержка не только повышает ресурсные возможности кандидата, но и формирует его статус как общенационального лидера, которого признают другие страны. При этом особенно важно соблюсти меру, ибо особенно опасно кандидату в Президенты Украины выглядеть в общественном мнении в качестве ставленника других стран.

14. Фактор времени в избирательных кампаниях является наиболее парадоксальным: когда есть время для развертывания технологий и проведения мероприятий, его не ценят, а когда начинают его высоко ценить, его

катастрофически не хватает. Многие кандидаты не понимают простой мысли, что временные рамки выборов жестко заданы, а каждому из них для победы необходима своя величина временного ресурса, которая может вписываться в нормативны, а может и существенно превосходить их. В нынешнем списке претендентов есть такие кандидаты, которым не хватит и десятилетия, чтобы убедить украинский народ в правомерности своих претензий на пост Президента Украины. По отношению к ресурсу времени на выборах стоит две проблемы. Первая проблема сводится к увеличению временного ресурса посредством начала избирательной кампании раньше своих соперников. Это позволяет хорошо «засветиться» в общественном мнении, решить многие организационные, имеджмейкерские и технологические вопросы, и, самое главное, накопить финансовые и информационные ресурсы. Вторая проблема предполагает рациональное, эффективное использование временного ресурса посредством тщательного планирования избирательной кампании, осуществления технологий и мероприятий по параллельным схемам.

Успешное ведение избирательной кампании предполагает: во-первых, учет и использование всех факторов избирательного процесса, их типологизацию и оценку; во-вторых, развитие всех факторов в аспекте их позитивных последствий; в-третьих, выработку концепции факторов противника и погашение или нейтрализация факторов негативного воздействия на результаты выборов.

Ход выборов и развертывание их возможных сценариев отличается ограниченностью степеней свободы действия факторов, на которые накладывают свое табу некоторые аксиомы. Под ними понимаются некоторые характеристики избирательного процесса, которые не требуют специальной аргументации. Они складываются благодаря жесткой детерминации избирательного процесса сформировавшимися социально-экономическими, политическими и духовными условиями. Среди этих аксиом можно выделить следующие:

1. Избиратели обязательно придут на выборы. Наиболее вероятна 60-70% явка на выборы.
2. Сорвать проведение выборов практически невозможно, ибо в них заинтересованы основные политические партии, партийные союзы и кандидаты.
3. Основные кандидаты соберут необходимое количество голосов и заявят об участии в выборах. Исключение могут составить А.Ткаченко и В.Ющенко, которые неоднократно заявляли о том, что не будут участвовать в выборах.
4. Появление неожиданных сильных кандидатов исключено, хотя вполне возможно появление кандидатов из когорты молодых политиков.
5. Левые кандидаты не достигнут согласия в первом туре относительно единой кандидатуры.
6. Выборы пройдут в два тура.
7. Выход в первый тур будет определяться минимально возможным процентом голосов (в пределах 20-35%) с минимальным процентом разрыва между претендентами (в пределах 3-10%).
8. На выборах будут использоваться четыре способа завоевания голосов избирателей:
во-первых, административно-управленческие методы;
во-вторых, покупка голосов;
в-третьих, информационные технологии и, в-четвертых, фальсификация.
9. На выборах развернется мощная война компрометирующих материалов кандидатов друг на друга. При этом успеха достигать будут те кандидаты, которые выльют больше всего компрометирующего материала и не исчерпают его запас вплоть до последнего момента и сами не получают удар возмездия.
10. Борьба развернется за избирателя, который в мировоззренческом плане отличается центристскими взглядами, в возрастном плане - молодым и средним возрастом.
11. Ход выборов и выбор будут определяться восточными индустриальными областями Украины.
12. В процессе выборов будут происходить периодические смены соотношения сил и влияния кандидатов.

Избирательный процесс представляет собой принципиально сложное явление, которое интегрирует в себе объектную и субъектную составляющие. Реальные социальные объекты: люди, институты, связи, подсистемы оказываются под воздействием кандидатов, которые выступают в качестве его основных субъектов. Они формируют и укрепляют своеобразные поля вокруг своих личностей, осуществляют поляризацию социального пространства, формируют зоны своего влияния и т.д.

Среди комплекса характеристик кандидатов наиболее существенны их социальные и политические характеристики. При этом социальные характеристики выявляют социальную сущность кандидатов, вскрывают социальную базу поддержки кандидата и его противников. Среди социальных характеристик особо важную роль играют: поддержка социальных групп по роду деятельности, противники по роду деятельности, поддержка образовательными, мировоззренческими и возрастными группам.

Таблиця 2.

Соціальна характеристика кандидатів в Президенти України

Кандидати в Президенти	Підтримка соціальних груп по роду діяльності	Противники по роду діяльності	Підтримка соціальних груп по рівню освіти	Підтримка соціальних груп з різними політичними орієнтаціями	Підтримка вікових груп
Леонід Кучма	Воєнні, студенти, державні службовці вищого рівня, керівники, ІТР.	Пенсіонери, домогосподарки, безробітні, кваліфіковані працівники.	Неокінченне вище	Праві, центристи.	18-24; 25-30 років
Александр Мороз	Пенсіонери, безробітні, службовці, аграрна бюрократія, члени КСП	Торговці, підприємці, керівники	Неповне середнє, середнє спеціальне	Ліві, ліві центристи	41-50; 55-60; 61 і старше
Евгеній Марчук	Керівники, ІТР, вчені, службовці, військові, студенти	Разнорабочіе, кваліфіковані працівники, безробітні, домогосподарки	Неокінченне вище, вище	Праві, праві центристи, центристи	18-24; 25-30; 51-55
Петр Симоненко	Пенсіонери, безробітні, домогосподарки, разнорабочіе	Керівники, торговці, підприємці, військові	Неповне середнє, середнє спеціальне	Ліві	51-55; 61 і старше
Наталья Витренко	Пенсіонери, домогосподарки, безробітні, службовці, кваліфіковані працівники, безробітні	Керівники, військові, торговці	Неповне середнє, середнє	Ліві, ліві центристи	18-24; 41-50; 55-60; 61 і старше
Павел Лазаренко	Службовці, ІТР, Пенсіонери, домогосподарки, безробітні	Вчені, підприємці, торговці	Неокінченне вище, неповне середнє, середнє	Ліві центристи, центристи	18-24; 25-30; 41-50; 55-60; 61 і старше
Александр Ткаченко	Пенсіонери, члени КСП, аграрна бюрократія	Керівники, торговці, підприємці, військові	Неокінченне вище, середнє спеціальне	Ліві, ліві центристи	41-50; 55-60; 61 і старше
Виктор Ющенко	Студенти, ІТР, підприємці, торговці	Пенсіонери, безробітні, разнорабочіе	Вище, неокінченне вище	Центристи, праві	18-24; 25-30; 31-40
Геннадий Удовенко	Студенти, службовці, ІТР, підприємці	Пенсіонери, безробітні	Вище, неокінченне вище	Центристи, праві	25-30; 31-40; 41-50
Геннадий Балашов	Учні, студенти, люмпенізована частина молодіжних підприємців	Керівники, військові, гуманітарна інтелекція	Неокінченне середнє і вище	Центристи, праві	18-24

Методологічна роль даної таблиці зводиться до того, що вона дозволяє отримати загальне уявлення про підтримку і противників кандидатів, які після проведення експертної кількісної оцінки можна використовувати для розробки соціальної моделі виборчої кампанії.

Среди политических характеристик кандидата наиболее важную в избирательном процессе играют: партийная поддержка, финансовая поддержка, имидж кандидата, тип общественного устройства, отстаиваемый кандидатом. Применительно к основным кандидатам на пост Президента Украины они представлены таблицей 3.

Таблица 3.

Политическая характеристика кандидатов в Президенты Украины

Кандидаты в Президенты	Партийная поддержка кандидата	Финансовая поддержка кандидата	Имидж кандидата	Тип общественного устройства, отстаиваемый кандидатом
Леонид Кучма	НДП, Всеукраинское объединение «Злагода»	Предприниматели, банкиры, госсектор, Президент России, международный капитал	Проверенный временем реформатор	Демократическое, рыночное общество с социально ориентированной экономикой
Александр Мороз	СПУ, возможно «Громада» и СелПУ	Дружественные партии, предприниматели социалистической ориентации, руководители государственных и коллективных предприятий, П.Лазаренко	Порядочный человек, порядочный умный политик	Многоукладный централизованно-бюрократический социализм
Евгений Марчук	СДС, Независимые профсоюзы, партии национально-патриотической ориентации, Всеукраинское объединение «Народная солидарность» (За социальную защиту и взаимопомощь)	Предприниматели выходцы из КГБ, возможно Правительство России	Спокойная интеллектуальная сила	Социально ориентированное рыночное общество
Петр Симоненко	КПУ	Дружественные зарубежные партии, предприниматели, связанные с КПУ, часть руководителей государственных и коллективных предприятий	Отсутствие четкого имиджа, возможны элементы имиджа защитника народа, зовущего «вперед» к социализму	Многоукладный централизованно-плановый социализм с господством государственного сектора
Наталья Витренко	ПСПУ	Антиамериканские фонды (фонд Шиллера)	Железная леди, спасительница Украины	Многоукладный социализм с господством государственного сектора
Павел Лазаренко	«Громада», отдельные организации СПУ и СелПУ	Контролируемые средства, предприниматели	Главный оппозиционер	Рыночный капитализм с человеческим лицом, народный капитализм, легализация теневого капитала
Александр Ткаченко	СелПУ	Предприниматели и руководители предприятий аграрного сектора	Определенного имиджа нет, элементы имиджа мудрого руководителя парламента и защитника справедливости	Многоукладный социализм с господством государственного сектора экономики и с аграрными приоритетами

Виктор Ющенко	Реформы и порядок	Банкиры, предприниматели новой волны	Отец гривны, профессионал, погасивший финансовый кризис	Либеральный капитализм
Геннадий Удовенко	НРУ	Диаспора, предприниматели Запада Украины	Профессионал, признанный в мире, открывший миру Украину	Синтез либерального капитализма с национальным государством
Геннадий Балашов	Партия «За красивую Украину!»	Молодые предприниматели	Основоположник движения «За красивую Украину!»	Либеральный капитализм

Поскольку таблица отличается известным схематизмом, то дадим содержательную, гуманитарную характеристику кандидатов как политиков, их достоинств и недостатков, возможностей победы и вероятности поражения.

Нынешний президент Леонид Кучма во время парламентских выборов имел поддержку 10-16% респондентов, безразлично к нему относилось около четверти опрошенных, чуть меньше половины опрошенных относились к нему отрицательно, доля затрудняющихся с оценкой Л.Кучмы находилась в пределах 13-17%. В настоящее время эти показатели сильно не изменились. В конце 1998 года процент поддержки нынешнего Президента не превышал 10%. К марту 1999 года произошел существенный рост рейтинга Леонида Кучмы. По всей видимости, провал в рейтинге оказался восстановленным. Предвыборное положение его далеко не блестящее, хотя и несколько лучше, чем электоральная поддержка Б.Ельцина перед последними выборами. Несомненным достоинством такого положения является лишь то, что оно не расхолаживает. Если претендент его понимает и осознает, то это формирует реалистическое отношение к избирательной кампании и заставляет строить эффективную ее технологию.

Еще до избирательной кампанией Леониду Кучме удалось существенно скорректировать свою личность. Перед избирателями предстает уже иной Л.Кучма, лишенный прежних недостатков, решительный человек, опытный государственный деятель, знающий, что делать дальше.

Победить Л.Кучма может при реализации следующих условий:

Во-первых, если избирательная кампания будет организована в соответствии с современными достижениями политологической науки и Public relations технологий с привлечением как зарубежных, так и отечественных специалистов и аналитических центров. Самая большая ошибка, которую здесь можно допустить, это огосударствить всех участников кампании и подчинить их руководителям региональных администраций.

Во-вторых, сделать все возможное для того, чтобы не сложился дуумвират Мороз - Симоненко во главе с Александром Морозом как претендентом на пост Президента.

В-третьих, обеспечить дробление левой части мировоззренческого спектра с целью выхода в первый тур одного из крайне левых кандидатов и консолидировать вокруг себя центристскую и правую часть электората. Тогда избирательная кампания развернется по российской схеме, которая технологически проверена и отработана.

В-четвертых, не допускать самой большой ошибки в своей избирательной кампании - публичного обличения своих противников. Наиболее сильный шаг - это демонстрация критического, почти отцовского миролюбия как способа государственного мышления. Суметь стать над ссорами и склоками претендентов, демонстрируя себя как общенационального лидера.

В-пятых, осуществление консолидации всех ветвей власти, основных политических сил демократической, центристской ориентации и обеспечение тем самым хотя бы временного единства основных социальных групп общества, что позволит сузить социальную базу своих соперников.

В-шестых, представить четкую модель того украинского общества, которое строится, а также программу антикризисных мер с подробной разработкой механизмов вывода Украины из кризиса. Убедительно показать, что уже сделано, что делается, и что будет сделано в ближайшее время на этом многотрудном пути. Самое сложное здесь состоит в том, чтобы избежать декларативности, а самое главное - сконцентрироваться на обеспечении поддержки населением этой программы.

В-седьмых, стабилизировать экономическую ситуацию в стране и ликвидировать задолжности в заработной плате и пенсиях, сняв на период выборов факторы, порождающие политический протест, обеспечить в обществе платежный комфорт.

В-восьмых, укоротить руки криминалитету, сформировать в стране атмосферу законности.

В-девятых, обеспечить экономные расходы средств на ведение избирательной кампании, использовать часть средств на решение социальных проблем общества.

Александр Мороз, вне всяких сомнений, является одной из самых сильных фигур на политической арене Украины. Развитые аналитические способности, умение вести многоходовые политические игры и безупречность репутации притягивают к нему избирателей. Его фигура удобно располагается в пограничной зоне между чисто «левыми» и чисто «правыми», прихватывая часть правого электората. Во время парламентских выборов его положение в общественном мнении было несколько лучше, чем у Президента Леонида Кучмы. У него было несколько выше процент поддержки, почти на 20% меньше противников, хотя на 10% больше тех респондентов, для которых А.Мороз безразличен. Довольно интересна мировоззренческая структура его электората. В его электорате было 40% левых, 18% левых центристов, 31% центристов, 6% право центристов и почти 5% правых. Такая структура довольно перспективна. При соответствующих усилиях А. Мороз вполне мог бы набрать больше 50% избирателей, пришедших на выборы. Каковы же предпосылки его победы в борьбе за пост Президента.

Во-первых, А.Морозу для победы нужна, как минимум та часть «левого» спектра избирателей, которая находится под патронажем КПУ, т. е. необходима надежная поддержка коммунистов, у которых не должно возникать никаких претензий к качеству коммунистических взглядов будущего «левого» Президента.

Во-вторых, желательно приглашение критической активности бывшей соратницы по партии Натальи Витренко. Хотя на ее роток и трудно накинуть платок, но существенно снизить влияние на ярко красные души вполне возможно. Это позволило бы добиться лучшего единства левого электората и превратить проблему выборов в общенациональную борьбу за избрание «левого» Президента, который избавит страну «от буржуазно-криминального режима».

В-третьих, для усиления своего лево центристского влияния необходимо подхватить остатки «Громады». Дело в том, что в общественном мнении «Громада» воспринимается неадекватно своей сути не как правая, буржуазная партия, а как партия лево центристская.

В-четвертых, для А.Мороза очень выгодна пассивность, особенно теоретическая социал-демократов, которая заставит его глубже разработать социал-демократическую концепцию Украины и быть убедительнее по сравнению со своими социал-демократическими оппонентами по поводу понимания природы «истинного социализма». Нужно сделать так, чтобы украинский социал-демократизм стал именно Морозовским. И это вполне осуществимо, так как объединенные социал-демократы находятся пока в теоретической спячке. Опыт же теоретического письма у А.Мороза имеется значительный.

В-пятых, А.Морозу нужно убедить зарубежных радетелей о судьбе Украины в своей неопасности для дела демократии и рынка и получить деньги на ведение избирательной кампании. Официальная Россия денег не даст. Искать придется, на Западе, но, может быть, и на Востоке и, по всей видимости, у партий близких по духу.

В-шестых, четко отобюролизировать для черновой работы в избирательной кампании четыре партии: СПУ, СелПУ, КПУ, «Громаду» посредством создания региональных координационных центров.

В-седьмых, на А.Мороза «работают» объективные процессы ухудшения социально-экономического положения страны и ее населения, которые всегда можно представить как закономерный результат деятельности нынешней власти. Сохранение этой тенденции одно из важнейших условий победы А.Мороза.

В-восьмых, максимально использовать аналитическую деятельность специалистов в области информационных технологий, СМИ, общественного мнения, создать программу упреждающего ведения избирательной кампании.

Добиться реализации этих условий очень сложно, точнее, для Александра Мороза это невозможно. Маловероятно и то, что противники будут вести кампанию спустя рукава. Кроме того, для А.Мороза свойственно несколько болевых точек, на которые соперники непременно надавят. Среди них особую роль играет лежащая на А.Морозе тень прошлого Верховного Совета; наступающее политическое забвение благодаря действию т.н. «эффекта Ивана Плюща», которого население стало очень быстро забывать уже на следующий день после избрания его на пост председателя Верховного Совета. Довольно сильно сказывается отсутствие новых идей, потребность в которых особенно обостряется как для электората, так и для самого А.Мороза, поскольку он слишком рано начал избирательную кампанию и исчерпал потенциал интересности для избирателя.

Войдя в избирательную кампанию с фальшь старта, Александр Мороз попал в роковую ситуацию, связанную с тем, что во время лишения П.Лазаренко депутатской неприкосновенности не решился дать ему резкую оценку и не голосовал «против», что пришло в диссонанс с мнением основной части Верховного Совета и населения Украины. Невыразительность его позиции пошатнула имидж порядочного человека. Это не замедлило сказаться на его рейтинге, вектор которого стабилизировался и пошел вниз.

Парадокс личности Александра Мороза заключается в том, что его преимущества неизбежно перерастают в существенные недостатки. Рассмотрим в этой связи особенности его как публичного политика, оратора, выступающего перед аудиторией. Несомненными его достоинствами является наличие рассуждений, солидность, этичность, аргументация от человека. Но вместе с тем очень сильно ощущается монотонность и слабая эмоциональность речи, нечеткость, гуманитарность мысли, которые укачивают слушателя, не просвещают и тем более не мобилизуют.

А.Мороз представляется уникальным типом политика-морализатора, для которого моральные ценности представляются важнейшим инструментом популярности. Поэтому-то он и избрал себе имидж порядочного

человека и придал ему в общественном мнении почти аксиоматический характер. Порядочность для А.Мороза это некоторая универсалия, средство решения всех социальных проблем. Так в качестве инструмента кадровой политики он декларирует приход порядочных людей, как - будто есть достаточные инструменты диагностики порядочности. Непонятно, как будет интерпретироваться понятие «Порядочность» в обществе, построенном по модели А.Мороза. Если в духе социализма, то порядочным будет считаться человек преданный делу социализма. К чему это привело в кадровой политике в СССР - общеизвестно. А, может быть, в аспекте общечеловеческих ценностей, но тогда надо создавать целую систему оценки и контроля порядочности. И совсем непонятно, как порядочность будет соотноситься с профессионализмом в практике подбора кадров.

Социализм Мороза также является этическим, т.е. это общество, в котором будут жить хорошо порядочные люди. По всей видимости, сам Александр Мороз, как и СПУ, имеют весьма расплывчатые представления о желательной модели социализма, используя при этом общие слова относительно многоукладности, демократии и преодоления отчуждения.

Что касается порядочности как личного достоинства Александра Мороза, то в его политической карьере найдется немало болевых точек, которые довольно сильно муссируются политическими оппонентами.

Но самой большой его проблемой выступает почти полное отсутствие политической воли, которое может привести после его победы к «семибоярщине» в Украине. Это опять же связано с его достоинствами. В течение нескольких лет журналисты представляли А.Мороза как политического романтика, такого мечтателя о светлом будущем. По всей видимости, так оно и есть. Но романтика и мечтательность – это признаки подростковой, незрелости в политике. Они плохо уживаются с политической волей и конструктивизмом.

Как отмечалось ранее, важнейшей интегральной характеристикой кандидата представляется соответствие духу времени. Парадоксальность Мороза в этом смысле в том, что время его либо уже прошло, либо еще не наступило. Будучи политиком миротворческого типа, гасящим злую энергию, он эффективен для общества, находящегося в состоянии конфликта, революции, гражданской войны. Психотерапевт по натуре он довольно легко примиряет людей. Но он не может их хорошо организовать, создать эффективную модель реформирования общества и воплотить ее в жизнь.

Вероятнее всего, что плохое соответствие духу нынешнего времени, аграрная специализация и этическая сущность представляются реальными опасностями для Александра Мороза в аспекте сужения его электоральной поддержки.

Звездой третьей величины на политическом небосклоне Украины является Евгений Марчук. Образованность, сдержанность, порядочность и мужественная внешность обеспечивают ему поддержку интеллектуалов, силовиков и женщин. По поводу Евгения Кирилловича в общественном сознании гуляет три образа: образ первый - Марчук очень умный; образ второй - Марчук на всех имеет компромат, образ второй - Марчук - красивый мужчина. Проблема не в том, что эти образы не соответствуют оригиналу. Дело в том, что владение компроматом в нынешних условиях мало что дает, так как компромат напоминает ядерную бомбу, которой можно владеть, но нельзя применять. Т.е. компромат хорош только тогда, когда его не применяют, а лишь намекают о нем. Но после недавней войны компроматов в стране произошла своеобразная девальвация компроматов, которых теперь мало кто боится.

Возможность победы Марчука может быть связана с рядом обстоятельств. Во-первых, с тем, что сформируется такая часть демократического движения, которое возомнит себя «третьей» силой, а Евгения Марчука представит третьим лидером, который может обеспечить компромисс, примирение украинского народа, находящегося по разные стороны баррикады, его потенциально готовы воспринимать как «левые», так и «правые». Во-вторых, у этой личности есть некоторая таинственность, та интрига, за которую как за наживку будет цепляться любопытный избиратель, недовольный нынешней властью и не жалуемый коммунистов. В-третьих, имидж его отличается некоторой незавершенностью, что создает известную свободу для дальнейшей лепки позитива. В-четвертых, Е.Марчук не запятнал себя на предыдущих этапах своей жизни, что позволяет ему «быть, а не казаться», т.е. в избирательной кампании вести себя вполне естественно без искусственных трансформаций своей личности.

Вместе с тем вызывает сомнения деятельная активность Е.Марчука. По сути дела им был упущен благоприятный шанс «раскрутки» и социал-демократизма и своей личности во время парламентских выборов. Если Public Relations в президентской кампании будет таким же, то поражение Е.Марчука неизбежно.

В избирательную кампанию Евгений Марчук «вползает» очень медленно. При этом он движется сверху вниз. От верхних эшелонов власти, лидеров общественного мнения к рядовым избирателям. В общественном мнении наблюдается снижение его влияния, отсутствует четкое позиционирование. Евгений Кириллович хорошо известен политикам, экспертам, но совсем не понятен рядовому избирателю. А закон непонятного, т.е. оценки и выбора в условиях отсутствия информации об объекте выбора, почти всегда реализуется в одном направлении – негативной оценки и отказа в выборе. В общественном мнении он представляется некоторой виртуальной реальностью. Основная проблема заключается в том, хватит ли Марчуку времени для перехода от виртуальности в реальность, достижения критической массы поддержки населения, или нет. По всей видимости,

времени для этого будет катастрофически не хватать. И тогда избирательная кампания потребует «большого события», такого информационного повода, который позволит стремительно войти в общественное мнение и изменить в нем расстановку сил.

Следует подчеркнуть, что для выхода во второй тур и последующей победы Е.Марчуку не хватит его сторонников справа. Ему потребуются центристские и левые голоса. При привлечении этих голосов неизбежно возникнет противоречие между пропагандистской «пищей», которую будет готовить его команда для центристов, социал-демократов, националистов и других политических ориентаций, чем неизбежно воспользуются его оппоненты, разыграв, например, националистическую карту на Востоке и кбистскую карту на Западе Украины.

Наталья Витренко резко отличается от всех остальных украинских политиков рельефно выраженным харизматизмом. Именно быстрое развитие харизматизма и избыток энергии вытолкнуло ее из Социалистической партии, которая казалось ей слишком деятельно «примороженной» и тесной из-за утверждавшегося номенклатурно-ритуального стиля поведения партийных функционеров. Прежде чем выйти из СПУ и начать раскольническую деятельность, она вместе со своим боевым соратником по будущей ПСПУ Владимиром Марченко посетила все крупные города Украины. Сотни выступлений перед пестрой по социальному происхождению публикой оттачивали логику и развивали умение властного владения аудиторией. Политическому трудолюбию Н.Витренко могли бы позавидовать многие депутаты и партийные функционеры. Результат выборов в Верховный Совет Украины ее партии вполне правомерно считать именно ее результатом.

Харизматичность трудно представить без авторитарности руководства, силовых действий и безапелляционности суждений. Все это характерно для Натальи Михайловны в достаточной мере, но довольно сильно погашается ее умом и природным политическим чутьем. Если она будет участвовать президентской кампании, то она будет ярким представителем такого стиля поведения, который в прошлые времена назывался «буря и натиск». Эти выборы дают ей единственный шанс закрепиться в общественном мнении как самой известной женщине Украины и, возможно, опираясь на скрытый женский потенциал и принципиально женскую ментальность нашей страны и на свои качества завоевать пост Президента. На следующие выборы вряд ли нужно надеяться, поскольку уже сегодня в политическую жизнь решительно входят женщины с большими пока потенциальными возможностями. Эмоциональность, резкая критика и обличение, скорее всего, режима, чем его отдельных представителей будут доминировать в ее выступлениях. Это и предопределяет ее судьбу, ибо в Украине слушают обличителя и поддакивают ему, а выбирают умеренного.

Выиграть выборы Н.Витренко может только лишь в идеальных исключительно благоприятных для нее условиях. В социальном плане для нее важны резкое обнищание и люмпенизация населения, слабая активность остальных «левых» партий и лидеров, умение разбудить украинские женские души и отмобилизовать огромную армию женщин в свои ряды.

Стремление лидировать в гонке рейтингов дорого достается Наталье Михайловне. Она напоминает красного командира, который оторвался от сабельной лавы вместе со своим ординарцем, и нет ни сил, ни поддержки для того, чтобы закрепиться на новой позиции. Перед ней стоит проблема преодоления комплексного кризиса, который имеет свои проявления в кризисе фракции, а также в мучительной медлительности роста рядов ПСПУ по причине жесткой авторитарности ее организации. ПСПУ дифференцируется людьми только по методам борьбы, которые нередко получают негативную оценку («прогрессивные» социалисты тождественно «агрессивные» социалисты). Использование всех информационных поводов не снимает с повестки дня проблему ресурсов, которых ей может потребоваться значительно меньше, чем другим кандидатам.

В личностном плане Наталья Михайловна нуждается в существенной модернизации практически всех аспектов своей личности. Ей необходимо сбросить с себя слишком много «железа», утратить агрессивность, добиться конструктивности и понятности женщинам. Она может победить только при решительном преодолении кризиса, при наличии необходимых денежных средств и специалистов, обладающих современными знаниями и т.д. Ее победа требует так много «при», которые далеко не всегда имеют высокую вероятность выпадения из колоды удачи.

Новые избирательные технологии Н.Витренко будет использовать ограниченно. Ее конек нетрадиционный суперактивный и суперэмоциональный традиционализм, что может уже во время первых шагов кампании сузить информационное воздействие до некоторых малых социальных групп. Хотя ее высокая политическая активность в сочетании с современными избирательными технологиями способна дать высокий эффект при минимальных денежных затратах на ведение кампании. Не исключена попытка завоевания СМИ посредством резкого привлечения их внимания к своей персоне.

От удара при падении с вершины политической власти у Павла Лазаренко проснулись такие таланты, которые раньше не проявлялись. Вся его личность начала бурно харизматизировать. Стала проходить скованность в общении с журналистами, появилась желанная свобода перед телекамерой, куда-то исчезла из рук бумажка-спасительница длинных и солидных речей застойного времени. Однако харизматизм Павла Ивановича отнюдь не веберовского типа. Колорит его особого рода. Жизнь и деяния П.Лазаренко могли бы определить содержание великолепного авантюрного романа, который мог бы стать бестселлером для бизнесменов и политиков.

К самым главным достижениям П.Лазаренко и его бывшей союзницы Юлии Тимошенко следует отнести создание партии «Громада», которая в течение полугода, словно орда, прошла по нескольким областям, впитав в себя лидеров и даже куски оргструктур других партий. Таким образом, к финансовым возможностям добавились возможности организационные.

Другим важным деянием Павла Ивановича явилась его оппозиционность не столько самой нынешней власти, сколько днепропетровским лидерам всеукраинской власти. Благодаря этой оппозиционности Громада уверенно перешагнула через четырехпроцентный забор, активно собирая те левоцентристские голоса, которые по праву принадлежали Социалистической партии. Особенно хороший урожай был собран на родине П.Лазаренко - в Днепропетровской области, где социалисты, отдав свой электорат «Громаде», не преодолели даже четырехпроцентный рубеж. А общий сбор составил ни много, ни мало, как 36% избирателей.

Однако оппозиционная окопная война с Президентом принесла не только электоральные дивиденды «Громаде», но и огромные потери лично для П.Лазаренко. Его политический портрет воспринимается избирателями в черных тонах. В одном из социологических исследований во время выборов в Верховный Совет Украины были получены следующие электоральные характеристики: одобряют деятельность - 21%, безразличны - 19%, затрудняются с ответом - 12% и осуждают, относятся негативно 48% респондентов. В другом днепропетровском исследовании эти цифры таковы: 25,2%; 11,8%; 16,6% и 46,4%. Несколько выше позитив и соответственно ниже негатив в сельских районах: 37,5%; 10,4%; 15,2% и 36,8%. Поскольку в родной Днепропетровщине Павел Иванович имел значительные возможности для контрпропаганды и более 40% респондентов его «не любили», то этот процент, по всей видимости, гораздо больше в тех областях, которые дальше располагаются от Днепропетровской области. Исправить свой имидж быстро не удастся.

Отсюда неизбежен вывод о том, что разговоры П.Лазаренко о своих претензиях на пост Президента Украины нереалистичны, ибо ему еще до швейцарских событий можно было рассчитывать при самом удачном стечении обстоятельств только на 50% избирателей, среди которых значительная доля принадлежит другим претендентам. Его поведение должно быть таким же, как у Руха, электоральный портрет которого такой же, т. е. 50% респондентов отказывают Руху в поддержке. П.Лазаренко лучше войти в блок с более популярным в народе политиком, президентство которого сможет обеспечить второе пришествие Павла Ивановича на премьерский пост. Это и определило сближение Павла Ивановича с Александром Александровичем.

После американского задержания негативный рейтинг П.Лазаренко, по всей видимости, находится в пределах 80-90%. Политическая карьера П.Лазаренко, вероятнее всего, сломана окончательно. Верховный Совет Украины дружно лишил его депутатской неприкосновенности. Союзники, сдав его, разбежались. «Громада», как персональная партия авторитарного харизмата развалилась практически мгновенно. Дальнейшее его присутствие в президентской кампании будет разве что виртуальным, особенно в аспекте денег П.Лазаренко, о которых будут говорить не меньше, чем о золоте партии.

Очередное падение П.Лазаренко существенно изменило соотношение сил в президентской гонке: укрепилось лидерство Л.Кучмы; А.Мороз лишился мощного союзника, понес значительный моральный ущерб и утратил рост рейтинга; выросло значение фигуры П.Симоненко; резкий рывок вперед сделала Н.Витренко, которая начинает претендовать на прочное место в общенациональной тройке; развернулась упорная борьба на левом фланге, где в конкурентной борьбе крепко схватились П.Симоненко и А.Мороз за право представлять весь левый электорат; происходит постепенное вхождение в кампанию Е.Марчука. Соотношение сил носит неустойчивый характер. Развитие событий начинает зависеть от активности Е.Марчука. При минимальной его активности начнет четко определяться лидирующая тройка Л.Кучма - Н.Витренко - А.Мороз или П.Симоненко. При высокой его активности он имеет шанс закрепиться в общенациональной тройке.

Вступление в президентскую гонку лидера коммунистов Петра Симоненко обусловлено несколькими причинами. На первом месте стоит три причины. Это уверенность в гарантированной поддержке левого электората. Немаловажна и значительная численность КПУ с развитыми оргструктурами в регионах, что может обеспечить хорошее «протаптывание» избирательных участков. Кроме того, ожидается возможное падение влияния на население Александра Мороза. По всей видимости, к принятию решения о выдвижении П.Симоненко подталкивает компартийная бюрократия.

Что касается индивидуальности Петра Николаевича, то самой краткой характеристикой может быть то место, которое занимает КПУ среди левых партий в аспекте внутрипартийного лидерства. Так, если СПУ - это ни партии, ни лидера, ПСПУ - это лидер без партии, то КПУ - это партия без лидера. Поскольку КПУ в современных условиях представляется, по сути дела, партией номенклатурного реванша, то ее номинальный лидер выступает как выразитель этого реванша. Это является той питательной почвой, на которой произрастают все остальные качества Петра Симоненко. Поэтому он неконструктивен, сводит свою деятельность к обличению всего режима, а не конкретных людей, и тем самым он не нарушает закон номенклатурной борьбы. Отсюда в его выступлениях довольно часто эмоции захлестывают мысль. Его номинальность и слабое соответствие требованиям лидерства довольно часто придают комсомольскую комичность его фигуре. Эта почва формирует даже его ораторские способности, которые вернее всего следует называть ораторскими способностями.

Остальные предпосылки возможной победы П.Симоненко такие же, как у А.Мороза за тем лишь исключением, что их сложнее достигнуть. Дело в том, что красный цвет, удерживающий «левый» электорат будет мешать при завоевании мировоззрений иных расцветок, а воинственная оппозиционная обличительность П.Симоненко, скорее всего, сыграет с ним злую шутку при выходе во второй тур.

Александр Ткаченко является еще одним запасным левым претендентом на пост Президента Украины, выдвижение которого приведет к окончательному дроблению левого спектра избирателей. Особенно сильно от этого выдвижения пострадает А.Мороз, значительная часть аграрного электората которого уйдет А.Ткаченко. Виктора Ющенко и Геннадия Удовенко объединяет некоторая родственность имиджа. Оба они известные специалисты в своих областях, имеющие в них как всеукраинские успехи, так и просчеты. Они неизбежно должны попытаться выступить представителями «третьей» силы, олицетворяя не коммунистическое прошлое и не находящиеся ныне при власти, а профессионалов, которые могут обеспечить подлинное реформирование Украины и выход ее из кризиса в ближайшее время. Заметим, что в избирательной борьбе они могут погубить, взаимно погасить друг друга, столкнуться на одном электорате, отнимая его у более сильных умеренных и «правых» противников.

Если представителем Руха будет даже мощная интегральная фигура, то более 10% стабильного электората она все равно набрать не сможет. Вероятнее всего, Г.Удовенко такой фигурой стать не сможет. Дело в том, что углубляющийся раскол Руха в конечном итоге завершится тем, что наиболее крупные его «куски» прорейфуют в сторону Е.Марчука и Л.Кучмы. И лишь незначительная, малосильная часть Руха может составить политическую опору Г.Удовенко. Кроме того, потенциальные возможности и вероятность поддержки населением у В.Ющенко выше, чем у Г.Удовенко. Виктор Ющенко, в отличие от Геннадия Удовенко, представляется в общественном мнении как политик не из прошлого, а из будущего и для будущего. Он желанная кандидатура для молодых избирателей, особенно для представителей средних слоев, сумевших улучшить свое социально-экономическое положение в сложных условиях кризиса и поэтому связывающих будущее Украины с молодым и энергичным финансистом.

Геннадий Балашов представляет собой особый тип популистского подросткового политика. Его публичное шоу-выдвижение в кандидаты как ответ «на призыв народа», сопровождаемое клятвой на Библии «идти до конца» может быть сюжетом для политической сатиры. Однако фигура Г.Балашова заслуживает серьезного осмысления. Он полностью не готов не только к президентскому посту, но и к любой управленческой деятельности даже в самых нижних звеньях государственного аппарата ни профессионально, ни интеллектуально, ни нравственно. Выдвижение в кандидаты для него - это игра в популярность.

Как известно уже почти всей Украине, что Балашов является автором нескольких идеологических и политических суррогатов («За красивую Украину!» «10% налог, 500 долларов зарплата и 200 долларов пенсия»), которые отличаются некоторой самоизбыточностью и самодостаточностью, построены по принципам логического круга. В них содержится все: и цель, и средство, и результат. Одновременно их можно рассматривать и как национальную идею, и как программу развития и вообще как угодно. Повторять эти тезисы можно в любом порядке и много раз при ответе на любой вопрос. И всегда присутствует глубокомыслие, красота и забота о народе. По сути дела, мы имеем дело с некоторой политической молитвой. Ее автора Геннадия Балашова вполне можно считать основателем новой религии, называть которую тоже можно по-разному: «балашизм», «красивизм» или «десятизм».

Выражая интересы маргинальных слоев украинского общества и, прежде всего, молодежи, Геннадий Викторович «топчется» на той части электората Леонида Даниловича, которая любит музыкальные шоу под патронажем Президента Украины. Он является вторичным кандидатом, поскольку его политическая судьба будет определяться, во-первых, Л.Кучмой, а, во-вторых, любым другим молодым «правым» кандидатом. Только «безрыбье» правой части политического спектра кандидатов в Президенты Украины может превратить Г.Балашова в желанное блюдо для избирателей, а последующую жизнь Украины в случае его победы - в сплошной рыбный день популизма.

Такова приблизительная картина будущих выборов в аспекте их персоналий. Она, несомненно, значительно изменится и скорректируется реальным политическим процессом. Политические армии еще не построены, штабы еще только начинают функционировать, стратегии и тактики кандидатов усиленно вырабатываются. Все еще впереди.

А.В. РЕШЕТНІЧЕНКО

ЗАКОНИ І ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ

Решетніченко Андрій Володимирович – доцент кафедри соціальної роботи і кадрового менеджменту Дніпропетровського державного університету, кандидат філософських наук

Сучасне людство все гостріше не тільки усвідомлює, але й конкретно відчуває необхідність розумного управління окремим мегаполісом, регіоном, державою і навіть планетою як чимось цілим та неподільним. У противному разі це загрожує реальними катастрофами, про що досить переконливо свідчать як дослідження членів Римського клубу, так і звітні показники діяльності ООН, НАТО, ЮНЕСКО та інших провідних світових організацій. Особливо актуальною ця проблема є для України, яка переживає нелегкі часи ідеологічної невизначеності і катастрофічно прогресуючої тенденції протистояння норм, цінностей та інтересів провідних соціальних складових держави. Таким чином, управління цілим з часом обертається із простого бажання у жорстку необхідність. Тим більш, що перелік управлінських засобів у країнах Європи, Америки, Азії чи Африки якісно відрізняється не тільки за формою та змістом, але й у головному – за тими соціальними наслідками, до яких призводять домінуючі управлінські підходи.

Посилаючись на протиріччя між частиною і цілим, представники різних напрямків управління розглядають окремі об'єкти як виключно унікальні системи, взагалі позбавлені ознак загальності та цілісності. Дійсно існуюча проблема багато в чому надумана і штучно загострена. На практиці значно складніше визначити саме ті вихідні підсистеми, компоненти, ланцюги та інші одиниці управлінської діяльності, які носять універсальний характер. Так, широко відомі в управлінських колах окремі дії, процедури та технології частіш за все спроможні вирішити локальну проблему, хоча не здатні до розв'язання проблем загальних, тобто за суттю своєю універсальних. Більше того, самі по собі поняття систем, ситуацій або управлінських рішень втрачають всякий сенс без врахування провідних соціальних ознак самого суб'єкту управління. Як же поєднати соціальні вимоги та управлінські можливості суб'єктів соціуму? Які саме соціальні ознаки відіграють вирішальну роль в управлінській діяльності? Як, нарешті, поєднані у носіях соціального управлінські та суто соціальні закони, принципи та механізми життєдіяльності? На жаль, сучасна теорія управління суспільством залишає ці питання фактично відкритими.

Невід'ємною складовою цієї проблеми є визначення змісту тих законів і принципів, які дійсно здатні виконувати універсальні управлінські функції. У площині практичної діяльності ця проблема пов'язана із значним переліком усвідомлювано або ж позасвідомо виконуваних керівниками функцій. Наприклад, керівник як одночасно дипломат, товариш, політик, лідер, бухгалтер, фахівець, вихователь, дослідник і багато інших. Які ж саме з них належать до універсальних? Чи повинен взагалі будь-який керівник володіти усіма ними одночасно? Як впливають на якість управління ті функції, які взагалі не усвідомлені керівництвом? І, нарешті, які з функцій «вписуються» у коло універсальних законів та принципів?

Роль тимчасового містка при переході від особливого до загального виконує природня для кожного з суб'єктів соціуму неоднакова розвиненість складових життєдіяльності. Дійсно, кожна людина, трудовий або науковий колектив чи будь-яка інша соціальна спільність суттєво різняться демографічно, історично, етнічно, професійно, психофізіологічно і таке інше. Однак, чи є це перешкодою для керівника або колективного органу управління на шляху виконання загальнолюдських, тобто універсальних за своєю суттю функцій? На жаль, з позиції більшості відомих сьогодні теорій управління саме цей факт стає умовою «замкненості», «обмеженості», «гіпердиференціації» або «спеціалізації» функціонування багатьох суб'єктів соціуму. Між тим, саме універсальна за своєю соціальною суттю управлінська концепція повинна окреслити надійний і світлий шлях до повсякденної взаємодії між унікальним та глобальним на всіх рівнях структурної будови соціуму.

Спроби емпіричним шляхом узагальнити найбільш ефективні принципи управління не дають ще підстав для розуміння їх в ролі універсальних. Звернемось до аналізу хоча б двох прикладів. Так, наведені Т.Пітерсом і Р.Уотерменом вісім принципів, забезпечивших успіх і процвітання ряду американських корпорацій, мають наступний вигляд: 1 – орієнтація на енергійну та швидку дію; 2 – постійний контакт з користувачем; 3 – надання людям повної автономії, яка б заохочувала їх підприємливість; 4 – погляд на людей, як головне джерело підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва; 5 – зв'язок з життям, тобто посилений акцент на одну (або декілька) маючу ключове значення цінність даного бізнесу; 6 – обмеження своєї діяльності лише тим, що знаєш та вмєєш краще усього; 7 – простота форм управління, небагаточисельність управлінського штату; 8 – одночасне сполучення в управлінні свободи у одному та жорсткості у іншому.(1.)

Наведений добір «принципів» поверховий, випадковий, еkleктичний і по суті безпринципний. Тут поєднані різні за порядком, часом та об'єктними ознаками механізми і операції впливу, більшість з яких однобічна. Автори взагалі переплутали предметні сфери бізнесової та управлінської діяльності.

До числа, мабуть, найбільш поширених відносяться 14 універсальних принципів, покладених у основу класичної адміністративної школи управління одним із її фундаторів Анрі Файоєм.(2) Їх основу складають принципи 1) розподілу праці, 2) повноважень та відповідальності, 3) дисципліни, 4) одноосібності керівництва, 5) єдності спрямувань, 6) підлеглості особистих інтересів загальним, 7) винагороди персоналу, 8) централізації, 9) ієрархії, або «скалярного ланцюга», 10) порядку, 11) справедливості, 12) стабільності робочих місць, 13) ініціативи та 14) корпоративності духу. Якщо для 1920 – 1950 років це був значний крок на шляху подолання управлінської безпринципності взагалі, то зараз вже нескладно помітити відсутність серед них головного – втрати суб'єкта управління як цілого, коли за раціоналізацією та феноменалізмом окремих колективів навіть не проглядає соціокультурної і духовної єдності. Звісна річ, що при такому підході запропонована система не включала принципів гуманізації стосунків, культури спікування, різномайття єдиного, інтегративності та інших.

Давно вже «перезріла» необхідність розробки дійсно загальносоціальної управлінської концепції потребує якісно нових методологічних засад обґрунтування її форми та змісту. Перш за все це стосується законів і принципів, які визначатимуть не тільки структуру подальшої будови концепції, а й її працездатність взагалі.

В цілому підходи до розкриття сутності законів можна розподілити на три групи – анархічні, фіналістські та релятивні, хоча прихильники кожного з них головну увагу зосереджують на обговоренні питань про те, існують закони взагалі, чи ні, ані ж на визначенні їх змісту та соціальної суті. Так, прихильники анархічних поглядів абсолютизують роль категорій безкінечності, випадковості та унікальності, стверджуючи, вподіб Отто Краусу, що в історії нема нічого, окрім невпорядкованої зміни однієї випадковості іншою.(3) Фіналістичні погляди сповідають здебільше носії буденної свідомості, обумовлюючи початок і кінець світу діяльністю бога, що залишає людині лише сподівання на долю, рок та збіг обставин.

Прихильники релятивних поглядів, зокрема В.Віндельбанд, Рікерт та інші вважають, що знання про закони здатні давати лише точні природничі науки, а гуманітарні лише фіксують явища, не вдаючись до їх суті. Послідовники «Віденського гуртка», інших напрямків позитивізму, екзистенціалізму, феноменології в якості аргументів відносно ролі законів посилаються на унікальність та неповторність війн, революцій, економічних криз і т.ін., що лише віддаляє від розуміння закономірностей природи цих та інших соціальних явищ.

Компенсуючи неспроможність науки віднайти об'єктивні основи законів життєдіяльності, публіцистика другої половини ХХ сторіччя широко розгорнула впровадження «законів» Мерфі, Пітера, Гамперсона, Фетриджа, Паркінсона, Рінгельмана і багатьох інших, які витонченою формою гумору полегшують сприйняття життя, хоча і не наближують до розуміння дійсно наукових законів управління соціальними процесами(4). Враховуючи взаємопов'язаність законів і принципів і спираючись на досить обмежене коло досліджень у цій галузі (5; 6; 7; 8), ми спробуємо розкрити характер зв'язку та взаємопереходи між тими з них, які здатні скласти систему законів і принципів управління суспільством.

Сучасне суспільство з ринковим типом відносин базує безліч різновидів управління на принципах **демократії, конкуренції, прибутковості та прагматизму**. То чи дійсно їх можна вважати загальними критеріями цивілізованості та ефективності? На жаль, «демократія» більшості сучасних західних держав є переважно обмеженою інтересами окремих кіл та верств населення. Сьогодні це, перш за все, «партійна», «мафіозна», «кланова» і взагалі «продажна» псевдodemократія, аніж реальна форма народовладдя. Безперервна гонитва за прибутком позбавляє конкуренцію ознак людяності та моралі, коли сама управлінська система підштовхує до використання одних людей як засобів збагачення інших. Давно вже відома бездуховність та культурна обмеженість носіїв вузького прагматизму ще більше ставить під сумнів управлінські ідеали та стандарти західного типу. Широковідомі за часів тоталітарного режиму принципи **партійності, класовості та колективізму** також продемонстрували всьому світу негативні наслідки ігнорування усіх інших складових, зокрема таких, як, наприклад, принципи багатопартійності, індивідуалізації та інші. Отже стан існуючих нині управлінських підходів потребує дійсно загальнолюдських законів та принципів.

Розпочинає азбуку діалектичних істин відомий з древності закон єдності буття. Його сутність розкривається принципом цілісності різних за формою та змістом видів буття, зокрема неорганічної, органічної та духовної природи. Стосовно сфери управлінської діяльності вони проявляються у відповідних формах закону єдності суб'єкту та об'єкту управління, та відповідного принципу системності управління соціальними процесами. Отже, співпадіння предметної сфери управління суспільством з єдністю спрямувань, мотивів діяльності, інтересів та усіх інших суто людських основ існування суб'єктів та об'єктів передбачає розкриття і аналіз відповідних підсистем та окремих складових елементів різних видів управлінської діяльності.

Наступний крок – це констатація не менш відомого в історії пізнання закону роздвоєння єдиного, який конкретизується у принципі протирічності. Відповідно до сфери управління свою суть вони розкривають взаємозалежністю закону роздвоєння суб'єкту і об'єкту управління та принципу протирічності стосунків і взаємовідносин між ними. Саме єдність і одночасна роздвоєність протирічних передумов і наслідків управлінської діяльності протворюють шлях до пізнання глибин тих рушійних сил, які обумовлюють існування і розвиток суб'єктів та об'єктів управління.

Підкріплюють та конкретизують ці уявлення закон тотожності і принцип фрактальності (тобто «самоподібності»), які приймають відповідну форму закону тотожності суб'єкту та об'єкту управління і принципа їх подібності в усіх провідних ознаках та проявах управлінської діяльності.

Взаємопереходи протилежностей знаходять свій прояв у загальноісторичних процесах диференціації та інтеграції різноманітних управлінських функцій. Загальнодіалектичний закон взаємопереходу протилежностей розкривається механізмами прямих та зворотніх зв'язків між частиною і цілим, загальним та окремим, завдяки чому вони складають принципову основу взаємозв'язків між суб'єктом та об'єктом, у тому числі і в сфері управлінської діяльності.

Один з визначальних для сфери управління закон ієрархії стосунків, зв'язків і різноманітних залежностей також витікає із відповідного загальнодіалектичного закону, зміст якого більш повно деталізує принцип саморухливості. Цей дуже важливий для сфери управління принцип розкривається різноманітними формами змагання, які в устрої суспільства набували архаїчно спрощених форм випробувань не тільки на міць та життєздатність взагалі, але й на право управління іншими. На більш високих щабелях соціальної будови принцип змагання набуває проявів конкуренції у сфері релігійних стосунків, ідеологічних спрямувань та виробництва. Не обмежується змагання лише такими видами конкуренції, як ринкова чи технологічна, інформаційна та світоглядна, набуваючи з часом різних форм протидіювання майже в усіх сферах соціокультурної діяльності. Таким чином, змагання, як найбільш загальний принцип соціального управління, має давню історію і складну будову, яка потребує більш глибокого і спеціального аналізу різних видів і форм свого прояву.

Самоуправління і самоорганізація суб'єктів і об'єктів управлінської діяльності є принциповою і закономірною умовою загальноосвітньої саморегуляції на основі принципів самоорганізації. Ці загальнонаукові положення є необхідною умовою існування і передумовою розвитку суб'єктів та об'єктів соціального управління, діяльність яких так або інакше пов'язана з різноманітними трансформаційними процесами у формі реструктуризації, децентралізації, демонополізації і т.ін. Однак соціальні критерії цих змін і перетворень повинні акцентувати увагу управлінських структур на параметрах і показниках позитивних тенденцій цих процесів, а не йти позаду соціально негативних наслідків цих зрушень та дезорганізаційних змін.

Одна з найсуттєвіших закономірностей – процеси “зняття” вищими формами розвитку нижчих і пов'язані з цим принципи домінування в системі соціального управління проявляються у формі закону централізації та розкриваючими їх суть принципами лідерства. Різноманітні види, форми і рівні лідерства у системі управління суспільством є одним з вирішальних факторів розкриття механізмів централізації влади, засобів виробництва, розподілу та контролю, регуляції та обміну і, безумовно, пов'язаними з цим критеріями домінування тих або інших цінностей та інтересів.

До числа визначальних умов підвищення якості та ефективності управління соціальними процесами належать вимоги стратегічної орієнтації суб'єктів управлінської діяльності і пов'язані з цим вимоги довіри керівним структурам з боку підлеглих. Саме довіра визначає міру віри та сподівань людини та спільностей на досягнення успіху у загальній справі, відповідальність за яку бере на себе той або інший орган управління. Отже у системі наук про людину та суспільство закон упередження і пов'язаний з ним принцип випереджаючого моделювання є важливою складовою формування вимог до загальної концепції соціального управління.

Багаторічний досвід практичної діяльності керівних структур будь-яких рівнів та рангів робить також незаперечною вимогу стабільності як до керуючих, так і до керованих спільностей. Саме стабільність колективів і організацій є запорукою накопичення, збереження і передачі досвіду та знань, формування традицій та надійних зв'язків. Виступаючи запорукою згуртованості соціальних спільностей, стабільність сприяє розвитку не тільки іноваційного та менеджерального капіталу, прогресивних технологій і здорового морального клімату та духовної атмосфери, але й підвищує ценз і тонус процесів самоврядування та громадської свідомості кожного із суб'єктів управлінської діяльності.

Розкриваючи соціальний зміст загального закону тяжіння і пов'язаного з ним принципу аттракції (тобто «притягання»), саме згуртованість і стабільність визначають рівень спроможності суб'єкту та об'єкту управління до більш або менш повного використання усіх видів потенцій та здібностей, закладених історією становлення цих спільностей та самою природою.

Визначена умовами і часом розмірність суб'єктів і об'єктів управління так або інакше проявляється у циклічності змін, які відбуваються фактично в усіх найголовніших ознаках управлінської діяльності – від віку та засобів до цінностей і оцінки наслідків цієї діяльності. Таким чином, демографічні, технічні, фінансово-економічні, політичні та багато інших ознак соціокультурної діяльності в процесі соціального управління підвладні змінам різних фаз, етапів, стадій і навіть якісно нових рівнів функціонування. Циклічність взагалі як принцип існування на рівні соціального управління потребує суттєвого і поглибленого аналізу пов'язаних з цим фаз, етапів, стадій та рівнів становлення і змін як суб'єктів, так і об'єктів управління.

Поліфункціональна природа суб'єктів і об'єктів управління досить наглядно взаємокоррелює не тільки з принципом універсалізації дій, але й з іншими – гуманізацією, обмежень та індивідуалізацією дій у системі соціального управління. Кожен з них визначає взаємозалежні умови ефективного і позитивно спрямованого управління

соціальними спільностями, витікаючи із загальних множини, відносності, гуманоцентризму¹ (9) та виключності. Спрямованість кадрової політики 80-90-х років ряду провідних країн Європи, Америки і Азії на підготовку керівників-дженералістів² є найбільш передбачливим кроком на шляху підвищення темпів динамізації виробництва і багатопрофільністю соціальних функцій управлінських структур. Діяльність цих структур розрахована на розвиток та використання потенціалу організацій за рахунок поєднання унікальної природи та гуманістичної спрямованості дій членів трудових, наукових та освітянських колективів. Отже, розуміючи історичну обмеженість, **управлінська наука XXI сторіччя орієнтована на діалектичне поєднання феноменологічної ролі особистості керівника з універсальним характером управлінських функцій, стрижень яких складають критерії гуманізації дій та їх соціальних наслідків.**

Дослідження в межах країн соціалістичної співдружності у період 60-80 х років констатували у 70-80% різних прошарків і верств населення «впевненість у завтрашньому дні» і, навпаки, свідчили про подібні показники лише у біля 20% населення провідних західних країн. Вибіркові дослідження 90-х років, навпаки, свідчать про те, що лише 20% населення країн постсоціалістичної співдружності відчувають «впевненість у завтрашньому дні», а населення розвинених країн заходу – у 70-80% випадків. Проведений нами аналіз впливу змістовно-сенсових та духовних функцій на управлінську та виховну діяльність суб'єктів соціуму свідчить про визначальну роль віри людей і пов'язані з цим можливості бачити красу життя, які багато в чому визначаються відповідним іміджем керівних структур (10; 11).

Безумовна вага у світоспийнятті людей принципів краси, детермінованих законами пропорції та гармонізації дій, ставить питання про визначальний управлінський вплив тих мотивів і факторів, які виходять за межі відомих уявлень і розкриваються законами додатковості та емерджентної будови духовної сфери життєдіяльності суб'єктів. Коротко резюмуючи, ще раз підкреслимо: дієвість та соціальна ефективність концепції управління суспільством залежатиме від покладених у її основу взаємопов'язаних між собою законів і принципів. Це повинні бути дійсно всеосяжні закони і принципи, які визначатимуть форму та зміст їх спеціальних і навіть індивідуальних складових. Основу такої дійсно універсальної системи взаємопов'язаних законів і принципів можуть складати наведені нами нижче у відповідній таблиці.

Таблиця				
ЗАКони			ПРИНЦИПИ	
№	Загальні	Соціального управління	Загальні	Соціального управління
1	Єдності буття	Єдності суб'єкта та об'єкта управління	Цілісності видів буття	Системності управління
2	Тотожності	Тотожності суб'єкта та об'єкта управління	Фрактальності	Подібності суб'єкта та об'єкта управління
3	Роздвоєння єдиного	Роздвоєння суб'єкта та об'єкта управління	Протирічності	Протирічності суб'єкта та об'єкта управління
4	Взаємопереходу протилежностей	Диференціації та інтеграції функцій управління	Прямих і зворотніх зв'язків	Взаємозв'язку суб'єкта та об'єкта управління
5	Ієрархії	Ієрархії суб'єктів та об'єктів управління	Саморухливості	Змагання
6	Саморегуляції	Самоуправління	Самоорганізації	Самоорганізації суб'єкта та об'єкта управління
7	Змін	Трансформацій суб'єкта та об'єкта управління	Розвитку	Розвитку суб'єкта та об'єкта управління
8	Зняття вищим нижчого	Централізму	Домінування	Лідерства
9	Упередження	Стратегічної орієнтації суб'єкту та об'єкту	Випереджуючого моделювання	Довіри суб'єкта та об'єкта управління
10	Тяжіння	Згуртованості керуючих і керованих спільностей	Атракції	Стабільності керуючих і керованих спільностей
11	Розмірності	Розмірності суб'єкту та об'єкту управління	Циклічності	Циклічності змін суб'єкту та об'єкту управління
12	Множини	Множини суб'єкту та об'єкту управління	Поліфункціоналізму	Поліфункціоналізму суб'єкту та об'єкту
13	Універсалізму	Універсалізму суб'єкту та об'єкту управління	Універсалізації	Універсалізації суб'єкту та об'єкту управління
14	Відносності	Відносності суб'єкту та об'єкту управління	Обмежень	Обмежень суб'єкту та об'єкту управління
15	Виключності	Виключності суб'єкту та об'єкту управління	Індивідуалізації	Індивідуалізації суб'єкту та об'єкту управління

16	Гуманоцентризму	Гуманоцентризму суб'єкту та об'єкту управління	Гуманізації	Гуманізації суб'єкту та об'єкту управління
17	Пропорцій	Оптимізації діяльності суб'єкту та об'єкту управління	Краси	Іміджу суб'єкту та об'єкту управління
18	Вічності буття	Протяжності існування суб'єкту та об'єкту управління	Впевненості	Впевненості суб'єкту та об'єкту управління
19	Додатковості	Додатковості суб'єкту та об'єкту управління	Емерджентності	Системно-сферності суб'єкту та об'єкту управління

Примітки:

¹Гуманоцентризм у системі категорій загальної картини світу відзеркалює вимоги людяності до дій, спрямованих у майбутнє і виступає критерієм оцінки міри гуманності існуючих підходів до управління соціальними спільностями (11)

²Дженераліст – це керівник універсального типу, підготовка якого коштує від 40 до 60 тисяч доларів і вимагає оволодіння навичками соціолога-дослідника, економіста, політика, дипломата, бухгалтера, технолога, психолога, а також колом спеціальних професійних та інших соціокультурних знань.

Список використаних джерел

1. Питерс Т., Уотермен Р. В поисках эффективного управления (опыт лучших компаний). Пер. с англ. - М.: «Прогресс», 1986. - с. 48 - 52.
2. Fayol Henri. General and Industrial Management. London: Pitman, 1949. P.20-41.
3. Kraus Otto. Sozialphilosophie und Wirtschafts politik. Berlin, 1960.
4. Таранов П.С. Управление без тайн.- Донецк: Сталкер, 1997.- с.197-364.
5. Капитон В.П. Закон как объект философского анализа (Проблемы. Теории. Гипотезы) – Днепропетровск: ВПОП «Дніпро», 1995. – 232 с.
6. Бобров М.Я. Система законов и категорий общей социологии. – Барнаул, 1993
7. Глезерман Г.Е. Законы общественного развития: их характер и исполнение.– М.: Наука, 1979. – 303 с.
8. Попов С. Общественные законы: сущность и классификация. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 157 с.
9. Решетниченко А.В. Парадигма жизнедеятельности и мировоззрения. Методологический аспект. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1997. - с. 88 - 99.
10. Решетниченко А.В., Распопов И.В. Картина мира в системе познания. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. - с. 131 - 134.
11. Распопов И.В., Решетниченко А.В., Иванина И.Г. Концептуально-методологические структуры гуманитаризации образования//Гуманітарні проблеми освіти. Збірник наукових праць. Під загальн. Ред.В.Ф.Пріснякова.-Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992.-с.187-190.

Н.А. ЛИПОВСКАЯ

ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Липовская Наталья Анатольевна – доцент кафедры социально-политических дисциплин Академии таможенной службы Украины, кандидат социологических наук

Процесс трансформации украинского общества, охвативший все сферы жизнедеятельности социума, не мог не коснуться и социальной структуры. Динамика изменений, происходящих в институциональной сфере, отразилась на состоянии социальных институтов, систем, повлек за собой их дезорганизацию. Анализируя состояние всех видов социальной структуры, можно проследить их существенную трансформацию.

Украинское общество переживает активный процесс структурирования своего социального пространства, который возник как неизбежный результат и основа общего процесса социальной трансформации. Анализ этих

процессов важен не только с теоретической, но и практической точки зрения, - для выработки и проведения адекватных политических стратегий. Наблюдения данного процесса формируют вероятные контуры будущего, которое современное общество переживает в форме риска решений [1].

В данной связи представляется целесообразным обращение к опыту изучения и обобщения глубоких изменений социальной структуры в западных обществах с 60-х годов до настоящего времени, в период позднего индустриализма, к проблемам, с которыми столкнулась социологическая теория социальной структуры и стратификации в эпоху «поздней современности» (Э.Гидденс). Такие обобщения позволяют критически переосмыслить процессы реструктурирования социального пространства в Украине, сравнить их с контекстом глобальных цивилизационных изменений в современном обществе.

Особое место в системе социальных отношений занимает социально-классовая структура общества. На протяжении истории современного общества проявились три ведущие классовые системы: классовая система, основанная на экономических ценностях (прежде всего на средствах производства) и высокой степени неравенства, в которой основными классами выступали классы капиталистов и рабочих; система государственного социализма, основанная на политических ценностях (власти партии и трудящихся) и довольно низкой степени неравенства, в которой ведущими классами были классы управляющих (номенклатуры) и управляемых; система «продвинутого индустриализма», основанная на ценности человека (образование, специальные знания и т.п.) и усредненной степени неравенства, в которой ведущую роль играют профессиональные группы с их специфическими умениями [2]. Представленные системы являются идеальными типами по разному описываемых эмпирических систем, которые дают возможность интерпретировать современные классовые системы как комплекс различным образом смешанных идеальных типов. В каждой системе некоторый тип ценностей проявляется как доминантная стратификационная сила, а определенные ценностные группы (по экономическому, политическому, культурному, социальному, гуманитарному основаниям) формируют ось, вокруг которой организуются социальные классы и статусные группы. Вместе с тем, как отмечает ряд исследователей [3,4], представленные теоретические классовые системы перестают играть полезную роль в понимании ныне существующих обществ.

Современные западные общества столкнулись с двумя волнами быстрых изменений в социальной структуре – в 60-е годы и со второй половины 70-х годов. Причем, как еще в 1963 г. показал К.Мэйер [5], стратификационные системы развитых индустриальных обществ демонстрируют тенденции сходить в направлении более открытых структур и доминирования средних слоев.

Без сомнения, социальная структура Украины испытывает ряд общецивилизационных изменений, общемировых стратификационных процессов. Вместе с тем, вследствие особенностей исторического развития и специфики современной кризисной ситуации в стране складывается особое состояние стратификационных процессов, отличное от процессов, происходящих в других странах.

Социологическое изучение современного украинского общества требует уточнения природы, характера и механизмов происходящих процессов.

Уже в начале 90-х годов было очевидно, что изменениям подвергается вся система, все виды социальных отношений, т.е. процессы изменений носят всеобщий, всеохватывающий характер. Изменения социальной структуры свидетельствуют, что по своей природе эти процессы могут рассматриваться как глубокая трансформация общества. Возникли новые классовые образования (предприниматели, коммерсанты, фермеры, маклеры, брокеры и т.д.). изменился статус и ранее существовавших групп. Особенно резко ухудшилось положение работников высококвалифицированного умственного и физического труда. Самые различные средние слои в силу обнищания переместились в низший класс. Это привело к разрушению среднего класса и чрезвычайной поляризации населения на бедных и богатых. Все это свидетельствует о разрушении старой социально-классовой структуры и рождении принципиально новых отношений.

Процесс трансформации социальной структуры является сложным и противоречивым. Поляризация сочетается с размытостью границ социальных групп. Интенсивное развитие одних социальных групп сочетается с медленным становлением иных, в частности, среднего класса. Социальная направленность современного процесса трансформации – это прежде всего разрушение старой структуры. Вместе с тем, это и стихийное формирование новых социально-классовых образований на почве многообразия форм собственности, создания частных, государственных и смешанных предприятий и их взаимодействия. Большая часть новых социально-классовых образований является маргинальными, ибо не сразу усваивают новые социальные ценности, нормы, социальные роли, вытекающие из нового статуса. Социальная структура отличается неустойчивостью и неопределенностью, так как не только социальные группы и слои, но и такой ее элемент, как социальные институты, находится в состоянии реорганизации и расбалансированности. Маргинальность социальных групп ведет к размыванию ценностей и порождает аномию. Последняя имеет многообразные формы, в частности, она может выражаться в утрате классовыми образованиями своих основных функций. Исследователи современных процессов обращают внимание на то, что аномия закономерно возникает в обществах, переживающих коренные изменения. Более того, в условиях общего кризиса общества она может приобретать тотальный характер, что порождает болезненные социо-психопатические состояния [6]. Массовое чувство социальной неудовлетворенности,

невостребованности приводит к отчуждению от общества, к нарастанию тревожности. Одним из последствий социальной неудовлетворенности в условиях тотальной аномии является нарастание пессимистических настроений и даже появление деморализованности населения (упадок духа, растерянность). По данным Н.В. Паниной та или иная степень деморализованности была характерна для 85% населения [7, с.335]. Типичными реакциями на аномию становятся, с одной стороны пассивность, с другой стороны, безразличие к средствам достижения целей, цинизм, экстремизм. Социальная дезорганизация, потеря прежнего социального статуса или отсутствие четкой идентификации с новыми социальными группами порождает социальную неудовлетворенность и ощущение невостребованности, которые в 90-х годах практически характерны для большей части населения Украины. Исключения составляют высшие управленцы и крупные предприниматели. По данным харьковских социологов, 38 % жителей города Харькова испытывает чувство тревоги, страха, отчаяния, 42 % говорят о неуверенности в собственных силах¹. Особенно сильно эти состояния проявляются у квалифицированных рабочих и специалистов высокой квалификации. Уровень тревожности социальных групп тем больше, чем радикальнее изменения, которые произошли в их статусе.

Отсюда преобладание пессимистических настроений. 35 % опрошенных не уверены в завтрашнем дне, среди низших слоев таких более 80 %, 44 % считает, что вряд ли что-то изменится к лучшему в обозримом будущем². Все это необходимо учитывать при анализе изменений социально-классовых образований в условиях трансформации.

Могут ли протекающие процессы трансформации рассматриваться как процессы модернизации? Да, поскольку был поставлен вопрос о реформировании общества, направленном на то, чтобы догнать современные развитые страны. Вместе с тем, это не сознательное перенесение готовых образцов, моделей и достижений развитых стран, контролируемое политической и экономической элитой. Специфика нашего предшествующего исторического развития делает такое перенесение невозможным.

Процесс трансформации - это сложное переплетение стихийных и сознательных процессов. Это действия не только элитных групп и носителей инновационной деятельности, но и стихийные процессы массового поведения, социальные последствия реформ и т.д. Переход к новым видам отношений зависит не только от уровня социальной зрелости, активности элиты, но и от уровня социального сознания, культуры масс людей, от их отношения к проводимым реформам, к собственному положению, формам деятельности и т.д.

В анализе сложных изменений плодотворным является обращение к понятию социального механизма трансформации. Т.И.Заславская рассматривает социальный механизм экономической сферы как сложное взаимодействие социальных групп - субъектов экономической деятельности с системой экономических институтов общества и факторов, воздействующих на экономические процессы. В социальной области соответственно это социально-классовые образования и система социальных институтов, выражающих и защищающих интересы социальных групп и факторы, воздействующие на эти процессы.

Важнейшим элементом социального механизма трансформации является социальная зрелость групп. Становление социальной группы - это длительный и сложный процесс ее социального созревания. Он предполагает осознание своего положения, общности интересов, ценностей, т.е. формирование особого социального сознания. Группа становится социально зрелой, когда она осознает свои собственные интересы, ценности, формулирует нормы, цели и задачи деятельности.

Очень перспективным в анализе социальных процессов является выделение особого социального сознания. Правомерно в связи с этим говорить и об особой социальной форме общественного сознания, отражающей социальное. Основанием для такого выделения является специфика предмета отражения - сферы социальных интересов, методов, способов отражения, своеобразие роли формирования социального мышления, обеспечения социальной зрелости.

При социологическом измерении процесса социального созревания большое значение имеет анализ самоидентификации и восприятия группы как качественно определенной целостности другими. Изучение изменений социально-классовых образований в 1996 г. в г.Харькове показало, что более всего представители различных социальных групп идентифицируют себя с семьей, родственниками³ (67,8%), с друзьями, приятелями (63%). Вдвое меньше ощущают взаимосвязь с людьми одинакового положения⁴. В какой-то мере это показатель недостаточной социальной зрелости.

Сравнение отношения к своему статусу в предшествующий период, в настоящее время и фактического положения свидетельствуют, что большинство склонны отнести себя к более низкой группе. Так, 42,9% респондентов из группы специалистов-гуманитариев отнесли себя к низшему классу, в то время, как в конце 80-х годов таких было только 1,8%⁴. Разрушение чувства единства характерно и для квалифицированных рабочих. Анализ ответов относительно желаемого социального положения говорит о том, что социальные притязания тем выше, чем выше место в социальной иерархии.

Развитие социальной зрелости зависит от институционализации духовных процессов, от создания организаций, движений защиты и поддержки интересов группы, например, профсоюзов или ассоциаций предпринимателей. Об уровне социальной зрелости свидетельствуют такие факторы, как, например, отношение к реформам, к социально-экономической системе, к идеалам и ценностям общества.

Наиболее полную и глубокую современную классификацию критериев социальной стратификации применительно к постсоветским обществам дает Т.И.Заславская [8]. Выделяя в качестве критериев деления экономической, политической и социокультурный потенциал, Т.И.Заславская называет их некоторые признаки. Экономический потенциал включает такие компоненты, как владение капиталом, доход, причастность к процессам перемещения государственной собственности, уровень материального обеспечения. Политический потенциал выражается в объеме властных и управленческих функций. Признаками социокультурного потенциала можно считать уровень образования, квалификации, культуры. Т.И.Заславская отмечает определенное снижение роли политического потенциала. По ее мнению, на первый взгляд выдвигается экономический аспект власти, роль социальных групп в управлении экономикой, в приватизации, в причастности к перераспределению крупной государственной собственности. Подчеркивается повышение роли характеристик социокультурного потенциала, в частности, качества образования, уровня квалификации и особенно в условиях перехода к рынку ценности профессионализма. Кроме этого, можно выделить такой существенный критерий, как отношение к занятости. Оно требует выделения в качестве особых страт не занятых в общественном производстве людей трудоспособного возраста. Изучение показало, что страты безработных, домохозяйек, временно не работающих, имеют свою специфику. Особое положение занимают пенсионеры. Ухудшение их материального положения, отсутствие социальной защищенности определяет резкое ухудшение их социального самочувствия, нарастание тревожности и даже отчаяния.

Особую социальную группу составляют безработные. Это преимущественно лица со средним специальным и высшим образованием, активного трудоспособного возраста, в большинстве случаев имеющие профессию и желающие ее сохранить в будущем. С пенсионерами их объединяет негативное отношение к социальной поляризации, чувство невостребованности обществом, нарастание тревожности. При определенных условиях они могут стать наиболее яркими носителями социальной напряженности.

Все большую роль в стратификационном делении играет связь с собственностью, что принципиально меняет не только группы предпринимателей, но и социальное положение управленцев высшего звена.

Принципиально отличаются по социальному статусу работники частных, смешанных и государственных секторов производства. Это можно наблюдать, анализируя структуру рабочего класса, в частности, различия квалифицированных рабочих и разнорабочих, занятых преимущественно в частном секторе. Группа разнорабочих чрезвычайно неоднородна. В ней определенную нишу заняли технические специалисты, изменившие свой образ жизни и вид деятельности. По материальному положению она более благополучна, менее однородна по уровню образованию, отличается большим распространением рыночных позиций. Квалифицированные рабочие особенно остро ощущают ухудшение своей жизни и потерю своего социального статуса, так как их способности и навыки трудовой деятельности оказались невостребованными. Для них характерны пассивно-пессимистические тенденции в большей степени, нежели для разнорабочих. Рабочий класс в настоящее время представляет скорее всего резервную армию труда.

Имеют особые черты и специалисты гуманитарного и технического профиля. Последние чувствуют себя увереннее, они более оптимистичны, реализовав в большей мере такую возможность, как занятие ранее недоступным делом, и являются основным источником пополнения новых социально-классовых образований, что значительно повысило их социальный статус и имущественное положение. Но в целом у них значительно больше общего, чем различий – чувство социальной невостребованности, социальная апатия, молчаливое негодование, потеря уверенности в своих способностях и силах. Это ведет к интеллектуальной деградации общества, потере реального потенциала нации.

Специального внимания требует процесс стратификации управленческого персонала. Это, прежде всего, высшее и среднее звено руководителей. Если высшие руководители, выделенные по уровню материального положения, полноте управленческих функций, стилю жизни, активно утверждают в своем статусе, то руководители среднего звена фактически растворяются среди многочисленных групп срединной части населения и существенно дистанцируются от высших слоев. «Высшие» руководители отличаются высоким уровнем «рыночного» сознания, потребностями в правовой защищенности, пониманием социальной справедливости как правовую защиту и личную безопасность, тогда как управленцы среднего звена, так же как и другие представители срединной части населения – в социальной защищенности; «высшие» руководители, рассматривая поляризацию населения, подобно крупным предпринимателям считают ее нормой и в этом плане противостоят другим социальным группам, их социальная активность проявляется у 95,5%, тогда как у руководителей среднего звена – 70%³.

Голенкова З.Т. выделяет следующие сегменты в социально-классовой структуре: авторитарный, олигархический, криминальный, в которых существуют собственные слои, иерархия, система ценностей, мораль, социальные ориентации. Сегменты конфликтуют между собой, стараясь внедрить ценности в общую культуру. Процесс формирования социально-классовой структуры идет тремя путями: 1) возникновения новых социальных отношений на основе плюрализации форм собственности (возникают специфические слои, занятые в полугосударственном и частном секторе). 2) трансформации государственной формы собственности и изменения

на этой основе положения традиционных классов, групп, общностей, возникновения пограничных и маргинальных слоев и т.д. 3) появления слоев – страт на основе взаимодействия различных форм собственности: менеджеров – нового управленческого слоя, новой элиты, средних слоев, безработных и т.д.

Возникают такие социальные слои, как компрадорская буржуазия и новая бюрократия. Развитие негосударственных форм собственности создает новые, достаточно успешные и финансово независимые социальные группы – мелких и средних предпринимателей, банкиров, фермеров, интеллектуалов, открывших частное дело – адвокатов, врачей, педагогов (частные клиники, нотариальные конторы, школы, детские дошкольные учреждения и т.д.). Значительно возросли и укрепилась социальные группы, занятые в сфере обслуживания – автотехники, парикмахеры, визажисты и др., увеличивается слой лиц наемного труда, причем за счет появления нетрадиционных для нашего общества социальных групп, например, занятых в охранном бизнесе (как правило, это молодые, физически крепкие мужчины), модельном бизнесе и т.д., что значительно снижает количество лиц, занятых производством материальных благ.

Достаточно значительная часть социально-классовой структуры – это паразитические слои (воры, рэкет, рэпте).

Все большее значение в качестве критериев стратификации в условиях трансформации общества приобретает идентификация представителей разных групп с теми или иными группами, стратами. По данным и украинских, и российских исследователей, социальные перемещения достаточно интенсивны и имеют нисходящий характер. Разрушен средний класс, обнищание охватило большую часть общества. Существенно изменились традиционные социальные образования, в частности, интеллигенция. Однако от того, что большая часть интеллигенции отброшена в низшие слои и только незначительная – преобразовалась в профессионалов, она не перестает быть носителем культуры. По своему социокультурному потенциалу – это всегда особая целостная социальная группа.

Несомненно произошло углубление социальной дифференциации рабочего класса в связи с появлением различных секторов производства, крестьянства – в связи с появлением частной собственности. По существу, начинается процесс перехода от стратификации иерархического типа к предполагающей значительно большее число показателей. В соответствии с множественными критериями в обществе выделяются высшие, средние и низшие классовые, классово подобные образования, которые ныне переживают процесс консолидации в классы. Большинство групп еще не имеют форму четкого класса. Некоторые представляют собой группы на стыке классов, например, управленцы, предприниматели. Срединная часть населения примыкает к низшей по уровню доходов и составляет около 70% населения, противостоя слоям высшего класса, элита, по оценкам специалистов, – составляет 0,5 – 1 % населения, высший класс – до 10%, средний класс – не более 20%, 5-5 % населения представляет «социальное дно». Становление социальной структуры – единый целостный процесс, который не сводится к разрушению. Главное в нем – развитие социальной зрелости новых и старых социальных групп.

Одним из основных видов социальной структуры общества является социально-демографическая. Социально-экономические, политические процессы, происходящие в Украине, повлекли за собой нарастание демографического кризиса, изменили такие параметры социально-демографической структуры, как рождаемость, смертность, брачность и т.д. Статистические данные иллюстрируют, что в последние годы резко увеличилась смертность украинского населения, причем во всех возрастных группах. Это вызвано экологической катастрофой, снижением жизненного уровня населения, ростом заболеваний, снижением качества медицинского обслуживания. Достаточно высоки показатели суицидальных проявлений, особенно среди молодежи. Так, по данным киевских исследователей, в 1993 г. естественный прирост населения Украины составлял – 0,03%, детская смертность (на тысячу новорожденных) – 14,9 человек, численность врачей (на 10000 человек) – 39. За последние пять лет эти процессы еще более усугубились.

Кризисное состояние во всех социальных институтах экстраполируется и на семью. Снижается рождаемость, возрастает детская смертность, увеличивается количество разводов. Все это значительно снижает воспроизводство украинской популяции, поэтому естественный прирост населения остановился. Миграционные процессы, охватившие трудоспособное население, вынужденность поиска работы за пределами Украины существенно снижают трудовой потенциал государства и коренным образом изменяют его социально-демографическую структуру.

Не менее серьезные процессы происходят и в социально-этнической структуре. Распад СССР, возникновение на его территории независимых государств послужило толчком для роста национальных конфликтов, с одной стороны, и дало возможность самоутверждению многих национальных меньшинств, проживающих на территории Украины, в частности, с другой. Так, например, существенным образом изменилась социально-этническая структура украинского общества под влиянием реабилитации крымских татар и предоставления им возможности возвращения на историческую родину, усиление роли немецкой диаспоры в Украине, экономически и морально поддерживаемой ФРГ и т.д. Кроме этого, усиливающиеся эмиграционные процессы, в результате которых тысячи евреев, молдаван, белорусов, русских покинуло Украину, также влияет на социально-этническую структуру Украины.

Социально-территориальная структура претерпевает значительные изменения под влиянием экономической и политической ситуации в стране.

Нельзя не отметить качественные и количественные изменения, произошедшие в социально-профессиональной структуре украинского государства. Если раньше одним из важнейших показателей здесь был уровень образования, то в настоящее время все более важным становится квалификация и полученная профессия. Изменения, происходящие в высшей школе Украины, привели к тому, что в начале 90-х г.г. значительно снизился конкурс в высшие учебные заведения, особенно на «непрестижные» специальности – металлургического, геологического, технического профиля. Это заставило высшие учебные заведения открывать новые специальности, особенно наиболее престижные – менеджмент, экономика, право. Реформы высшей школы Украины дали возможность для развития альтернативного обучения. Значительно возросло количество негосударственных вузов, не всегда дающих качественное, полноценное образование. Это привело к перепроизводству вышеупомянутых престижных специальностей, и, в свою очередь, к увеличению проблем с трудоустройством выпускников вузом. По оценкам работников центров занятости, каждый второй выпускник вуза испытывает проблемы с трудоустройством. Качественные сдвиги происходят и в профессиональной структуре общества. Целые профессиональные слои в связи с конверсией, закрытием нерентабельных предприятий становятся невостребованными, что значительно снижает престиж таких ранее популярных профессий, как военнослужащий, инженер, учитель и др. С другой стороны, развитие частного предпринимательства, создание предприятий всех форм собственности, особенно с участием иностранных инвесторов, развитие новых технологий еще более повышают спрос на профессии программиста, переводчика, экономиста. Под влиянием развития государственной независимости рождаются новые социально-профессиональные группы, такие как таможенники, парламентарии и т.д.

Таким образом, трансформация социальной структуры украинского общества охватила все ее элементы и разновидности, однако наиболее существенные трансформации происходят в социально-классовой структуре украинского общества. Наиболее существенными процессами, качественно изменяющими социальную структуру общества, являются поляризация и социальная дифференциация населения, которые приводят к аморфности, неопределенности и неустойчивости социально-классовых образований, усугубляют процесс маргинальности социальных групп и слоев, увеличивая социальную аномию общества.

Социальная зрелость сознания и деятельности различных социальных групп зависит от развития институциональных форм выражения и защиты социальных интересов. Поэтому становление социально-классовой структуры как целостности неизбежно связано с развитием гражданского общества. На современном этапе развития первым шагом на пути к образованию гражданского общества является создание с помощью государственных властных структур системы социальной защиты социальных групп общества. Закрепление позиций групп и их взаимодействие с институциональными формами превращает стратификационную структуру в целостное развитое образование.

По мере роста социальной зрелости стран, их социальной активности все большее значение будет приобретать передача ряда функций по управлению общественными ассоциациями и движениями. Задача развития самоуправления как системы – следующий важный шаг, свидетельствующий уже о развитии гражданского общества.

¹ Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Х.: Основа, 1997, с. 70.

² Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Х.: Основа, 1997, с. 70.

³ Там же.

⁴ Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Х.: Основа, 1997, с. 71.

⁵ Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Х.: Основа, 1997, с. 79.

Примечания:

1. Арутюнян Ю.В. О трансформации социальной структуры постсоветских наций // СОЦИС, 1998, № 4.

2. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурных трансформаций // СОЦИС, 1998, № 10.

3. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика - Киев: Абрис. - 1994. - 168 с.

4. Динамика социальной структуры и трансформация общественного сознания («Круглый стол») // СОЦИС, 1998, № 12.

5. Заславская Т.И. Стратификация современного российского общества // мониторинг общественного мнения. Информационный бюллетень. – 1996. - № 1- 5.

6. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Х.: Основа, 1997, с. 79.

7. Куда идет Россия? Социальная трансформация постсоветского пространства. – М.-1996.

8. Луман Н. Наблюдения современности // Социологический журнал, 1994, № 1, с. 185 – 188; Доган М.,

Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ.- М., Социально-политический журнал, 1994, с.14 -27, 200-201.

9.Руткевич М.Н. Трансформация социальной структуры российского общества // СОЦИС, 1997, № 7.

10.Україна. Людський розвиток. Звіт 1995. Київ, 1996, с. 3-21.

А.В. ДЕМИЧЕВА

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Демичева Алла Валериевна - старший преподаватель кафедры социологии Днепропетровского государственного университета, кандидат социологических наук

Девииантное (отклоняющееся) поведение существовало и будет существовать всегда, во всех обществах. Но в период трансформаций, социальных потрясений число, распространенность во времени и пространстве, множественность, распространенность среди различных социально-демографических групп катастрофически возрастает. На данный процесс оказывают влияние многие факторы, действующие в нестабильном обществе.

На наш взгляд, совокупность факторов, детерминирующих девиантное поведение, предстает в виде сложной социальной системы, которая включает в себя определенный уровень развития производительных сил, совокупность общественных отношений, систему организаций, институтов и учреждений, существующие нормы и ценности, а также другие общественные явления и процессы, от которых зависит содержание и направленность целеполагающей деятельности людей. Поэтому исследования отклоняющегося поведения предполагают вычленение объективных и субъективных, материальных и духовных, внешних и внутренних условий, характерных для исторически определенной обстановки. Такой подход ориентирует не столько на изучение всей совокупности факторов, детерминирующих деятельность людей, сколько на вычленение такого их комплекса, который играет определяющую роль в данный период общественного развития.

Таким образом, в современном кризисном обществе можно выделить комплекс внешних факторов, определяющих большую вероятность реализации тех или иных форм отклонений. Нам представляется, что к внешним факторам можно отнести: дисфункции и деформации социальных институтов; деформацию социальных норм; деформацию ценностных ориентаций; маргинализацию общества, дезадаптацию значительной части индивидов. Рассмотрим каждый из этих факторов и их проявление в среде учащейся и студенческой молодежи Украины и Приднепровского региона, поскольку именно молодежь является той группой, которая наиболее быстро адаптируется к изменяющимся условиям, и является основным потенциалом общества. Относительно высокая адаптивность молодых содержит не только положительные, но и отрицательные стороны.

Одним из факторов, влияющих на рост негативного девиантного поведения, в том числе молодежи, являются дисфункции и деформации социальных институтов. Известно, что одной из важнейших функций институтов является стабилизация деятельности людей путем сведения ее к более или менее предсказуемым образцам. При этом успешное существование социальных институтов зависит от ряда факторов: от четкого определения целей, функций, методов деятельности, от рациональной организации внутренних и внешних связей, от степени деперсонализации действий, от результативности. Если соответствующие требования нарушаются, социальный институт перестает выполнять свойственные ему функции или теряет свое общественное значение. Дисфункции и деформации институтов служат причинами ряда явлений: вызывают социальную напряженность и конфликты; порождают стремление к замене недействующего института иными установлениями, преимущественно неформальными; отрицательно сказываются на нравственном формировании личности, искажают системы ценностных ориентаций и мотивации поведения людей; ослабление конкретных функций институтов, создающее безнаказанность и общее состояние безответственности за свои поступки, влечет в целом ослабление социальной системы, при этом наблюдается ситуация, когда индивидуальные отклонения становятся массовыми, приобретают серьезный и опасный характер; углубляется деформация норм и других составляющих общественной жизни.

В перmissiveм обществе утрачиваются прежние функции социальных институтов, особенно те, которые были промежуточными между человеком и государством, вызывая тем самым неопределенность, растерянность индивидов. В настоящее время население Украины, в том числе молодежь, утратило доверие практически ко всем формальным институтам. Это доказывают результаты исследований, проведенных кафедрой социологии ДГУ. Например, из 2077 опрошенных учащихся и студентов Украины, в условиях кризиса общества 50,9% верят только в себя и собственные силы, 35,7% - в Бога, 27,3% в семью и только 14% - в силу государства¹. По результатам исследования 1996-1997 годов, из 868 респондентов только 18% считают, что наиболее действительным социальным институтом в процессе формирования личности является государство, 14,5% полагают, что таким

институтом есть религия, 5,4% - этнокультурные общности. Наиболее действенными, по мнению респондентов, являются такие социальные институты, как семья (89,7%), образование (71,0%), средства массовой информации (37,9%)¹¹. Таким образом, в современной Украине фактически все социальные институты (в том числе политические, экономические, правовые, культурные) утратили доверие молодежи, поскольку оказались деформированными и малоэффективными. В итоге молодежи приходится рассчитывать исключительно на себя, на своих друзей и семью, так как формальные социальные институты в аномийном, нестабильном социуме не являются символами порядка и организованности.

Еще одним фактором, влияющим на распространение девиантного поведения, является деформация норм, нормативной системы общества. Одним из элементов социальных норм являются требования по поводу тех конкретных фактических обстоятельств, при наличии которых возникают, изменяются или прекращаются упорядочиваемые ими общественные отношения. От того, насколько адекватно норма отражает конкретную ситуацию и реальные общественные отношения, зависит ее эффективность – последовательное и полное соблюдение ее предписаний. Если она неадекватна сложившимся условиям, то ее выполнение будет достигаться принуждением, либо оно станет эпизодическим и неполным, либо требования нормы вообще не будут исполняться. Данное обстоятельство является одним из условий формирования девиантного поведения.

Противоречивое единство должного и возможного правил поведения, инвариативность и вариативность поведения, нормативной и ненормативной сфер его регуляции проистекает из развивающейся социальной реальности. Диалектическая взаимосвязь должного и возможного правил его поведения обуславливает допустимые пределы структурных и функциональных изменений, при которых обеспечивается сохранность объекта и не возникает препятствий для его развития. Разрушение этого единства ведет к нарушению социального порядка и распространению различных видов девиантного поведения.

Одним из важнейших элементов социальных норм является санкция, при помощи которой обеспечивается реализация указанных выше правил поведения. Система санкционирования включает в себя запретительные, карательные, поощрительные, организационные, восстановительные и иные меры регуляции поведения людей. От нее зависит состояние социального порядка. Если, в случае нарушения требований социальных норм, санкции не применяются, то рождается правовой нигилизм и возможность распространения различных видов девиантного поведения.

Деформация социальных норм обусловлена не только развивающейся социальной реальностью, но и соответствующей ей трансформацией общественного сознания. Функционирование социальных норм развертывается как взаимодействие массового и индивидуального сознания, которые выступают их важными элементами. Это означает, что социальные нормы не только должны быть одобрены общественным мнением, но и осознаны субъектом поведения, т.е. должны стать его внутренним убеждением. Только в таком случае снимается противоположность общественного и индивидуального сознания. Но в реальности под воздействием как объективных, так и субъективных факторов люди вырабатывают такие правила поведения, которые могут не совпадать или вступать в противоречие с существующими в обществе нормами.

Деформация социальных норм ведет к неправильному определению целей социального регулирования, которые не соответствуют объективным условиям их применения. В результате социальная норма не может эффективно выполнять функцию социального регулятора. Это означает, что социализация развертывается не только как социально - контролируемый, но и стихийный процесс усвоения субъектом определенной системы норм, знаний и ценностей. Поэтому содержащиеся в нормах оценки и требования могут быть не доведены должным образом до исполнителей. Следствием этого является формирование различных видов отклоняющегося поведения.

Таким образом, деформация социальных норм выступает, на наш взгляд, основополагающим фактором формирования различных видов девиантного поведения и соответствующих им поведенческих установок. Она может заключаться: в отрыве социальной нормы от конкретных условий жизнедеятельности; в их устранении или несовпадении с реалиями общественной жизни; в искаженном или неполном отражении в сознании людей объективных закономерностей функционирования общества; в нестабильности, неустойчивости и неопределенности нормы, которая вследствие этого не может выполнять функцию социального регулятора; в разрушении взаимосвязи ее структурных компонентов; в ослаблении или неприменении санкции; в функциональной неэффективности социальных норм.

Социальные нормы деформируются тем сильнее, чем глубже процесс трансформации общественных отношений и социальных институтов, чем серьезнее искажены ценностные ориентации у различных слоев населения. На сегодняшний день деформированы практически все разновидности нормативной системы. В трансформирующемся обществе нормы часто не успевают сформироваться, поэтому либо остаются старыми и не соответствуют ценностям, либо вообще утрачивают значение в условиях фактического отсутствия нормативной регуляции жизни, основной характеристикой стиля жизни является неустойчивость, непредсказуемость.

Одним из основных факторов, влияющим на формирование и проявление отклоняющегося поведения есть деформация, искажение ценностных ориентацией индивидов среди тех слоев групп, которые продуцируют отклонения. Искажение в системе ценностных ориентацией могут выражаться в их противоречивости и

неустойчивости. Если, например, высоко оцениваются нормы уважительного отношения к человеку, но нет установки на их реализацию, нет готовности отстаивать эту норму, то это делает поведение неустойчивым и непоследовательным.

Крайне отрицательно сказывается на поведении личности противоречия между ценностной ориентацией и деятельностью, между ценностями декларируемыми и реально функционирующими, а также между целями и возможностью их достижения. Система ценностей тесно связана с другими компонентами общественной жизни: нормами, институтами, отношениями. При искажениях в системе ценностных ориентаций не будут соблюдаться те социальные нормы, которые построены на основе или с учетом этих ценностей; деформация системы ценностей ведет к деформации социальных институтов: они перестают правильно функционировать, выполнять свои задачи; этот же процесс приводит к искажению отношений между людьми, а значит, и к ряду новых деформаций в общественной жизни. Но наибольшей опасностью для общества является проявление и широкое распространение системы ценностей реферативной для индивида малой группы. Этим объясняется возможность массового воспроизводства ценностей с антиобщественной направленностью. Когда девиантная группа становится для индивида реферативной, ценности более широких социумов, в том числе и общечеловеческие, воспринимаются через призму ценностей реферативной группы, а не наоборот. В современном обществе ситуация усложняется трудностями переосмысления и переоценки целого ряда ценностей. Эта ситуация в значительной мере обуславливает существование противоречивых тенденций в сознании и поведении молодежи. И как результат, в молодежной среде одновременно функционирует множество различных моделей самореализации. Результаты исследований, проведенных кафедрой социологии ДГУ, свидетельствуют о том, что на сегодняшний день базовыми терминальными ценностями молодых украинцев являются: семья, хорошее здоровье, материальный достаток. Основные инструментальные ценности современной украинской молодежи – забота о детях, родителях; предприимчивость, самостоятельность. Интересно, что ценности служения обществу и ценности достижения находятся на периферии массового сознания, и возникает вопрос о том, каким образом молодежь собирается реализовывать себя, если ценность личных достижений и общественно полезной деятельности ее не привлекает? Можно допустить, что здесь наблюдается определенная внутренняя несогласованность между желанием самореализоваться и неопределенностью способов для этого. Опросы учащейся и студенческой молодежи фиксируют определенную противоречивость системы инструментальных ценностей, где роль собственных усилий в достижении целей оцениваются ниже, чем влияние внешних факторов. По мнению студенческой молодежи Днепропетровской области, для достижения успеха в жизни сегодня в первую очередь необходимы: связи с нужными людьми (74,7%) и деньги (74,7%), а также умение приспособливаться (71,9%)^{III}. Очевидно, что в молодежном сознании девальвируются честность, доброта, порядочность, а им на смену приходит прагматизм, умение приспособливаться.

Также необходимо отметить, что в украинском обществе сложилась своего рода социальная амбивалентность. Под нею понимают двойственность переживаний, когда один и тот же объект вызывает у человека одновременно противоположные чувства. Наиболее ярко амбивалентность проявляется в параллельной ориентации личности на взаимоисключающие цели. То, что молодежь обладает амбивалентным типом сознания, доказывают результаты социологических исследований, проведенных кафедрой социологии ДГУ за последние пять лет.

С одной стороны, на вопрос о том, что в современных условиях беспокоит вас больше всего, респонденты в рамках исследования 1996-1997 годов, на первое место поставили падение морали и рост преступности – 57% опрошенных, на втором месте – общее понижение уровня жизни – 44,7% опрошенных, третье и четвертое место занимали проблемы наркомании среди молодежи и алкоголизации значительной части населения. Таким образом, молодежь Приднепровского региона, как и всей Украины, проблема роста преступности, насилия, падения морали волнует больше всего. Но с другой стороны, данные многих социологических исследований говорят о том, что молодежь хотя и беспокоят эти проблемы, все же многие из этой категории населения могут и совершить противоправные действия, и употребить наркотики, и принять алкоголь сверх меры. Так, по данным Черновицкого социологического центра (проводилось комплексное исследование мотивов правонарушений среди 1240 человек в возрасте от 13 до 18 лет), на вопрос о возможностях совершения различных правонарушений ответили, что готовы: избить человека (67,1%), выпить сверх меры (42,9%), украсть (25,7%), вымогать деньги (14,9%), употребить наркотики (9,7%), зарабатывать проституцией (6,6%).¹ Исследование Одесского ИСЦ (1996 год) показали, что среди опрошенной молодежи 14,9% респондентов высказали терпимое отношение к жестокости по отношению к людям.²

Таким образом, молодежь Приднепровья, как и всей Украины, оценивают противоправное, асоциальное поведение как нормальное для своей возрастной когорты. То есть, мы сталкиваемся с феноменом институализации девиации, превращение ее в социально приемлемый тип поведения молодежи. Поиск аутентичных ценностей у большей части молодых в экстремальных социальных условиях привел в настоящий момент к эффекту дуализма старых и новых аксиологических моделей. Это непосредственным образом сказывается на мозаичности их когнитивной сферы, амбивалентности убеждений, установок и основных поведенческих реакций, среди которых преобладают пред- и девиантные формы адаптации.

И последним из основных факторов, влияющий на распространение молодежной девиации является маргинализация общества и дезадаптация значительной части индивидов.

Что касается социальной дезадаптации, то данная категория означает неприятие ценностно-нормативной системы социальной среды, сложившихся в ней форм социального взаимодействия и предметной деятельности. Причем, чем сложнее новая социальная среда, чем больше в ней происходит изменений, тем труднее адаптация индивида. Нам представляется эффективным подход, согласно которому необходимо отличать внутренний и внешний критерии адаптации. Первый связан с эмоциональной стабильностью, отсутствием чувства тревожности; второй – с мерой соответствия реального поведения личности общественным требованиям, правилам и критериям нормативного поведения. Дезадаптация относительно одного критерия может реально существовать с адаптированностью относительно другого. Вероятно, что большая часть молодежи испытывает внутреннюю эмоциональную неуверенность в завтрашнем дне, об этом свидетельствуют результаты многочисленных исследований. Таким образом, основная часть молодежи дезадаптирована относительно внутреннего критерия адаптации, а для нищих, бомжей, вышедших из тюрем, алкоголиков и наркоманов характерна дезадаптация относительно внешнего критерия. Реальная социальная адаптация, которая характеризуется способностью к самореализации в гармонии с реальным социумом, в кризисном обществе является не правилом, а исключением. В аномийном украинском социуме изменились основы организации жизни индивидов, возникла необходимость адаптации к новой жизни как таковой, это было бы нелегко даже при улучшении условий существования, тем более – при значительном ухудшении условий, когда субъективно значащая система ценностей сталкивается с объективными трудностями ее реализации. И таких групп, которые дезадаптированы либо относительно одного, либо другого критериев адаптации в Украине, в том числе и среди молодежной общности, все больше.

На рост негативного девиантного поведения молодежи существенное влияние оказывает маргинализация украинского общества. Очевидно, что численность девиантов зависит от социального состава населения, и его структура определяет некую абстрактную возможность противоправных асоциальных действий тех или иных социальных групп. Наличие в составе населения «групп риска» и численность таких групп позволяют говорить о высоком «девиантном потенциале» общества, что объясняется особенностями нынешней социальной структуры как общества в целом, так и молодежи как социальной группы: большая доля населения, относимого к категории «бедных»; значительная доля безработных и фиктивно занятых; наличие социального дна из числа нищих, беспризорных детей, инвалидов; вышедших из тюрем.

В этой связи, например, снижение занятости молодежи на 1% дает преступности в Украине почти на 10%. В целом, за последние одиннадцать лет удельный вес молодежи в общественном производстве сократился на 3,9%, уровень же преступности, совершенных преступлений этой же категории населения за аналогичный период, вырос почти на 40%.³ Дополнительную напряженность вносит молодежь, мигрирующая из села в город, где часто не находит ни работу, ни жилья, источников существования и пополняют ряды девиантов. Темпы роста преступности, например, выходцев из сельской местности значительно превышают темпы роста правонарушений из числа коренной молодежи.

Проблема усугубляется тем, что девиантное поведение открывает благоприятные возможности, молодые люди усваивают ролевые модели преуспевающих девиантов, поскольку последние завоевали престиж, влияние, высокое положение. Возможности процветания соблазняют молодежь, имеющую ограниченный доступ к законным способам достижения успеха, но известно, к чему может привести повсеместное распространение криминальных норм, криминальной морали. Например, одним из факторов девиантного поведения молодежи является влияние криминальной субкультуры, существующей в обществе. Сегодня рост преступности приводит не только к усилению ощущения незащищенности людей, их жизни, прав и свобод, но и к криминализации общественных отношений, что находит отражение в широком спектре всех сторон жизни общества: от обыденной речи до внешнеэкономических связей. Социальное влияние и давление преступного мира, распространение его морали – реальность наших дней.

Таким образом, в сегодняшних условиях, можно выделить внешние факторы, влияющие на рост негативных социальных отклонений молодежи: дисфункция, деформация отдельных институтов, деформация социальных норм, деформация ценностных ориентаций, и маргинальное состояние общества. Ситуация обостряется тем, что молодежь, по сути, сама является маргинальной группой, так как с одной стороны обладает неустойчивостью и переходностью социального статуса, а с другой стороны сама социальная среда выступает для молодежи двояко: старая среда (в которой молодой человек рос) и новая, к которой он адаптируется. В целом, в условиях нестабильного, транзитивного общества уровень девиантного поведения молодежи будет по-прежнему оставаться высоким, что обусловлено характером происходящих трансформационных процессов.

Примечания:

¹ Отчет результатов исследования, проведенного кафедрой социологии ДГУ в 1993-1995 годах по теме «Джерела формування національної самосвідомості української молоді». Опрошено 2077 молодых людей в четырех регионах Украины.

^{II} Отчет результатов исследования, проведенного кафедрой социологии ДГУ в 1996-1997 годах по теме «Джерела формування духовних цінностей і соціальних орієнтацій молоді». Опрошено 868 молодых людей в Приднепровском регионе.

^{III} Отчет результатов исследования, проведенного кафедрой социологии ДГУ в 1998 годах по теме «Социокультурные ориентации студенческой молодежи Жовтневого района (эскиз социального портрета)». Опрошено 853 студента из 10 вузов г. Днепропетровска.

Список источников и использованной литературы:

- 1.Немировский Д. Мотивы противоправных действий молодежи//Социол. Исследования. 1992, №3.–С.78-86.
- 2.Социальный портрет молодежи//Одесские деловые повести, 1996, № 30. – С. 7.
- 3.Бандурка А., Соболев В. Молодежь: занятость и преступность//Современное общество, 1994, №4.–С.98-106.

Е.В. ХОДУС

СОЦИАЛЬНАЯ АНОМИЯ В КОНТЕКСТЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Ходус Елена Владимировна - старший преподаватель кафедры социологии Днепропетровского государственного университета

Цель данной статьи - разработка концептуального аппарата для социологического анализа трансформационных процессов в украинском социуме.

Для концептуализации изменяющейся социальной действительности социология, как и любая другая общественная наука, нуждается в постоянном обновлении своего понятийного аппарата путем развития его основополагающих категорий и формирования новых понятий.

Это особенно актуально для современной украинской социологии: стремительно меняющееся украинское общество последних лет ставит перед социологией проблему соответствия понятийного аппарата и методологии специфике новой социальной реальности, характеризующейся радикальными трансформационными процессами в экономической политической сферах, системе нормативных отношений, ценностных ориентиров.

Актуальность изучения явления социальной аномии напрямую связана с указанными тенденциями как в науке, так и в обществе. Нам представляется, что использование понятия «социальная аномия» в контексте интенсивно изменяющегося украинского социума позволяет нейтрализовать «интеллектуальное раздражение» относительно того как методологически правильно квалифицировать то, что происходит. Аномия в этой связи, выступая сложным динамическим феноменом, в котором отражается соотношение разнокачественных и разнонаправленных социальных процессов, является важнейшей характеристикой как общества в целом (с точки зрения макроанализа), так и отдельного индивида в контексте микроанализа.

Познание феномена социальной аномии имеет серьезные традиции в западной социологической науке и рассматривается главным образом в 3-х аспектах, содержащих как описательные, так и объяснительные характеристики данного феномена:

1. Соотношение аномии с процессами социальных изменений. В данном случае, аномия суть нежелательна, но неизбежное следствие быстрых социальных изменений, часть «цены» за социальные изменения. Именно такую традицию изучения явления аномии заложил французский социолог Э.Дюркгейм, введя во 2-ой половине XIX в. эту категорию в социологическое употребление. У Дюркгейма, аномия (буквально - безнормность) - представляет собой состояние беспорядка, общественной дезорганизации, характеризующееся отсутствием целей, четких норм и правил поведения или их недостаточность.

2. Рассмотрение аномии как побочного продукта дисфункциональных процессов в социальной структуре общества. Такую трактовку аномии мы находим в теоретических рассуждениях американского социолога Р.Мертна. По его мнению, основополагающая причина аномии заключается в том, что существующая институциональная структура, ограничивая диапазон допустимых социальных действий людей, приходит в противоречие с господствующим в обществе культурными целями и ценностями. Он обращается к этому понятию в 40-ые годы XX века и рассматривает аномию как эмпирически наблюдаемый типичный социальный феномен (в отличие от Дюркгейма), которому отводится инструментально-объяснительная роль в научном социологическом анализе общества (а именно - социально-структурного дисбаланса в обществе).

3. Наряду с макросоциальным анализом явления аномии существует (так же главным образом в американской социологии) микросоциальный подход к аномии, где последняя вызывается дисфункциональными отношениями между индивидами и обществом. Психологическая концепция аномии была развита Р.Макайвером, Д.Рисменом, Л.Сроле и др. Аномия на личностном уровне характеризуется отсутствием цели, потерей социальных связей, самоидентичности или этических ценностей у отдельного человека или общества в целом. Как правило психологическая аномия порождает аномию социальную и наоборот.

В контексте вышеприведенных рассуждений можно утверждать, что в нынешней социальной реальности имеют место явления и процессы, релевантные понятию социальной аномии, а именно - ценностно-нормативная дезорганизация, идентификационный кризис, культурная маргинальность, социальная атомизация индивидов, амбивалентность социального сознания.

Это дает нам полное основание использовать объяснительный потенциал концепта «социальная аномия». Более того, мы считаем, что украинскому обществу состояние острой аномии присуще атрибутивно, то есть процессы трансформации социальной реальности уже несут в себе потенциал развития аномичных тенденций.

Мы исходим из того, что изменения, происходящие в нашем обществе в последние годы, в основе своей институциональны. Как известно, состояние институциональной среды (в данном случае в значении совокупности культурных, экономических, политических, образовательных институтов, организующих общественную жизнь) характеризует само состояние общества и успех социальной системы в целом. Сохранение последней, ее адаптация к окружающим условиям происходит эффективнее, если жизнеспособны порожденные ею социальные институты, задающие некоторую сеть ролевых позиций и нормативных требований по отношению к конкретным членам общества.

В условиях системной трансформации украинского общества у большинства институциональных структур изменились функциональные предпосылки их существования, то есть наблюдаются дисфункции, противоречия социальных институтов в их нормативном, прежде всего правовом (то есть в значении императивов и ограничений) описании. К таковым можно отнести: - нормы социального поведения, препятствующие социальной адаптации индивидов, так как они порождаются конфликтностью социальных институтов; наличие когда-то функциональных, а в настоящее время иррациональных и утративших функциональный смысл норм организации; существование норм, которые, будучи иррациональными сами по себе, выполняют в нашем обществе самостоятельную функцию.

Совершенно определенно, что социальной реакцией на ситуацию радикальной трансформации институционального порядка является феномен социальной аномии, обостряемый и стимулируемый соционормативной неопределенностью. В данном случае можно констатировать, что в условиях аномии на уровне социальных институтов:

- *во первых*, резко ослаблены адаптационные возможности социальных институтов к новым социальным реалиям, более того институциональные структуры и их функции стали не адекватны процессу крупных социетальных подвижек. В этой связи обращает на себя внимание высказывание Р.Лифтона (представителя американской культурологической школы) о том, что, во времена суровых исторических перемен социальные институты и символы утрачивают свою силу и психологическую легитимность. Люди все еще живут по их законам, однако они уже не существуют в них самих. Специфика ситуации состоит в том, что сегодня в Украине как и других странах Восточной Европы происходит разрушение не только «устаревших», ставших дисфункциональными социальных институтов, но и жизнеспособных. При этом, как отмечает ряд исследователей, утверждающиеся экономические и политические институты, так называемого западного общества, в процессе трансформации в постсоветском пространстве оказались фактически спущены сверху. Другими словами, им не приходится рассчитывать на поддержку социальной структуры, которая сформировалась естественным путем и является противоположной им. Конкретизируем данное суждение на примере института экономики. На нынешнем этапе украинских реформ основной проблемой является создание в стране нового рыночного хозяйственного механизма. Однако, в данном случае сложность ситуации усугубляется тем, что экономические стандарты Запада с его традиционными ценностями переносятся в Украину и при этом входят в конфликт с исторической, религиозной и ментальной традицией.

В менталитете украинцев не представлены в полной мере такие ценности рыночной экономики, как собственность, хозяйство (дело), богатство. То есть понятие, составляющее, по мнению Томаса и Знанецкого, основу повседневной активной жизни. Так, например, институт частной собственности, значение которого для рыночной экономики трудно переоценить утверждался в Западной Европе веками под сильнейшим воздействием протестантизма. Именно в рамках протестантской этики у европейцев сформировалось уважение к частной собственности как результату богоугодного труда.

В Украине же никогда не было уважения к частной собственности, даже задолго до большевиков (достаточно внимательно почитать «Щоденники» Тараса Шевченко). И большевики не породили, а скорее воспользовались этим обстоятельством для утверждения своего господства. В годы советской власти еще более укрепились и развились стереотипы в массовом экономическом сознании, препятствующие сегодня

высвобождению и развитию экономической активности населения. К числу такого рода стереотипов, по мнению Е.И. Головахи, можно отнести: уравнилельный идеал потребления материальных благ, представления о незаконности и аморальности нажитых крупных состояний, о криминальной природе предпринимательской деятельности, возложении всей полноты ответственности за материальное благосостояние человека независимо от его собственной экономической активности на государство и т.д. [1].

Таким образом, современные реалии экономического сознания сформированные исторической традицией как свидетельствуют многочисленные социологические опросы таковы, что ценность собственности у нас пока аморфна, богатство осуждается, понятие дела (хозяйства) представлено в упрощенном виде, ценность труда находится у нас во внешнем слое ценностей. Речь идет о том, что в нашем менталитете нет глубокого понимания содержания труда, дисциплины, как это представлено в экономической культуре стран Запада.

Во вторых, реализуемые значительными по численности и статусу группами населения модели социального поведения входят в противоречие с институционально установленными, традиционными для советского общества нормами, ценностями и санкциями. То есть наблюдается нарушение «ценностно-нормативно-морального консенсуса» (термин Э. Дюркгейма) или аномия. В этих условиях активное создание массовым сознанием новых социальных смыслов становится оборотной стороной распада старой институциональной структуры, создается основа для возникновения новых идеологий, поскольку вместо прежних, разрушенных общественных идеалов появляется несистематизированное множество образцов восприятия мира. Таким образом, период аномии, распада институциональной основы общества катастрофически сказывается на самоидентификации индивидов, устойчивости их жизненного мира, и характеризуется в этих случаях множественностью способов обыденного мышления, борьбой этих способов за место в складывающейся новой идеологической системе.

В данном случае институциональная трансформация носит деятельностный характер, выраженный в смене типов социальности, детерминируемой аномией и появлении нового типа социальности, где социальные связи будут строиться на принципиально иной основе - индивидуальной свободе, частной инициативе и интересе, чувстве личной ответственности и т.д. То есть речь идет о социокультурной переориентации общества, базовых элементов социального сознания.

В третьих, падение значения институциональных установлений распространяется и на повседневную жизнь людей, которые все меньше рассчитывают на поддержку и защиту соответствующих институтов. Данная ситуация в значительной мере способствует тому, что трансформационные процессы в сфере экономики, политики, культуры не получают адекватного социально-психологического обеспечения. Тот факт, что в социальном сознании населения нет единства по поводу того, «что мы строим» и «куда идем» - яркое подтверждение дезориентированности, растерянности населения. Так, согласно данным всеукраинского социологического опроса, проведенного фондом «Демократические инициативы» (1997г.) - 20,9% респондентов ориентированы на общество социалистического типа; 10,8% - на капиталистическое общество; 26,1% - ни на то, ни на другое, считая, что Украина должна иметь собственный путь развития; 23,1% опрошенных - затруднились ответить [2]. Следовательно, ни на какой их энтузиазм и даже на активную поддержку рассчитывать не приходится. Скорее наоборот. Многочисленные социологические опросы позволяют констатировать, что в украинском обществе сегодня четко прослеживается тенденция падения авторитета и не доверия к основным институтам государственной власти, составляющим новую институциональную среду, выступающую внешним по отношению к индивиду условием адаптации к новым социальным реалиям. Более того, сама институциональная среда, воспринимается значительной частью населения как враждебная. Об этом, в частности, свидетельствуют следующие данные, полученные в результате социологического опроса, проведенного центром «Демократические инициативы» (1997г.): большинство граждан Украины доверяет только своей семье - 92%. Из всех государственных структур и институтов относительным доверием пользуются - армия 40%; в остальном уровень доверия распределяется так: 17% респондентов доверяют президенту страны, 13% - милиции, 12% - правительству, 10% - Верховной Раде [3].

Таким образом, большинство опрошенных указало на низкий уровень доверия государству как ключевому институту разрешению основных социально-экономических проблем. Это обстоятельство еще более усиливает и без того высокую нестабильность общества.

Таким образом, все выше обозначенные противоречия в структуре институций свидетельствуют о том, что с точки зрения структурно-функционального анализа современное украинское общество не только не представляет собой единую (пусть и сложную) систему социально-политического, социально-экономического и социокультурного взаимодействия, но даже не может рассматриваться как комплекс конкурирующих, альтернативных систем.

По нашему мнению, реально украинское общество - это два принципиально различных по своей природе, организации, функциям, социума - тоталитарный и посттоталитарный, представленные собственными элитами и институтами, системами ценностей, социальными группами. В этой связи можно утверждать, что социальная **аномия** в рамках институционального контекста приобретает **форму институциональной двойственности**, проявляющейся в одновременном существовании и взаимном проникновении социальных институтов в условиях

системной трансформации украинского общества. Отличительными чертами институциональной двойственности являются: неопределенность границ между институциональными структурами; неопределенность сущности индивидуальных институтов: они настолько переплетены в реальной жизни, что формальная демаркация становится неважной.

Понятие «институциональной двойственности - как формы анонии позволяет понять динамику и особенности институциональных изменений. Можно утверждать, что институциональная двойственность будет оставаться важной чертой посткоммунистической Украины еще долгое время, даже если демократические преобразования будут успешны. Это связано с исторической моделью отношений между государством и обществом: сначала в Украине как части российской империи, затем в Украине - как республике СССР, основанных на сильной государственности, мощном проникновении государства в общество. Причем специфические черты этой модели не исчезают в процессе модернизации и демократизации, как свидетельствуют данные социологических опросов.

Институциональная двойственность детерминирована в значительной мере существованием амбивалентности в социокультурной сфере общества (в системе ценностей и норм), в отсутствии ценностно-нормативной системы признаваемой большинством населения в качестве нравственной опоры и одновременно выступающей в качестве регулятора социального действия, являющегося основой для функционирования системы социальных государственных институтов.

Примечания:

1. Голова Е.И. Трансформирующееся общество. Киев.: 1997.
2. Голова Е.И., Панина Н.В. Тенденции развития украинского общества (1994-1997): Социальные показатели. Киев.: 1998.
3. Политический портрет Украины: Бюллетень фонда «Демократические инициативы» Вып.17. Киев.: 1997.

В.А. БОЙКО

СОЦИАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР КАК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВА

Бойко Виктория Анатольевна - аспирантка кафедры социологии Днепропетровского государственного университета

В условиях крушения прежней государственной идеологии и отсутствия новых общезначимых ориентиров люди оказались перед лицом новых резко изменившихся условий, когда изменились привычные стереотипы, изменяется и складывается новый стиль жизни. Это привело к тому, что несостоятельными оказались не только прежние условия существования, но и связанные с ними общественные ценности и человеческие привычки.

Ведь создание гражданского общества, демократической политической системы в посттоталитарном социуме, каким является украинский, требует не только существенных институциональных преобразований, но и существенных перемен в сознании населения страны. Как свидетельствует мировой и отечественный опыт реформирования общества, последняя проблема является весьма сложной, но от этого не менее важной, ведь, в конечном итоге, судьба начатых трансформаций во многом будет зависеть от качественных изменений в сознании граждан. А выявить, проследить и направить в определенном направлении эти изменения можно при помощи исследования специфики социального характера общества.

В современной социологии и психологии принято считать, что характер - это совокупность устойчивых психических особенностей человека, которые зависят от его генетических особенностей и реализуются в связи и под влиянием условий социальной среды. Он выявляется в направленности личности, в ее устойчивых и господствующих потребностях, установках, побуждениях, интересах и целях; в отношении к разным сферам действительности и в образе действия человека. Нас же интересует проблема соотношения индивидуального, своеобразного характера и «типологического». Как основное свойство личности, являющейся прежде всего неповторимой индивидуальностью, характер индивидуально своеобразен, это в значительной степени обусловлено врожденными задатками. Но поскольку характер формируется под влиянием социальной среды и воспитания, поскольку у людей принадлежащих к одной социальной группе, одному классу, одному обществу имеет место общность определенных свойств характера. Эта идея получила свое развитие в концепциях социального характера.

Понятие «социальный характер» в социологию и психологию впервые было введено в начале XX в. Эриком Фроммом. Большое значение для развития этого понятия имели различные этнографические исследования, выявившие, что люди, живущие в одном обществе и принадлежащие к одной культуре, обладают некоторой суммой одинаковых черт характера [2. С.320].

С помощью понятия «социальный характер» Э.Фромм обозначает ядро структуры характера, свойственное большинству представителей данной культуры, в противовес индивидуальному характеру, благодаря которому люди, принадлежащие к одной и той же культуре, отличаются друг от друга. В «социальный характер входит лишь та совокупность черт характера, которая присутствует у большинства членов данной социальной группы и возникла в результате общих для них переживаний и общего образа жизни» [4. С.230]. Другой исследователь - Дэвид Рисмен, говоря о социальном характере, понимает «ту часть характера, которая формируется в процессе жизнедеятельности и представляет своего рода «установку», с которой человек приходит к миру и людям». «Социальный характер» - это та часть «характера», разделяемая значимыми социальными группами, которая формируется под влиянием социальных детерминант» [1. С.122]. При этом он отмечал, что социальный характер способствует осуществлению тех требований, которые ставит перед ним данное общество, господствующий в нем класс и обеспечивает конформизм членов общества.

Понятие «социальный характер» можно считать ключевым для понимания общественных процессов, потому что подобно индивидуальному характеру его можно определить как специфический способ, с помощью которого энергия индивида направляется в определенное русло; а, следовательно, можно сделать вывод, что если энергия большинства людей данного общества канализируется в одном и том же направлении, то они обладают одной и той же мотивацией, и, больше того, они восприимчивы к одним и тем же идеям и идеалам.

Социальный характер не является статическим, то есть это не просто сумма черт характера, которые можно найти у большинства представителей данного общества. Это можно проследить если рассмотреть некоторые функции социального характера.

Одна из основных функций социального характера состоит в том, чтобы людям хотелось бы действовать так, как они «должны действовать», и в то же время, чтобы они находили удовлетворение, действуя в соответствии с требованиями социальной системы.

До тех пор, пока объективные условия в обществе и культуре остаются неизменными социальный характер выполняет, по преимуществу, интегрирующую функцию. Если же внешние условия изменяются таким образом, что перестают соответствовать сформированному социальному характеру возникает разрыв, благодаря которому социальный характер вместо элемента стабилизации, которым он должен быть в обществе, превращается в элемент дезинтеграции.

Учитывая вышесказанное, можно сделать вывод, что социальная и экономическая структура общества формируют социальный характер своих членов таким образом, что им хочется делать то, что они должны делать. В свою очередь, социальный характер оказывает существенное влияние на социальную структуру общества придавая ей определенную стабильность или дестабилизацию. Таким образом, соотношение между социальным характером и социальной структурой представляет собой динамический социальный процесс.

Но следует отметить тот факт, что этот процесс имеет долгий и сложный путь. Изменение человеческого сознания и поведения не может быть автоматическим следствием изменения политических и экономических условий, поскольку в этих условиях возникающие новые властвующие элиты обладают прежним социальным характером и, вследствие этого, неизбежно сохраняют в той или иной форме условия старого общества.

Важную роль в формировании социального характера играют процессы социализации личности. Воспитание должно сформировать характер индивида таким образом, чтобы его собственные стремления совпадали с требованиями его социальной роли, поэтому воспитание членов общества, система воспитания объясняются требованиями, вытекающими из социально-экономической структуры данного общества. Однако методы воспитания чрезвычайно важны, их можно рассматривать как средство, с помощью которых социальные требования преобразуются в личные качества людей. Хотя методы воспитания и не являются причиной формирования определенного социального характера, они служат одним из механизмов, формирующих этот характер. В этом смысле знание и понимание воспитательных методов - важная составная часть общего анализа любого общества, особенно трансформирующегося.

Психологи утверждают, что характер личности формируется в детстве. Но тогда возникает противоречие, каким образом у ребенка формируется социальный характер, ведь ребенок в ранние годы жизни сравнительно мало вступает в контакт с обществом. Эту проблему можно объяснить следующим образом.

Рассмотрим факторы, ответственные, с одной стороны, за содержание социального характера, с другой - за способы, с помощью которых формируется социальный характер. Можно считать, что структура общества и функции индивида в социальной структуре определяют содержание социального характера. С другой стороны, семью можно считать психологическим агентом общества, социальным институтом воспитательного процесса, который выполняет функцию передачи требований общества подрастающему ребенку. Эту функцию семья выполняет двумя путями:

- 1) через влияние, которое оказывает характер родителей на формирование характера ребенка, потому что родители - первые воспитатели - собственной личностью представляют социальный характер общества и класса. Они передают ребенку то, что называется психической атмосферой, духом общества, передают уже одним тем, что они представители этого общества;
- 2) через способы воспитания детей, обычные для данной культуры, то есть они принимают шаблоны воспитания, принятые в данном обществе.

Благодаря этому в социальном характере сохраняются устоявшиеся нормы и ценности, передающиеся из поколения в поколение и отражают все новые социальные процессы, происходящие в обществе на современном этапе.

Изучая трансформационные процессы в обществе, следует обратить внимание на немаловажную роль доминирующей идеологии, которая тесно связана с социальным характером. История показывает, что некоторые идеи приобретали огромную популярность и способствовали кардинальным изменениям, а другие проходили мимо, не оставив после себя никакого следа. В чем же заключается принятие одной и полный провал другой? По мнению Э.Фромма, идея, а затем и идеология могут стать могущественными лишь тогда, когда они отвечают специфическим требованиям людей данного социального характера [4. С.233]. И, наоборот, некоторая социальная группа на уровне сознания принимает какие-то идеи, но эти идеи, на самом деле, не затрагивают всей натуры членов этой группы в силу особенностей их социального характера; такие идеи остаются лишь набором осознанных принципов, но в критический момент люди оказываются неспособными действовать в соответствии с этими принципами.

Таким образом, изменение социальных условий приводит к изменению социального характера, то есть к проявлению новых потребностей и тревог. Эти новые потребности порождают новые идеи, в то же время, подготавливая людей к их восприятию. Новые идеи, в свою очередь, укрепляют и усиливают новый социальный характер и направляют человеческую деятельность в новое русло. Но не только социально-экономические условия способствуют формированию определенного социального характера, который в свою очередь порождает приемлемую ему идеологию, но и получившая широкое распространение идеология, тоже влияет на социальный характер и опосредованно - на социально-экономическую структуру общества [3. С.335].

Социальный характер является промежуточным звеном между социально-экономической структурой и доминирующими в обществе идеологиями, причем это посредник в двух направлениях: от экономического базиса к идеологии и от идеологии к экономическому базису.

Литература:

- 1.Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество // Социол. исслед. - 1993. - № 3. - С. 121-129.
- 2.Социального характера концепции // Современная западная социология: Словарь. - М.: Политиздат, 1990. С. 320-321.
- 3.Фромм Э. Из плена иллюзий // Душа человека. - М.: Республика, 1992. - С. 327-335.
- 4.Фромм Э. Человеческий характер и социальный процесс // Бегство от свободы. - М.: «Прогресс», 1990. - С. 230-249.

А.В. ГИЛЮН, Л.И. ШВЫДКАЯ

ЭВОЛЮЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Гилюн Алексей Васильевич - доцент кафедры социологии Днепропетровского государственного университета, кандидат философских наук

Швыдка Лидия Ивановна - доцент кафедры социологии Днепропетровского государственного университета, кандидат социологических наук

Радикальные изменения в украинском обществе создали принципиально новую, трудно прогнозируемую ситуацию в сфере воспитания и социализации молодежи. Рухнули прежние идеалы и принципы, оказались под сомнением связанные с ними ценности и ориентации.

Болезненно, противоречиво и крайне медленно формируется новая ценностная система общества, отказавшегося от прежнего идеологического монизма. Особенностью этого процесса является то, что происходит он вне четко определенных рамок ценностных и социальных ориентиров, в условиях отсутствия состоятельной концепции реформирования общества, неопределенности модели будущего. Провозглашенные реформаторами

цели преобразований - свобода личности, благополучие людей, процветание страны - пока что скорее отдаляются, чем приближаются.

Экономическая и социально-политическая нестабильность не может не оказывать влияния на функционирование институтов социализации. Тривиальными уже стали рассуждения о кризисе воспитания. Произошло стремительное падение авторитета педагогов, которые, прежде всего в силу объективных причин, не в состоянии эффективно использовать воспитательный потенциал учебных заведений. Любое воспитание базируется на вере в принятые в обществе ценности, идеалы. Отсутствие четко определенных рамок ценностных ориентиров, определенная «размытость» моральных норм, господствующий в общественном сознании нигилизм существенно осложняют воспитательный процесс, дезорганизуют всю общественную жизнь.

Произошло ослабление воспитательного влияния на молодежь со стороны семьи, родителей, чьи ценностные системы в значительной степени разрушены в результате происходящих в обществе и в общественном сознании перемен. Ставка на рыночные отношения привела к росту индивидуализма, к резкому ослаблению роли профессиональных групп как агентов социализации. Снизилось доверие к институтам власти.

В связи с понижением роли вышеназванных агентов социализации резко возросла роль средств массовой информации, особенно электронных, так как для значительных слоев населения периодика оказалась материально малодоступной. Нынешние средства массовой информации в большей мере формируют у населения не столько высокохудожественные вкусы, сколько потребительские запросы в сфере досуга и развлечений. Произошла гипертрофия рекреационной функции искусства. Через электронные средства массовой информации происходит вторжение в нашу жизнь насилия, преступности, сексуальной распущенности. Этому способствует отсутствие необходимого механизма общественного регулирования содержания программ телевидения и радио, продукции других средств массовой информации, книжных издательств, информационных агентств; стремительная коммерциализация духовной сферы.

Осложняет воспитательный процесс подрастающего поколения также возникновение и активизация деятельности разного рода (от религиозных до криминальных) корпораций - организованных групп, характеризующихся замкнутостью, максимальной централизацией и авторитарностью руководства, противопоставляющих себя другим социальным общностям.

Историческая практика человеческого общества свидетельствует, что без определенной объединительной государственной идеологии, высоких духовных принципов и нравственных норм поведения личности государство не способно к самостоятельным социальным преобразованиям, осуществлению цивилизованных экономических и политических реформ. Не случайно известные в мире социологи и футурологи отмечают важную роль социальных ценностей как в обеспечении стабильности и порядка в обществе, так и в осуществлении социальных изменений. Сторонники нового гуманизма, например, предложили теоретическую концепцию усовершенствования общества на основе ненасильственной революции с помощью изменения системы ценностей с позиций глобализма и общечеловеческой морали через целенаправленную систему воспитания.

К.Мангейм предостерегал о двух крайностях, которые бывают в современных обществах [1, с.483]. С одной стороны - тотальная регламентация общественной жизни, когда интеграция ценностей общества достигается за счет подавления индивидуальности. С другой - полная дезинтеграция системы ценностей в обществе, когда каждый живет собственными интересами. Если в советском обществе явно выраженной была первая крайность, то в нынешней Украине опасность представляет вторая.

В условиях радикальной социальной трансформации старая идеология оказалась достаточно дискредитированной, особенно в глазах молодежи, нормы и ценности «родителей» девальвировались, не наследуются и уже не выполняют функцию социальных регуляторов поведения людей, интеграторов общественной жизни. Существующая ныне тенденция социальной фрагментации создает опасность безразличия молодежи по отношению к общественным нормам и идеалам, традициям народа, гражданским, национальным и общечеловеческим ценностям, потери чувства социальной общности и идентичности.

Ситуация социальной и мировоззренческой неопределенности в обществе вызывает у многих людей чувство неуверенности, тревоги, растерянности, катастрофичности, бессмысленности жизни. Опрашиваемые нами эксперты отмечают, что большинство людей сейчас вообще ни во что не верит. В условиях морального и правового кризиса такие не лучшие человеческие качества как эгоизм, протекционизм, взяточничество, отстаивание своих интересов в любых формах - от аморальных до криминальных - считаются общепринятой практикой. В то же время девальвируются такие нравственные качества, как честность, правдивость, бескорыстность, общественный долг. По сути все общество оказалось в маргинальном, промежуточном состоянии, когда в условиях затянувшейся социальной трансформации многим не очень ясно, к чему адаптироваться, что временно и уйдет, а что получит развитие и утвердится.

В такой сложной социокультурной ситуации происходит эволюция социальных ценностей современной украинской молодежи.

Изучение ценностей, их эволюции дает возможность с определенной вероятностью прогнозировать направленность активности исследуемых групп населения в ближайшем будущем, предвидеть социальные явления

и процессы, будущее общества в целом. Учащаяся молодежь в этом плане является наиболее приемлемым объектом исследования.

Ценности относятся к числу наиболее общих и чаще всего используемых понятий в общественных науках. В «Энциклопедическом социологическом словаре» под редакцией Г.В.Осипова ценность определяется как свойство общественного предмета удовлетворять определенные потребности социального субъекта (человека, группы людей, общества); понятие, с помощью которого характеризуют социально-историческое значение для общества и личный смысл для человека определенных явлений действительности [2, с.871]. Различают и классифицируют ценности по многим критериям: по объективным характеристикам явлений, выступающих ценностями (материальные и духовные, большие и малые); по субъекту (ценности общества, народа, нации, социальной группы, партии, коллектива, индивида); по типу потребностей субъекта (ценности моральные, экономические, политические, религиозные и др.).

Ценность социальная - компонент социальной системы, наделяемый особым значением в индивидуальном или общественном сознании [2, с.872]. Социальные ценности являются регуляторами человеческих стремлений и поступков. Они выступают ориентирами, с которыми индивиды или социальные группы соотносят свои действия. Побуждая людей осуществлять социально одобренный выбор своего поведения в жизненных ситуациях, ценности обеспечивают целостность общества. Ценности разделяются по степени их общественной значимости и важности в определенную иерархическую структуру. Отношения между ценностями в этой структуре могут быть как гармоничными взаимоподкрепляющими, так и нейтральными или даже антагонистически взаимоисключающими. Ценности непосредственно связаны с идеалами и целями.

На протяжении последних пяти лет кафедрой социологии Днепропетровского госуниверситета был проведен ряд конкретно-социологических исследований по изучению динамики социальных ценностей и ориентаций. Объектом одного из последних социологических опросов стали студенты Днепропетровских государственных вузов III и IV уровней аккредитации. Генеральная совокупность составила 40 тыс. студентов стационарной формы обучения.

Применялась квотная выборка – микромодель объекта социологического исследования формировалась на основе статистических сведений (параметров квот) о социально-демографических характеристиках генеральной совокупности. Отбор респондентов осуществлялся целенаправленно по заданным параметрам квот. В качестве квот были определены: вуз, факультет, курс, пол респондента. Расчетная допустимая ошибка выборки не превысила 3%. Всего было опрошено 853 человека.

Для изучения системы ценностных ориентаций студенческой молодежи в анкете был помещен специальный социологический тест. В основу его построения положены списки ценностей различного уровня (абсолютно вечные, национальные, гражданские, ценности семейной жизни и ценности личной жизни), включенные профессором О.Вишневым в кодекс нормативных ценностей, предложенный им для национальной системы воспитания [3, с.16-17]. Опрос позволил выявить, в какой мере ценности-цели воспитания воспринимаются студентами как собственные ценностные ориентации. Каждую из перечисленных ценностей студенты оценивали по степени важности лично для себя в рамках пятибальной шкалы: от «очень важно» до «совсем неважно».

Наиболее высокий рейтинг оказался у ценностей семейной жизни (437,0 расчетных баллов). На втором месте с минимальным отставанием зафиксированы ценности личной жизни (429,2 расчетных баллов). Далее следуют с более существенным отставанием гражданские ценности (396,6 расчетных баллов) и абсолютно вечные ценности (393,4 расчетных баллов). На последнем месте со значительным отставанием от вышеназванных оказались национальные ценности (314,5 расчетных баллов).

Такая расстановка групп ценностей не совсем соответствует идеальной модели кодекса ценностей, предлагаемой для национальной системы воспитания, где на первое место ставятся абсолютно вечные ценности, на второе - национальные, на третье - гражданские, на четвертое - ценности семейной жизни, на пятое - ценности личной жизни. Отметим также, что в комментариях к кодексу вполне обоснована необходимость гармонизации в человеке всех пяти названных групп ценностей. О.Вишневский справедливо отмечает, что чрезмерное акцентирование только на абсолютно вечных ценностях часто приводит к самоизоляции человека. Преобладающая ориентация только на национальные ценности обуславливает формирование национальной «чванливости», может привести к шовинизму. Чрезмерное внимание к гражданским ценностям может способствовать к развитию сухого, бездуховного практицизма в отношении людей. Наконец, неадекватное выпячивание семейных или личных ценностей порождает семейную косность, индивидуализм.

Остановимся на анализе отдельных групп ценностей. В группе *абсолютно вечных ценностей* иерархия ценностей, определенных опрашиваемыми как очень важные для них, имеет следующий вид (в % к числу опрошенных):

1. Любовь - 62,1%
2. Свобода - 60,8%
3. Справедливость - 57,3%
4. Достоинство - 55,9%

5. Честность - 49,1%
6. Вера - 48,8%
7. Добро - 45,5%
8. Искренность - 45,0%
9. Милосердие - 32,6%
10. Великодушие - 22,6%

Иерархия национальных ценностей, отмеченных респондентами как очень важные:

1. Бережное отношение к национальным богатствам, родной природе - 44,6%
2. Чувство национальной гордости - 22,2%
- 3-4. Историческая память - 20,9%
- 3-4. Уважительное отношение к национальным символам и праздникам - 20,9%
5. Патриотизм, готовность к защите родины - 20,4%
6. Государственная независимость Украины - 19,6%

Иерархия гражданских ценностей:

1. Права на свободу мысли, совести, право на самовыражение - 55,2%
2. Уважение к национальным ценностям других народов - 22,3%

Иерархия ценностей семейной жизни:

1. Забота о родителях и старших в семье - 74,1%
2. Забота о детях - 73,2%
3. Согласие между членами семьи - 71,6%
4. Верность, доверие - 52,9%
5. Здоровый образ жизни - 46,6%
6. Трудолюбие - 39,3%
7. Гостеприимство - 38,6%

Иерархия ценностей личной жизни:

1. Способность держать свое слово - 60,6%
2. Целенаправленность - 59,1%
3. Воля - 57,4%
4. Самостоятельность - 57,3%
5. Оптимизм - 55,8%
6. Воспитанность - 52,2%
7. Предприимчивость - 47,8%
8. Мужество - 43,5%
9. Самокритичность - 36,8%
10. Развитие эстетических вкусов и способностей - 30,7%

Ценностные ориентации как элементы человеческого сознания не просто поддаются эмпирическим исследованиям, что требует применения взаимодополняющих различных методик.

С этой целью нами была использована также методика американского ученого М.Рокича, адаптированная к нашим условиям и целям исследования.

М.Рокич исходил из того, что ценности личности характеризуются следующими основными признаками:

- 1) общее число ценностей, являющихся достоянием человека, сравнительно невелико;
- 2) все люди обладают одними и теми же ценностями, хотя и в различной степени;
- 3) ценности организованы в системы;
- 4) истоки ценностей личности прослеживаются в культуре, обществе и его институтах;
- 5) влияние ценностей прослеживается практически во всех социальных феноменах, заслуживающих изучения.

Он различает два класса ценностей - терминальные и инструментальные. Первые определяются как убеждения в том, что какая-то конечная цель индивидуального существования (например, счастливая семейная жизнь) с личной и общественной точек зрения стоит того, чтобы к ней стремиться. По сути это ценности-цели. Вторые - как убеждения в том, что какой-то образ действий (например, честность) является с личной и общественной точек зрения предпочтительным в любых ситуациях. Традиционно они определяются как ценности-средства. Респондентам выдаются анкеты с перечнями выделенных классов ценностей и прилагающейся краткой расшифровкой последних. Задание заключается в прямом ранжировании каждого из списков. Здесь же предлагается указать, на сколько процентов каждая из этих ценностей уже реализована в жизни опрошиваемого.

Данная методика позволяет построить иерархию ценностей, выделить в ней различные блоки. Нашим выборочным исследованиям было охвачено 280 студентов гуманитарных, технических и естественных факультетов Днепропетровского госуниверситета.

Проведем ранжирование этих двух классов ценностей.

Таблица 1

Распределение рангов терминальных ценностей (ценности-цели) у студентов Днепропетровского госуниверситета (по результатам опроса 1997 года).

Ранговое место	Наименование ценностей	Ранговое место	Наименование ценностей
1	Здоровье	12	Красота природы и искусства
2	Любовь	13	Интересная работа
3	Наличие верных и хороших друзей	14	Самостоятельность в суждениях и поступках
4	Материально обеспеченная жизнь	15	Общественное признание
5	Активная деятельность	16	Общая положительная ситуация в стране
6	Счастливая семейная жизнь	17	Творчество
7	Жизненная мудрость	18	Развитие
8	Продуктивная жизнь	19	Счастье других
9	Уверенность в себе	20	Патриотизм
10	Познание	21	Активность в общественной работе
11	Развлечения		

Таблица 2

Распределение рангов инструментальных ценностей (ценности-средства) у студентов Днепропетровского госуниверситета (по результатам опроса 1997 года)

Ранговое место	Наименование ценностей	Ранговое место	Наименование ценностей
1	Воспитанность	13	Чуткость
2	Независимость	14	Организованность
3	Образованность	15	Смелость в отстаивании своего мнения
4	Жизнерадостность	16	Терпимость
5	Самоконтроль	17	Дисциплинированность
6	Аккуратность	18	Лидерство
7	Честность	19	Высокие запросы
8	Ответственность	20	Твердая воля
9	Рационализм	21	Возможность влиять на проблемы группы
10	Широта взглядов		
11	Эффективность в делах		
12	Непримиримость к недостаткам в себе и в других		

Как видно из таблицы 1, к числу основных терминальных ценностей студенты относят конкретные жизненные ценности: здоровье, любовь, наличие верных и хороших друзей, материально обеспеченную жизнь, активную деятельность, счастливую семейную жизнь. Противоположный полюс в иерархии занимают в основном абстрактные ценности, такие как развитие, патриотизм, общая положительная ситуация в стране. Если выделить блоки ценностей профессиональной самореализации и ценностей личной жизни, то нетрудно заметить, что первый блок оказался в нижней части иерархии, второй же - в верхней.

Среди инструментальных ценностей (таблица 2) более предпочтительными для студентов также оказались те, которые связаны с личной жизнью, ценности самоутверждения. Отвергаются же в основном ценности, связанные с социальной самореализацией.

Для выявления эволюции в системе ценностей студентов приведем данные опроса, проведенного по той же методике, на той же выборке в 1993 году исследовательской группой психологов ДГУ под руководством Г.А.Пальм¹.

Учитывая некоторые особенности в подходах к интерпретации методики М.Рокича социологами и психологами, тем не менее считаем возможным проведение сравнительного анализа двух опросов студентов ДГУ с интервалом в 4 года. Опираемся мы будем на различия в ценностях, помещаемых опрашиваемыми в верхнюю и нижнюю часть иерархии.

¹ См.: Жизненные ценности и смысложизненные ориентации студентов. Отчет о результатах психологического обследования. - Днепропетровск, ДГУ, 1995. - 50с.

Таблица 3

Сопоставление рангов доминирующих ценностей-целей студентов ДГУ за 1993 и 1997 годы.

Ранг	Опрос 1993 г.	Ранг	Опрос 1997 г.
1	Здоровье	1	Здоровье
2	Любовь	2	Любовь
3	Наличие хороших и верных друзей	3	Наличие хороших и верных друзей
4	Уверенность в себе	4	Материально обеспеченная жизнь
5	Свобода	5	Активная деятельность
6	Счастливая семейная жизнь	6	Счастливая семейная жизнь

Таблица 4

Сопоставление рангов доминирующих ценностей-средств студентов ДГУ за 1993 и 1997 годы.

Ранг	Опрос 1993 г.	Ранг	Опрос 1997 г.
1	Честность	1	Воспитанность
2	Ответственность	2	Независимость
3	Независимость	3	Образованность
4	Непримиримость к недостаткам в себе и в других	4	Жизнерадостность
5	Жизнерадостность	5	Самоконтроль
6	Самоконтроль	6	Аккуратность

Как видно из вышеприведенных таблиц, за 4 года из числа лидирующих исчезла такая ценность, как уверенность в себе. С 4-го места она опустилась на 9-е. Ценность свободы в перечне 1997 года не была представлена. Ценность материально обеспеченной жизни с 12-го поднялась на 4-е ранговое место, активной деятельности - с 9-го на 5-е. Примечательно, что три лидирующие в иерархии ценности (здоровье, любовь, наличие хороших и верных друзей) сохранили не только свои позиции, но и ранговую последовательность.

Более значительные изменения произошли в нижней части иерархии. В 1993 году последние шесть мест по степени понижения рейтинга занимали соответственно: творчество, продуктивная жизнь, общественное признание, счастье других, развлечения. В 1997 году из названных ценностей в конце рейтинговой таблицы остались только творчество и счастье других. К ним добавились понизившие свой рейтинг: активность в общественной работе, патриотизм, развитие, общая положительная ситуация в стране.

Определенные ранговые перемещения за четыре года произошли и среди ценностей-средств студентов ДГУ, о чем наглядно свидетельствуют данные приведенных выше таблиц.

Из числа лидирующих за четыре года исчезли такие этические ценности, как честность, ответственность и непримиримость к недостаткам в себе и в других. Они в иерархии опустились соответственно на 7-е, 8-е и 12-е ранговые места. Возвысились же: воспитанность, образованность, аккуратность. Остались в лидирующей группе ценности непосредственно-эмоционального мироощущения - жизнерадостность, самоконтроль, независимость. К числу наименее предпочтительных ценностей-средств в 1993 году были причислены (по степени понижения рейтинга): аккуратность, рационализм, смелость в отстаивании своего мнения, эффективность в делах, дисциплинированность, высокие запросы. В 1997 году нижнюю часть рейтинговой таблицы представляли соответственно: терпимость, дисциплинированность, лидерство, высокие запросы, твердая воля, возможность влиять на проблемы группы.

Итак, сопоставление системы основных терминальных и инструментальных ценностей студентов ДГУ за 1993 и 1997 годы позволяет сделать следующие выводы:

1. Повысилась значимость таких конкретных, связанных с личной жизнью ценностей-целей, как здоровье, любовь, активная деятельность, материальная обеспеченность.
2. Произошло существенное снижение рейтингового статуса ценностей профессиональной социализации.
3. Среди ценностей-средств возвысились ценности, связанные с личной жизнью, такие как независимость, образованность, жизнерадостность, самоконтроль, аккуратность.
4. Понижилось предпочтение таких традиционных ценностей-средств как честность, ответственность, непримиримость и недостатки в себе и в других.

О понижении духовности молодежи свидетельствуют данные, полученные нами в результате социологического опроса студентов ДГУ по методике И.Ингельхарта. Только 5% респондентов имеют постматериалистическую ориентацию. Выбирая две из четырех предложенных ценностей они однозначно отдали предпочтение защите свободы слова и предоставлению народу возможностей больше влиять на важные решения правительства.

26% опрошених являються приверженцями цінностей «чисто матеріалістическої» орієнтації. Это не удивительно для общества, где не удовлетворяются основные потребности людей в физической и психологической безопасности, господствует экономическая и политическая нестабильность. В молодежной среде ослабевает ориентация на духовные ценности и усиливается процесс «расползания» бездуховности, эгоизации сознания. Происходит снижение значения ценностей, ориентированных на внутренний мир человека и возрастает значимость ценностей материального характера.

Результаты эмпирических исследований позволяют предполагать, что кредо большей части современной молодежи - это причудливая смесь «новых» и «старых» ценностей. Ее сознание можно охарактеризовать как эклектичное и маргинальное.

Утилитаризм, прагматизация молодежного сознания уживаются с романтическим иллюзиями, завышенными надеждами, требованиями социальной справедливости, равенства, взаимопомощи. Постиндустриальные ценности Запада приходят к нам пока, главным образом, в идеализированной и деформированной форме, чаще всего в виде суррогата. И эти процессы будут продолжаться до тех пор, пока не появятся в обществе истинные социокультурные предпосылки для восприятия и развития постиндустриальных ценностей.

Список литературы:

1. Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994.
2. Энциклопедический социологический словарь. / Под общ. ред. Г.В.Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995.
3. Вишневський О. На тернистому шляху до себе // Рідна школа. – 1995. - № 5.

А.С. ЛОБАНОВА

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ МІМІКРІЇ В СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ

Лобанова Алла Степанівна - завідувачий кафедрою соціології Криворізького державного педагогічного університету, кандидат соціологічних наук, доцент

Трансформація суспільства, зазвичай, пов'язується з руйнацією існуючого політичного режиму та соціально-економічного устрою. Цей процес, як свідчить історія, супроводжується спробами окремих осіб, соціальних груп /кланів/ завоювати панівне становище в суспільній ієрархії, оволодіти національним багатством, монополізувати владу з метою реалізації корпоративних або вузькоособистісних інтересів. Звісна річ, це призводить до дестабілізації соціальної структури, розшаруванню суспільства за нормативно-ціннісними системами, моделями поведінки, які обирають соціальні групи з різними /протилежними/ за своїм кінцевим результатом, ціннісними орієнтаціями.

Характерною рисою суспільства, що трансформується, є порушення повсякденного життєвого порядку абсолютної більшості людей. Адже будь-які зміни в соціумі позначаються на поведінці кожного індивіда, примушуючи його інтеріоризувати або ні домінуючі норми і цінності цього суспільства. В обох випадках людям необхідно певною мірою пристосовуватися до змін і суспільних перетворень. Цей процес пристосування може бути короткочасним і довготривалим за своїм впливом на соціетальні системи.

Як відомо, існує чимало досліджених соціологами способів адаптації людей в суспільстві, що трансформується. Наприклад, А.Бистрова і Є.Євдокимова основними стратегіями виживання в кризових умовах вважають пасивну соціальну адаптацію, яка полягає в зменшенні споживання та утриманні «на поверхні» за рахунок додаткової зайнятості; радикальну зміну людьми свого життя шляхом зміни професій або місця проживання і, нарешті, ескапізм - втечу від дійсності, поглиблення в себе [1, с.143-179].

Як засіб адаптації до суспільної трансформації розглядає конформну поведінку провідний український соціолог Є.Головаха, зазначаючи при цьому, що в умовах руйнації загально-соціальних інтегративних і регулятивних механізмів відбувається зміна домінуючого типу конформної поведінки. Тобто домінуючий в стабільному суспільстві конформізм, який виявляється в пристосуванні меншості до більшості, в період трансформації змінюється на протилежний, коли пасивна більшість приймає позицію активної меншості [2, с.17].

Багатоаспектно досліджує адаптаційні процеси російський вчений Л.Корель, здійснюючи їх класифікацію за різними ознаками і чинниками [3,4].

Розглядаючи, зокрема, захисні адаптації, він поруч з компенсаторною та деприваційною, відокремлює м і м і к р і ч н у адаптацію, основою якої є «складний механізм захисних засобів та пристосувань, що

дозволяють вижити та самозберегтися тим соціальним групам, для яких в суспільстві склалися вкрай несприятливі умови» [3, с.13-14].

На нашу думку, саме соціально-мімікрічна поведінка є найбільш поширеною серед соціальних суб'єктів в умовах трансформації будь-якого суспільства, в тому числі сучасного українського. Враховуючи, що феномен соціальної мімікрії довгий час залишався поза увагою соціологів, висловимо деякі свої міркування щодо його сутності, форм, особливостей та механізму функціонування в суспільстві, що трансформується.

Розглядаючи соціальну мімікрію як адаптивний спосіб поведінки певних соціальних суб'єктів /індивідів, груп, спільнот, скупчин/, які не задоволені політичним режимом або соціально-економічним устроєм /можливо, і будь-якими іншими суспільними обставинами/ і вимушені маскувати свої справжні наміри, цінності за допомогою будь-яких засобів, ми відокремлюємо не тільки мімікрію-захист, як це робить Л.Корель, але й іншу форму - мімікрію-ціледосягнення /«преуспеваніє»/.

Наш підхід до сутності соціальної мімікрії ґрунтується на розумінні того, що її можливість як специфічного способу пристосування людей до нової життєвої повсякденності закладено в самій природі інтелекту /розуму/ людини як о п о с е р е д к о в а н о ї його реакції на зовнішню небезпеку.

Г.Гегель, свого часу зазначаючи, що «розум настільки хитрий, настільки могутній», тим самим неосяжно розширив його роль і значення в плануванні і організації людської поведінки (5, т.1, с.397). Тобто людина, намагаючись задовольнити свої інстинкти, особливо самозбереження і свободи, або захиститися від насильницького впливу, здатна вигадувати і реалізовувати різноманітні «хитрі» моделі своєї поведінки, за допомогою яких вона може досягти своєї мети.

Отже, «хитрість розуму» полягає в опосередкованих /через абстрактне мислення/ реакціях людини на певний зовнішній дратівник. При цьому мета досягається не за рахунок безпосереднього впливу суб'єкта на об'єкт /людину, явище, процес, ситуацію/, а завдяки цілеспрямованому зіткненню суб'єктом зовнішніх сил між собою.

«Могутність розуму» виявляється в постійному інтелектуальному прогресі, висоти якого неосяжні. Інтелектуали двадцятого століття створили радіоприймач, звукове кіно, телевізор, ядерний реактор, транзистор, сотовий телефон, комп'ютер, супутник, космічний корабель, чимало досконалих виробничих технологій. Більш того, прогрес розуму в умовах індустріального та постіндустріального суспільств означає також активізацію, поглиблення і екстенсифікацію «хитрості розуму», яке ефективно реалізується в моделюванні сучасної політики, дипломатії, діяльності мас-медіа, в паблік рілейшнз, що певною мірою сприяє вдосконаленню соціальної мімікрії.

Тож, базуючись на цих засадах, вважаємо, що в повсякденному житті мають місце дві основні форми соціальної мімікрії: захисна /оборонна/ мімікрія та мімікрія-ціледосягнення /«преуспеваніє»/, які в період трансформації особливо поширюються, набуваючи здебільшо деструктивної орієнтації.

В чому сутність та відмінності цих форм?

Захисна /оборонна/ соціальна мімікрія являє собою такий тип соціальної поведінки, за якого людина /група/ свідомо /або несвідомо - на рівні інстинкту самозбереження/, маскуючи свою цінносно-нормативну систему, підлаштовує /коректує/ свої дії, вчинки під загальноновизнані норми, які домінують в соціумі. Це вимушено-адаптаційний спосіб життєдіяльності, який здебільшо обумовлений дисфункціями макросистеми.

Метою соціальної мімікрії-захисту /оборони/ є виживання людини /групи, скупчини/ в суспільстві, яке трансформується в нових, незвичних умовах, що порушують повсякденний життєвий устрій людини, створюючи певну небезпеку для її життя.

Суспільному суб'єкту, який використовує мімікрію-захист /оборону/, ми дали назву - «**м і м і к р і н**» /мімікріант інертний/, враховуючи те, що він не маскує свої ціннісні орієнтації і поведінку доти, доки будь-яка зовнішня сила /криза, насильство, шантаж, загроза репресій, диктатура, тощо/ не виведуть його із сталого діяльнісного стану.

Люди, відчуваючи небезпеку чи загрозу для свого життя /або дітей, батьків/, стають мімікріанами за тих обставин, коли вони пристосовуються до навколишнього соціального середовища, «хитро» маскуючи свої справжні цінності і нормативи.

Другу форму соціальної мімікрії ми назвали «мімікрія-ціледосягнення успіху» /«преуспеванія»/. Вона являє собою такий спосіб життєдіяльності, за якого соціальний суб'єкт моделює і реалізує гнучку технологію поведінки, яка дозволяє йому під вигаданою маскою досягати будь-якою ціною своєї мети, влади або бажаного соціально значущого статусу.

Мімікрія-ціледосягнення /успіху/, як правило, має активний наступальний, а іноді і агресивний або навіть репресивний характер. Тож, людей, яким властива ця форма мімікрії назовемо **м і м і к р а к т а м и** /мімікріантами активними/.

Розробка теорії соціальної мімікрії, на нашу думку, може і повинна здійснюватися на методологічних принципах ролівої теорії Р.Лінтона, неоеволюціонізму Т.Парсонса і Е.Шилза, теорії адаптації Ж.Піаже, Р.Мертоні і А.Богданова, теорії раціонального вибору М.Хечтера, символічному інтеракціонізмі Г.Блумера і Д.Міда, інтегральній теорії соціальної дії Д.Коулмена.

Дослідження соціальної мімікрії як явища, дає нам підстави стверджувати, що цей феномен має свою типологізацію за різними ознаками.

Наприклад, соціальна мімікрія-захист і мімікрія-ціледосягнення можуть функціонувати за допомогою механізмів імітації, наслідування, лицедійства, езуїства. Вважаємо, що існує і соціальний міметизм, тобто така форма мімікріювання, коли людина повністю перевтілюється в вигадану нею роль і зовсім втрачає своє «колишнє «я», набуваючи, завдяки маскуванню «нового «я».

Наприклад, соціальними міметитами є двійники відомих акторів, естрадних зірок, транвестити, транссексуали.

Характерною особливістю соціальної мімікрії є здатність однієї її форми перероджуватися в іншу. Так, підлітки, які наслідують поведінку кримінальних авторитетів, захищаючись від їх насильства /мімікрія-захист/, з часом активно використовують різні види мімікрії-ціледосягнення для реалізації своїх вузькоогоїстичних намірів. Тобто відбувається процес соціомутації, за якого мімікріни перероджуються в мімікратів. Звісно, це вкрай небезпечне явище для суспільства, яке трансформується. Адже воно загрожує виродженням нації.

Слід зазначити, що соціальна мімікрія може існувати в будь-якій сфері суспільного і приватного життя: в сімейно-побутовій, трудовій, політичній, економічній, фінансовій, військовій, правовій і т.п.

Так, наприклад, в сім'ї можуть прекрасно ладити чоловік-мімікрат і дружина-мімікрін. Чоловік, скажімо, зраджує дружині, але носить маску добропорядного сім'янина, а жінка, знаючи про зраду, робить вигляд, що нічого не знає, обороняючи сім'ю від руйнації. В фінансовій сфері прикладом мімікрії-лицедійства стали фінансові «піраміди» типу АТ «МММ», засновниками яких імітувалася діяльність для блага вкладників, а насправді відбувалося особистісне збагачення.

Не підлягає сумніву те, що особливо розповсюджується мімікрія в політичній сфері, де чимало мімікратів під популістськими масками «захисників народу» продовжують розподіляти національне багатство, задовольняючи свої майнові зазіхання.

В економічній сфері існують групові мімікрати - підприємницькі, фінансові структури, які створені не для виробничої діяльності, а лише для відмивання незаконно придбаних грошей.

Отже, соціальна мімікрія має два рівні: індивідуально-особистісний і груповий.

З'ясовуючи вплив соціальної мімікрії на суспільне життя, маємо найперше відповісти на принципове питання: яку роль - функціональну чи дисфункціональну вона виконує?

Виходячи з сутності цього явища, відповідь на це питання не може бути однозначною.

В залежності від форми, виду, механізму, кінцевої мети, соціальна мімікрія може виконувати в суспільстві як функціональну /конструктивну чи деструктивну/, так і дисфункціональну роль. Скажімо, соціальна мімікрія-захист /оборона/, зазвичай носить функціональну роль, і не впливає на стан макросистеми. А мімікрія-ціледосягнення може бути як функціонально-конструктивною, наприклад, формування владними структурами за допомогою паблік рілейшнз демократичної суспільної свідомості, так і дисфункціональною, коли політики-мімікрати, прагнучи влади, під маскою миротворчості та добродійності вносять розбрат в суспільне життя, порушуючи ритм його творення.

Отже, дослідження соціальної мімікрії потрібно не тільки для того, щоб досягти теоретичної мети - з'ясувати його методологічні принципи, але й для того, щоб своєчасно запобігти його деструктивним наслідкам, які можуть принести чимало матеріальних і моральних збитків як окремій людині, так і суспільству в цілому, особливо в період його трансформації.

Література

- 1.Быстрова А., Евдокимова Е. и др. Стратегия выживания населения в изменяющихся условиях // Мир России. - М., 1995.- Т.4.- №2.
- 2.Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.- С.17.
- 3.Корель Л. Социология адаптаций на исходе XX века: необходимость и трудности институционализации.- Новосибирск., 1995.
- 4.Корель Л. Классификация адаптаций. Словарь основных понятий.- М., 1996.- С.13-14.
- 5.Гегель Г. Наука логики.- М., 1974.- Т.1.- С.397.

В.П. КАПИТОН

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ФИЛОСОФИИ Н.А. БЕРДЯЕВА, ОБЪЕКТИВНЫХ ЗАКОНАХ И ПОСТМОДЕРНЕ

Капитон Владимир Павлович – профессор кафедры Государственной металлургической академии Украины, доктор философских наук

Писать о Н.А.Бердяеве нынче модно, ибо имя этого человека, философа у многих на устах в связи с теми процессами, которые переживает славянская цивилизация, которую некоторые не в меру ретивые политики вычеркивают из числа мировых (Лазаренко П.И. Украина – последний шанс. – к., 1997. – с.). На работы Н.А.Бердяева ссылаются потому, что происходит формирование иной культуры, а поэтому и становление новых ценностей – иных символов, вопреки тем отвергаемым, чужим реалиям, которые своей неумолимостью, заставляют подавляющее число людей прибывать в низком, омерзительном состоянии ожидания чего-то. Чего? Вопрос непростой. Н.А.Бердяев попытался дать ответ на грани, сломе двух эпох. В книге «Судьба России» он затронул одну из самых злободневных, и до ныне, тем – тему национализма и мессианизма. Наше общество замерло в своем ожидании. Если и происходит внутренняя работа духа, то результатов ее мы не видим. Мы лишь констатируем, что старые ценности просто отброшены – «до основанья». Мы забыли простую истину: «ликвидация», отрицание, с порога, старого массива ценностей, символов, во имя иных, якобы «новых» – к которым мы не привыкли, не приспособились, – не приводит к новой, более могущественной цивилизации. Выход за пределы культуры – духовной и предметно-чувственной деятельности – к новой, более развитой цивилизации может осуществляться только при сохранении старой, прежней культуры. «Поистине, – пишет Н.А.Бердяев, – в истории сочетаются два элемента, два момента, без которых история невозможна, – момент консервативный и момент творческий. Процесс истории невозможен без сочетания того и другого момента. Под консервативным моментом я понимаю связь с духовным прошлым, внутреннее предание, принятие из этого прошлого того, что в нем есть наиболее священного». (Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990. – с.31).

Правда, Н.А.Бердяев порою категоричен и антиномичен. Его антиномизм – поиск серединного пути. Завершая «Смысл истории», он писал: «Придания культуры у нас всегда были слишком слабы. Цивилизацию мы создаем безобразную. Варварская стихия всегда была слишком сильна. Воля же наша к религиозному преображению была поражена какой-то болезненной мечтательностью... Мы нуждаемся в культуре, как и все народы мира, и нам придется пройти путь цивилизации. Но мы никогда не будем так скованы символикой культуры и прагматизмом цивилизации, как народы Запада». (Бердяев Н.А. Смысл истории. – с.174). Эти слова Н.А.Бердяева лишь только повод, чтобы лишний раз поразмыслить о культуре, о некоторых символах в ней, их роли и значении для человека. Одним из символов культуры есть идея объективных законов. Приведем в связи с этим еще одну мысль Н.А. Бердяева: «Это учение выдает тайну цивилизации, обнаруживает внутренний ее пафос. Не экономический материализм выдумал государство экономизма, не учение это виновно в принижении духовной жизни. В самой действительности обнаружилось господство экономизма, в ней вся духовная культура превратилась в «надстройку» и разложились все духовные реальности раньше, чем экономический материализм отразил это в своем учении... В цивилизации неизбежно господствует экономизм; цивилизация по природе своей технична, в цивилизации всякая идеология, всякая духовная культура есть лишь надстройка, иллюзия, не реальность». (Бердяев Н.А. Смысл истории. – с.117). Под экономическим материализмом Н.А.Бердяев имеет в виду марксизм. В марксизме идея объективных законов – законов природы и общества была фундаментальной. Законы природы и общества в философии марксизма онтологичны, не выводимы. Законы природы и общества имманентны вещам и процессам и, одновременно, выступают абсолютными детерминантами их. Марксистское понимание «природы» объективных законов противоречиво. Но эта противоречивость не субъективного порядка, а свидетельство, или отражение сложной «природы» объективных законов. Идея «объективных законов» в культуре современной цивилизации превратилась в ментальную опору человеческой деятельности и ее роль в будущем будет возрастать. Объективные законы материального мира могут быть представлены в качестве самого оригинального продукта человеческой деятельности и его духовности. На понимании «природы» объективных законов лежит груз историко-культурных традиций. Мощное грядущее воздействие понимания «природы» законов на человеческую жизнь, на повседневную практику и привычные мысли людей, на организацию общества,

было скрыто от тех древних мыслителей (Сократа, Платона, Аристотеля), которые впервые задумались о их «природе». И до сих пор не существует однозначного понимания места и роли объективных законов природы в истории культуры. Например, современной немецкий философ П.Козловский, характеризуя роль техники в современной культуре пишет: «Спосіб відношення техніки до природи та людини не закладений у самій техніці, а залежить передусім від тих питань, які людина ставить перед природою, від способу та манери їх ставити, від намірів, для здійснення яких людині потрібна природа і для яких розкриваються її закони» (Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. – Київ, 1996. – с.217). П. Козловский, как и марксисты, рассматривает законы детерминантами вещей, процессов. Но «природа» законов сложнее; и их роль в истории культуры значительно сложнее, чем это представляется сторонниками детерминизма. Закон изменил отношение человека к природе, обществу, бытию и отношению к самому себе. В природе, бытии нет законов, в природе, обществе, есть лишь многообразие связей и отношений. Гегель как-то заметил, что законы механики не начертаны на небе. Объективные законы – это творение человека. Объективные законы – это тип искусственного, или особый тип технического. Объективные законы – это способ раскрытия у природы, бытия потаенного. Этот способ раскрытия, проявления культурно обусловленный, детерминирован предшествующим развитием знания, техники, науки и культуры. Однако бесспорно, что на понимании «природы»; объективных законов лежит печать рационализации и объективированности. Н.А.Бердяев полагал, что рациональный мир с его законами, детерминизмом и каузальными связями не есть подлинно реальный. Тем более представляет интерес рассмотреть этот вопрос более детально, поскольку в нем легко обнаруживаются как сознание и рациональное, так и бессознательное и иррациональное.

Идея объективации – одна из фундаментальных в творчестве Н.Бердяева. В идее объективации основная нагрузка лежит на понятие человек. Что есть человек? Что есть творчество человека, каковы его философские и культурологические измерения? «Творческий акт, - писал Н.Бердяев, - имманентно присущ лишь лицу, личности как свободный и самостоятельный мощи» (Бердяев Н.А., Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989. – с.360).

Человек в своей деятельности объективирует свои понятия, идеи. Объективация есть лишь один из моментов творчества. Творчество онтологично, первично и фундаментально, оно ни из чего не выводимо. Творчество человека онтологично первично и фундаментально для мира культуры и человеческого бытия. Но творчество человека неотделимо от его свободы. Творчество и свобода – это стороны одной грани – их разять нельзя. «Тайна творчества есть тайна свободы» (Там же. – с.369).

Н.А.Бердяев в «Самопознании» указывает на то, что в теории познания он исходит от Канта. Сказанное выше, есть лишь основа сравнительного анализа Н.А.Бердяева и И.Канта, И это – дело будущих исследований, но в первом приближении можно обратиться к анализу понятия «объективный закон».

Отметим, что в ходе развития естествознания XVII-XVIII в. постепенно сформировалось убеждение о том, что «механические законы» – это и есть «истинные» законы природы. Эта идея о фундаментальности, истинности галилеево-ньютоновских законов выступила своеобразной парадигмой. И.Кант исследовал как возможна эта парадигма. И.Канта не удовлетворили ни выводы эмпиризма, ни выводы рационализма. И.Кант, не просто требует объяснить возможность познания законов, но он считает, что ее решение – в способностях субъекта. Последние проявляются в функциях рассудка и разума.

Если принять во внимание, что с принципами рассудка, имеющих характер законов, должны согласоваться явления, то возникает вопрос: что такое явление?

Ответы, или характеристики даваемые И.Кантом на поставленный вопрос достаточно своеобразны и не отличаются однозначностью. (см. Кант И. Соч. в 6-ти Т., – Т.3. – М., 1964. – с.127, 139, 141, 144, 150, 151, 190). Субъект не в состоянии обнаружить основания законов в созерцаемых явлениях. Основания законов, его синтезирующие и объективирующие функции, всеобщность и необходимость следует связывать с активностью субъекта, выражением которой выступает трансцендентальное единство самосознания, или трансцендентальная апперцепция.

Трансцендентальное единство самосознания объединяет многообразие явлений, данных в непосредственном созерцании, в единое, объект. Трансцендентальная апперцепция есть та основа, которая и создает предметное содержание и превращает его в реальное знание о высшем мире (Кант И. Соч. в 6-ти Т. – Т. 3. – с.193-195). Когда И.Кант заявил, что «законы существуют не в явлениях, а только в отношении к субъекту, которому явления присущи, поскольку он обладает рассудком, точно так же, как явления существуют не сами по себе, а только в отношении к тому же существу, поскольку оно имеет чувства» (Кант И. Соч. в 6-ти Т. – Т. 3. – с. 213), то он высказал в целом довольно простую, но фундаментальную идею. Суть ее в том, что определить предмет познания, т.е. выразить объект в понятии – значит «сконструировать», «сделать», «создать» его. Но для того, чтобы конструирование объекта было фактом, необходимо проанализировать способность и возможность деятельности рассудка. В деятельности сознания необходимо найти такую точку опоры, без наличия которой вся архитектура познавательного процесса рассыпается. Такой точкой и выступает трансцендентальное единство апперцепции.

Трансцендентальное единство апперцепции – это кантовская трактовка перехода от декартовского «Я мыслю» к «Я существую». Для И.Канта было ясно, что утверждение о существовании объективных законов природы не является очевидным. Поэтому нужны дополнительные критерии для обоснования их существования как реальных элементов бытия. Трансцендентальная апперцепция – это бесконечная потенция человеческого существа действовать в меру своей разумности. Трансцендентальная апперцепция – сочленность бытия внутреннего и бытия высшего, их целостность. Трансцендентальная апперцепция – это трактовка сращения мысли и бытия, субъекта и объекта, рассудка и чувственности, связности и хаотичности, закона и явления.

Поэтому и Н.Бердяев имел полное право сказать, что трансцендентальная апперцепция – «первосознание погруженное в субъект», в котором субъект и объект тождественны, в котором не различаются явление и вещь-в-себе. Трансцендентальная апперцепция – это исток, основа отчуждения, и основа объективации. Мир объективных законов не есть существование лишённое субъективности, мир законов – продукт объективации как единства опредмечивания и распредмечивания. Мир объективных законов противостоит сознанию субъекта. Мир объективных законов – продукт творчества субъекта. Отсюда следует, что так называемые фундаментальные законы природы, о которых постоянно пишут научной и научно-популярной литературе отнюдь не являются некими первичными элементами бытия, что первичной является свобода творящего субъекта. Отсюда следует, что современная методология науки должна уточнить идею детерминизма. В идеи детерминизма потаенными является ряд моментов. Первый связан с представлением о наличии наиболее всеобщих законов, являющиеся детерминантами явлений и процессов. Второй образ детерминизма связан с идеей и признанием того, что поиск каких-то изначальных феноменов, элементов, а тем более исходных законов – не позволяет удовлетворительно объяснить все многообразие и целостность бытия с позиций рационализма. Но в таком случае мы должны признать, что идея *causa sui* содержит в себе изначальность, абсолютность, исходность, бесосновательность, хотя в истории философии были попытки рационально, исходя из достижений науки обосновать ее (Ф.Энгельс). Поэтому идея *causa sui* может служить одним из источников иррационализма. Н.А.Бердяев высказал упрек существующим концепциям детерминизма. (Бердяев Н.А. Самопознание. – с.105). Поскольку если признать, что законы природы – аналоги теоретических схем, опредмеченные и распредмеченные в конкретных материальных вещах и функционирующие в конкретно-исторических рамках человеческой деятельности, то проблема детерминизма оказывается сопряженной с проблемой закона. Это такой образ детерминизма, включающий в себя роль субъекта, как определяющий момент. Этот образ детерминизма, пожалуй, самый сложный. Сложность связана с решением проблемы: как соотносить свободу и детерминизм? Н.А.Бердяев, как известно, рассматривал свободу как первичное «добытийственное» (Бердяев Н.А. Самопознание.– с.105).

Именно в этом пункте обнаруживается и слабость гносеологической концепции Н.А.Бердяева, ее противоречивость, поскольку демонстративно пренебрежительное отношение к науке, недооценка того, что познание – общественная деятельность, в которой переплетены всеобщий образ производства предметного содержания знания, конкретные формы общения и личные контакты, – породили скепсис относительно умения «анатомировать» и «конструировать» объекты, формировать абстракции в сложном переплетении реальных связей «Философствует и познает конкретный человек» (это слова Н.А.Бердяева), но его исследовательская деятельность, своим основанием имеет гносеологический субъект, в котором сосредоточены познавательные традиции, нормы и принципы, совокупность гносеологических технологий, посредством которых преобразуются объекты. И в этом бесспорная и величайшая задача И.Канта, который изменил наше понимание гносеологического субъекта.

Иное дело, что лишь простой констатации этих двух противоположных феноменов явно недостаточно, как впрочем только признания существования организации по трансформации и передаче знания. Когда Н.А.Бердяев «восстал» против фетишизации исторической связи знания и объективации мышления с помощью универсализации самой ее формы, то он, наш взгляд, подчеркнул следующее. Сознание, познавательная деятельность конкретного субъекта может и не вкладываться в совокупность тех мыслительных образов, категорий и научных понятий, которые функционируют в данное время. Познавательная деятельность переплетается с бессознательными формами ориентировки в символических системах культуры, обеспечивающих общение людей и передачу знаний, что может оказаться независимым источником изменения, влиять на динамику его исторических форм.

Отсюда, следует, их крайней мере, три важных вывода.

Во-первых, необходимо учитывать эти две компоненты в реальном процессе познания и выработать способы различения форм субъективной деятельности, которые по существу есть экзистенциальными и тех сторон сознания, содержанием которых есть функционирующие объективированные сущности.

Во-вторых, идеалом познавательной деятельности человека должна быть «гуманистическая теория познания», (Бердяев Н.А. Самопознание. – с.347), сопряженная с методологией творчества.

В-третьих, наука в современном мире не утратила своей роли конституирующей структуры мира. Изменились лишь роль науки в системе мировоззрения и способы построения современной картины мира. В современной картине мира дух и природа не противопоставляются друг другу. Современная картина мира

интегрирует в себе не просто наиболее общие и фундаментальные принципы, идеи и законы, но художественные и религиозные образы. Метафизические и «механические» экстраполяции науки заняли в современной картине мира место достаточно ограниченных моделей и гипотез.

Современная наука выходит не только из плюрализма методов, их различных, но и взаимодополнительности методов описания, объяснения и понимания мира, опирается на идеи сложности, иерархичности, развития и времени. Проблемы сложности, гетерогенности систем, проблемы времени и развития имеют широкое междисциплинарное значение и в том числе, в гуманитарном аспекте, включая анализ времени человеческого бытия. Идея эволюционизма и историчности являются неотъемлемыми характеристиками современной культуры. Историческое, эволюционное понимание действительности проникает во все формы творчества: научное, художественное, техническое, политическое, религиозное и т.д. Но дело не только в констатации историчности и эволюционизма как фундаментальных характеристик человеческого бытия, а в стремлении понять всю деятельность человека, всю совокупность методов, способов ее через время и во времени. Методология деятельности становится методологией времени. Время входит в структуру современных методов и методологий.

Проблемы сопряженности научных методов и времени широко обсуждались философами с самого начала экспериментальной науки. И это не исключало применение инвариантных методов математики при исследовании эволюционных процессов.

Подчеркнем, что классическая и неклассическая наука одним из своих методологических оснований имело идею неизменности законов природы, которую весьма лаконично сформулировал Б.Спиноза: «... законы и правила природы, по которым все происходит и изменяется из одних форм в другие всегда и везде одни и те же ...» (Спиноза Б. Избранные произведения. В 2-х т. – т.1. М., 1957. – с.445).

Развитие современной науки характеризуется формированием эволюционизма и историчности, которое позволяет говорить об эволюционном истолковании объективных законов.

Более полувека тому назад известные естествоиспытатели Гамов, Дирак и др. выдвинули гипотезу «старения» фундаментальных констант природы (Новиков И.Д. Эволюция Вселенной. – М., 1983; Hawking St. A brief history of time. From the big bang to black holes. – Toronto, New York, 1988. – p.68-69). Из гипотезы «старения» следовало, что эволюция материального мира осуществляется также в результате постепенного изменения фундаментальных физических законов, основаниями которых выступали соотношения универсальных постоянных. Эти постоянные характеризуют структуру соотношения устойчивости и изменчивости более глубокую по сравнению с той, которая задается сохраняющимися и инвариантными величинами.

Однако такой подход к эволюционному истолкованию объективных законов приводит к ряду парадоксов и определенному методологическому тупику. Более перспективными представляются идеи И.Пригожина, поскольку программа нового диалога человека с природой позволяет говорить о становлении эволюционного рационализма, идущего на смену механико-математическому рационализму сегодняшнего дня.

Эволюционный рационализм связан с понятиями необратимости в различных проявлениях бытия, ее роли в процессах самоорганизации, роли субъекта. Эволюционный рационализм характеризуется динамической конструктивной деятельностью интеллекта, который имманентно включен в структуру научного метода.

Эволюционная методология, должна послужить основанием жизни, цивилизации, но не иерархической и машинно-информационной, а духовной, в которой цели и средства жизни не будут перемешиваться и извращаться, а человек начнет раскрываться как личность.

Ж.В. КОТОВ

ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФИЛОСОФИИ СОУЧАСТИЯ

Котов Жан Викторович - доцент кафедры философии и социологии Приднепровской государственной академии строительства и архитектуры, кандидат философских наук

Идеология, ориентированная на общечеловеческие ценности, может утверждаться посредством не только религии, но и философии. В отличие от религии философия не только побуждает к действию, помогает жить, но и заставляет нас думать, обогащает наше познание. Рассмотрим такую возможность на примере обращенности к философии соучастия.

Под философией соучастия мы понимаем одновременно и определенный этап в развитии философии, и определенный аспект философской культуры, открывающий возможность отдельному индивиду встать на путь

познання самого себе, на путь осознанного отношения к проблеме своего личностного существования, своего предназначения в этом мире. Индивид, погружающийся в духовное пространство философской культуры, вправе ожидать, что философия будет сочувствовать его проблемам, будет соучастно их осмыслению и разрешению.

Поскольку мы впервые вводим данное понятие, встает задача раскрыть свои соображения по поводу необходимости введения именно нового понятия, попытаться раскрыть ту особую духовную сферу, которая охватывается понятием «философия соучастия». Это откроет для нас возможность войти в рассмотрения практического и теоретического аспектов философии соучастия как проблемы, требующей теоретического осмысления.

1. Понятие философии соучастия призвано дополнить и развить понятие индивидуальной философии. Современная философия, как отмечает Г.Горак, не может уже выступать только как антропологическая философия, рассматривающая проблему человека вообще, ибо нужна философия, учитывающая тот факт, что понятие «человек» есть обобщенное обозначение индивидов, что познает и переживает и проживает свое бытие в этом мире именно конкретный индивид. Философия индивидуальности обращает внимание на тот факт, что индивид выступает как уникальная пространственно-временная реальность, как уникальная точка, образуемая взаимодействием социального и космически-природного пространства. Философия при этом как раз и рассматривается как обобщенный опыт человечества в овладении им социального и природно-духовного пространства.

Но ведь как нет человека вообще, так и нет индивида вообще. И если философия обобщает опыт освоения социальной и природно-космической реальности, а индивид сам представляет собой особое и уникальное проявление и воплощение этой реальности, то для него как раз и нужна философия и как культура личностной философской рефлексии, и как особая культура жизни, открывающая перспективу не философствовать только, а «жить в философии» (Г.Сковорода).

Возможность такого ракурса в освоении и использовании философской культуры нам показывает М.Мамардашвили. В бытии человека в этом мире он различает возможность его пребывания, как в «потоке», так и в ситуации «умного бытия». Пребывание в «потоке» захватывает человека логикой «дурной бесконечности», логикой существования, сплетенной из мгновений, уходящих в никуда, ибо при этом человеку диктуются действия «естественные» для него главным образом как для природного существа. «Умное бытие» - это те мгновения нашей жизни, которые, раз состоявшись, остаются вечно. Оно пребывает рядом с нами, но его нужно открыть, его нужно почувствовать, в него нужно войти усилием ума и воли. Те периоды, когда перед индивидом открывается шанс перепрыгнуть из ситуации дурной бесконечности в ситуацию «умного бытия», он получает возможность вхождения в измененные состояния сознания через посредство особого рода рассуждений, которые и являют собой, по мнению Мамардашвили, собственно философствование. Наличие должной философской культуры как раз и является условием для того, чтобы оказалось возможным структурирование нового слоя духовности, более высокого ее уровня. А духовность, как замечает Н. Бердяев, есть бытие, нацеленное или наполненное духом.

Философия соучастия как раз и предполагает такой синтез знаний (и обыденных, и научных, и религиозных, и эзотерических, и философских), такую культуру эмоционального восприятия и переживания бытия, когда философская культура действительно может выступать в качестве особого духовного пространства. Входя в это духовное пространство, каждый индивид в принципе получает возможность самостоятельно вступать на путь познания, на путь нахождения себя в этом мире, подключается к такому решению проблемы поиска смысложизненных ориентиров, проблемы личностного спасения, когда «спасая себя спасешь других, а спасая других спасаешь себя». При этом не отбрасываются возможности философии, как в научном познании мира, так и в поисках оптимальных путей преобразования общественной жизни.

В определенной мере философия соучастия это как бы тот желательный вариант многоплановой философской культуры, с различными аспектами которой и мог бы и хотел бы взаимодействовать каждый из нас при всем нашем своеобразии и различии.

2. Практический аспект философии соучастия представляется нам чрезвычайно многоплановым. Мы предлагаем выделить в данном случае один из ее аспектов, отправляясь от очень метко и образно схваченной В. Распутиным проблемы противоречивости индивидуального бытия каждого из нас. «Человек сам по себе глубок, прежде всего, собственной жизнью. Он иногда даже не догадывается о своей глубине и не пользуется ее содержимым. Скребет, что называется, поверху, не заглядывая внутрь. Обидно, что часто, не заглянув, так и уходит из жизни, себя не познав, не познав своих возможностей».

Это проблема, которую с нашей точки зрения не может так просто обойти любой нормальный индивид. Хотя может быть им поставлен и такой вопрос: «Какая мне разница сумею ли я глубоко себя понять и реализовать в этой жизни или нет. Ведь главное быть счастливым?!» Однако проблема в том, что при таком подходе индивид в лучшем случае столкнется с иллюзией счастья, как бы с миражом, который быстро рассеивается, обнаруживая при этом пустоту всей предшествующей жизни.

С позиций глубинного предназначения истинно человеческого существования эту проблему осознают как смысложизненную проблему. «Останется ли что-нибудь после меня, тогда когда меня уже не будем?», -

задает себе вопрос Л.Н.Толстой. Фактически эту же проблему он рассматривает и в своей повести «Смерть Ивана Ильича». По-своему размышляет над данным вопросом и А.С.Пушкин: «Нет, весь я не умру! Душа в заветной лире мой прах переживет и тленья убежит...»). Фактически здесь он философствует над проблемой вечного и преходящего, над тем, что в цепи нашей жизни, которая ткется из наших мыслей, слов, поступков и действий, наличествует как то, что затем бесследно исчезает («как сон, как утренний туман»), так и что-то такое, что, будучи ограничено в пространстве и во времени, как и любые другие проявления нашей жизни, в то же время по какой-то причине получает статус вечности. С точки зрения приведенных выше размышлений душа каждого индивида призвана быть в первую очередь полем битвы сил добра и зла для придания большей осмысленности нашему индивидуальному бытию, а не просто инструментом в борьбе за индивидуальное выживание.

Но готов ли сегодня индивид, профессионально занимающийся философией, включаться в философскую рефлексию над обозначенной выше проблемой для более осознанного отношения к своей личной жизни? Готова ли наша система образования предложить такие курсы изучения философии для студентов, которые через создание особого духовного пространства подключали бы их к размышлению над данной проблемой как проблемой их настоящей и будущей жизни? И готово ли общество стимулировать эти процессы? Поставленные выше вопросы показывают, что нам нужна философия, которая была бы соучастна решению обозначенных выше болевых проблем рядовым индивидом нашего общества.

3. Теоретическая проблематика философии соучастия может быть представлена, в частности, рассмотрением трех ее аспектов: а) собственной логики развития философии, открывающей возможности обнаружения философии в качестве философии соучастия; б) степени готовности самого общества к тому, чтобы и философия развивалась и индивиды, желающие и готовые подключиться к ее освоению, имели такую возможность; в) необходимого уровня личностного развития индивидов, при котором философская культура не навязывается, но без нее нельзя просто жить, ибо, как верно было замечено, «учитель придет только тогда, когда к этому будет готов ученик».

а) Мы исходим из предпосылки, что философия соучастия, как синтетическая характеристика философской культуры адресованной конкретному индивиду, одновременно и существовала всегда и ей еще только предстоит утвердить себя в этом мире. Раньше, в критические и поворотные моменты мировой истории, к ней подключались отдельные выдающиеся индивиды с тем, чтобы через вхождение в измененное состояние сознания, через обретение на этом пути высшего уровня структурирования духовности создать предпосылки для осмысления и последующей реализации всем мировым сообществом новых путей его развития. Современность и предполагает, и открывает новые возможности для того, чтобы философия соучастия сумела непосредственно перейти от уровня эзотерических учений на уровень формы общественного сознания, и стала доступна, превратилась в явление духовной жизни многих рядовых индивидов.

Кроме этого, необходимо учитывать и тот факт, что, как всякому развивающемуся явлению, философии соучастия присуща определенная цикличность. Она включает в себя как малые круги, связанные с последовательностью перехода через различные этапы саморазвития - «в себе», «для себя» и «для других», так и большой круг, обусловленный последовательной сменой самих ведущих парадигм философствования - объективистской, деятельностной и коммуникативной. С нашей точки зрения коммуникативная парадигма в то же время исходная в самом факте философствования, а ее утверждение в наше время в качестве ведущей, как раз и открывает наибольшие возможности для массового приобщения к философии.

Философия соучастия призвана синтезировать, включить в себя «в снятом виде» все многообразие ликов философии, проявившихся, обнаруживших себя в предшествующие периоды ее исторического развития, а сегодня последовательно реализуемых в относительно отдельных и самостоятельных философских проявлениях и направлениях. Эти направления обнаруживают себя и как жизненная мудрость, и как наука о принципах, и как учение об абсолюте, и как учение о самопознании человеческого духа.

Философия, как размышление о предельных основаниях человеческого бытия, начинает появляться с того момента, когда ускорение темпов общественного развития и достижение определенного многообразия общественной жизни приводит к тому, что переходы в новые состояния общественного бытия уже не успевают быть отражены на уровне коллективной психологии того или иного сообщества. Возникает необходимость, чтобы уже отдельные индивиды, вставая на путь самопознания, оказывались, способны предложить новые программы общественному развитию на путях осмысления предельных оснований бытия.

Философия и начинает и завершает очередные циклы своего развития как жизненная мудрость, обретаемая в процессе подхода к решению сформулированных выше проблем. В качестве жизненной мудрости философия обнаруживает свою полноту именно в моменты завершения относительно самостоятельных циклов развития философии. Но осознает философия себя в качестве особой сферы духовной жизни первоначально как наука о принципах, как учение об абсолюте (вне зависимости выступает в качестве такого абсолюта идеальная или материальная субстанция). Так, древнегреческая философия начинается как учение о Природе (досократики) и на этом пути фактически встает и решается затем уже в течение столетий развития философской (а затем и научной) мысли задача постичь логику жизни (в ее природных, социальных и духовных проявлениях) средствами разума на уровне общественного сознания в целом, хотя философия предполагает и интуицию. Решение же задачи

постижения жизненной мудрости исключительно средствами интуиции и прозрения для общественного сознания в целом остается при этом прерогативой религии, мистики и эзотерических учений.

На следующем этапе центральной для философской мысли оказывается проблема человека (софисты и Сократ), а также проблема теоретического осмысления противоречий общественной жизни (Платон, Аристотель).

Завершающий виток в развитии очередного цикла философской культуры представлен различными вариантами в зависимости от сложившейся исторической ситуации либо закрывающей перспективы прогрессивных общественных преобразований (а, следовательно, и суживающий возможности для человека быть человеком), либо, напротив, открывающей новые возможности. В первом случае философская культура направлена в первую очередь на решение проблемы как «жить мудро», как оставаться человеком в условиях распада общественных связей и потери идеалов, Стоики и киники фактически решали проблему, как остаться человеком и в тех условиях, когда ты беден, и даже тогда, когда общество тебя поставило в ситуацию раба. Эпикурейцы решали эту же проблему, но для ситуации, когда человек проходит испытание богатством. Второй вариант проявил свою масштабность и значимость особенно ярко и полно в условиях великих революций во Франции и России.

Наше время предполагает нахождение синтеза рационального содержания этих двух моментов.

Цикличность развития собственно философского знания может быть также представлена тремя этапами. Для первого этапа характерно наличие множества конкурирующих между собой в объяснении мира учений. На втором этапе преобладает процесс синтезирования всех предшествующих достижений в господствующих философских направлениях (фактически здесь осмысливаются те программы и познания бытия и развития общества, которые будут реализовываться в течение последующих столетий). Все это как раз и подготавливает третий этап, этап «обмирщения философии», когда «философия становится мирской», а «мир становится философским».

Само «обмирщение» философии, как ее вхождение в жизнь через включенность в мировоззренческие структуры индивидуального сознания, происходит либо непосредственно, через освоение философии, либо опосредовано, через те сферы общественного сознания, которые в процессе «обмирщения» философии переструктурируются, изменяют свое мировоззренческое звучание (религия, мораль, искусство, политическая и правовые формы общественного сознания). Логика развития философской культуры такова, что на основе увеличения важности личностного фактора для общественного развития в целом, имеет место тенденция ко все большему увеличению в процессе очередного цикла «обмирщения» философии доли ее непосредственного вхождения в индивидуальное сознание. Но эта логика развития философской мысли превращается из возможности в действительность только в условиях, когда обществу это нужно и когда ему удастся создать условия для очередного, более массового вхождения индивидов в культуру, в том числе и в культуру философскую.

б) В свою очередь такие возможности открываются на определенных этапах развития самого общества, обусловленных и его собственной логикой развития, и его особым взаимодействием как с природно-космической реальностью, так и с самими индивидами. Индивид в качестве духовного существа в первую очередь продукт и заявка космическо-природной реальности и в этом плане он более самоценен, чем общество. Но поскольку общество порождено космосом как та особая среда, в которой человек только и может становиться человеком, и поскольку как относительно самостоятельная космическая система общество стремится к саморазвитию и самосохранению, постольку в определенные моменты своего существования оно использует индивидов не в качестве цели, а в качестве средства. В таких ситуациях индивиды, входящие в измененные состояния сознания, рассматриваются обществом как отступники, нарушающие его стабильность и караются. Но в критические моменты, когда общество, не имея возможности двигаться по ранее установленной колее, вступает в ситуацию самораспада, именно индивиды, накопившие опыт неординарного видения, опыт неординарных решений оказываются для него не только более предпочтительными, но и как бы палочкой-выручалочкой. Именно в эти периоды в общество жизни открываются перспективы для осознания и поддержки приоритета философской культуры. Процесс проходит безболезненно только в том случае, если к этому времени властвующая элита осознала в качестве приоритетной ориентацию не на собственные узкокорыстные эгоистические интересы, а на общечеловеческие интересы, на интересы личности. Только в этих условиях она нуждается в постижении логики самой жизни, способна понять и принять тот факт, что все изменения в общественной жизни начинаются с изменений в душах отдельных индивидов, а следовательно, оказывается заинтересована в поддержке философской культуры.

Если еще более приземлить рассмотрение логики общественного развития, то можно предположить, что появление так называемого среднего класса, подключенного к материальным достижениям западной цивилизации, открывает возможности на следующем, очередном этапе развития мировой цивилизации появления класса (или страты) «срединной культуры». Для этого класса в качестве высшей ценности будет выступать уже не материальное, а духовное богатство. Можно также предположить, что наиболее благоприятные обстоятельства для этого в недалеком будущем обнаружатся в первую очередь именно на пространстве восточнославянской цивилизации. Хотя непосредственно на сегодняшний день нигде так не идеализируют достижения материального благополучия Запада как в нашем регионе. В качестве промежуточного звена к решению этой проблемы может,

с нашей точки зрения, выступить факт оформления свободной интеллигентности в особую социальную прослойку, позволяющий ей выступить в качестве субъекта новой духовной реальности.

в) В решении индивидами проблем природно-космического и общественного развития многое зависит и от уровня их личностного развития. Соответственно можно было бы выделить следующие уровни: агрегатной личности, плеядной и монадной. Для агрегатной личности философская культура избыточна, ибо она ориентирована на решение проблем индивидуального существования. Практическая философия агрегатной личности сводится главным образом к тому, что общество, как и мир в целом, рассматривается в качестве механического агрегата индивидов, а любые изменения в общественной жизни связываются с волей начальства или правительств. Плеядная личность предполагает постоянное утверждение себя в этом мире, нахождения «себя в других», а «других в себе», что побуждает к философской рефлексии и развивает потребность в философской культуре. На уровне монадной личности философская культура выступает необходимым и неотъемлемым компонентом, здесь сосредотачивается все лучшее из прошлого и будущего ее развития.

Философия соучастия должна учитывать как разную степень подготовленности индивидов к освоению философии, так и замечание Фихте о том, что каждый готов в первую очередь к освоению той философии, к которой он подготовлен самой жизнью.

Таково прогнозируемое будущее (один из возможных вариантов), но его реализация предполагает, что данная тенденция будет схватываться, и осознаваться и как потребность, и как пространство самореализации все большим и большим количеством индивидов. Будущее можно приближать, его нужно утверждать различными способами, в том числе и посредством созидания философии соучастия как того духовного пространства, в котором наш современник может жить более полноценной духовной жизнью уже сегодня. Но свои наиболее обильные плоды философия соучастия принесет только в будущем.

Поиск современной идеологии предполагает наряду с осмыслением проблемы общечеловеческих ценностей учет и того факта, что именно в идеологической сфере должны быть адекватно осмыслены и выражены различные, а порой и полярно противоположные интересы всех основных социальных слоев и групп. Именно на этой основе может проводиться в обществе политика социального консенсуса.

Литература:

- 1.Г.І. Горак. Філософія. Київ. 1997.
- 2.М. Мамардашвили. Путь к очевидности. Москва, 1997.

М.В. ВДОВИН

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕРМИНА «КОММЕРЧЕСКАЯ ТАЙНА»

Вдовин Максим Владимирович - юрист Украинско-Британского акционерного общества «ИНТЭКО»

Признание прав частной собственности, отказ государства от монополии в сфере управления экономикой и провозглашение свободы предпринимательской деятельности повлекли за собой появление большого количества субъектов предпринимательской деятельности. Предприниматели получили право осуществлять в установленном законом порядке любые виды деятельности, выбирать торговых партнеров и заключать сделки, нанимать работников, самостоятельно определять порядок использования полученной прибыли.

Одновременно с новыми экономическими отношениями появились новые экономические правонарушения среди самих предпринимателей - недобросовестная конкуренция. Одним из проявлений неконкурентных действий является неправомерное использование сведений, составляющих коммерческую тайну субъекта предпринимательской деятельности. О некоторых вопросах, связанных с применением термина «коммерческая тайна», пойдет речь в настоящей статье.

Термин «коммерческая тайна» был введен в правовой оборот Законом Украины «О предприятиях в Украине» от 27.03.91г. Под **коммерческой тайной** предприятия понимаются сведения, связанные с производством, технологической информацией, управлением, финансами и другой деятельностью предприятия, не являющиеся государственной тайной, разглашение (передача, утечка) которых может причинять ущерб его интересам¹. По мнению автора этой статьи «коммерческая тайна», как правовой термин, имеет следующие, присущие только ему, отличительные черты, признаки. А именно:

- 1) предмет коммерческой тайны;
 - 2) субъект коммерческой тайны;
 - 3) запрет разглашения сведений, составляющих коммерческую тайну;
 - 4) наличие ущерба и неблагоприятных последствий для лица, причинившего ущерб владельцу коммерческой тайны.
- Рассмотрим каждый из них.

Предмет «коммерческой тайны». Предметом «коммерческой тайны» являются сведения, связанные с коммерческой и хозяйственной деятельностью предприятия: производственная и технологическая информация, информация об управлении, финансах и другой деятельности. Это могут быть документы о коммерческих переговорах предприятия и методах ценообразовании, документы связанные с маркетинговыми исследованиями рынка, сведения об организации труда и подборе работников, информация об условиях хранения документов, т.е. сведения обладающие коммерческой ценностью.

Термин «коммерческая тайна» часто отождествляют с термином «конфиденциальная информация». По мнению автора термин «конфиденциальная информация» является родовым по отношению к термину «коммерческая тайна». Согласно Закона Украины «Об информации» от 02.10.92г. **конфиденциальная информация**- это сведения, которые находятся во владении, пользовании или распоряжении отдельных физических или юридических лиц и распространяются по их желанию в соответствии с предусмотренными ими условиями². Особенностью сведений, составляющих коммерческую тайну, как вида конфиденциальной информации, является их коммерческий и хозяйственный характер. Другими словами, это информация обладающая экономической ценностью, способная влиять на финансовое положение субъекта предпринимательской деятельности, размер получаемой им прибыли.

Каждый предприниматель самостоятельно определяет состав сведений, относящихся к коммерческой тайне. Законодательством Украины установлены два ограничения, применяемых к таким сведениям.

Во-первых, сведениями составляющими коммерческую тайну не могут быть сведения составляющие государственную тайну. Правовой режим сведений составляющих государственную тайну регулируется Законом Украины «О государственной тайне» от 21.01.94г. **Государственная тайна** – это вид секретной информации, которая включает сведения в сфере обороны, экономики внешних отношений, государственной безопасности и охраны правопорядка, разглашение которых может причинить вред жизненно важным интересам Украины и которые признаны законом государственной тайной и подлежат охране со стороны государства.³ Государственным комитетом Украины по вопросам государственных секретов утверждён Свод сведений составляющих государственную тайну.⁴

Во-вторых, Кабинетом Министров Украины утвержден перечень сведений, которые не составляют коммерческую тайну. Эти сведения используются при осуществлении проверок контролирующими органами, аудиторами для проведения аудита, при сдаче отчетности в различные фонды. К ним относятся:

1. уставные документ, документы, которые позволяют заниматься предпринимательской или хозяйственной деятельностью и ее отдельными видами;
2. информация по всем установленным формам государственной отчетности;
3. данные, необходимые для проверки исчисления и уплаты налогов и других обязательных платежей;
4. сведения о численности и составе работающих, их заработной плате в целом за профессиями и должностями, а так же наличие свободных мест;
5. документы об уплате налогов и обязательных платежей;
6. информация о загрязнении окружающей природной среды, несоблюдении безопасных условий труда, реализацию продукции, которая причиняет вред здоровью, а так же иных нарушений законодательства Украины и размерах причиненных при этом убытков;
7. документы о платежеспособности;
8. сведения об участии должностных лиц предприятия в кооперативах, малых предприятиях, союзах, объединениях и иных организациях, которые занимаются предпринимательской деятельностью;
9. сведения, которые в соответствии с действующим законодательством подлежат разглашению.⁵

Хотя указанные сведения не отнесены к сведениям, составляющим коммерческую тайну, но они и не являются открытыми и общедоступными. Предоставляться они могут лишь по основаниям установленным в нормативных актах Украины. Так, например, в соответствии с Законом Украины «О милиции» от 20.12.90г. милиции для выполнения своих обязанностей дано право беспрепятственно и бесплатно получать от предприятий, учреждений и организаций независимо от форм собственности по письменному запросу сведения, в том числе сведения составляющие коммерческую тайну, необходимые по делам о преступлениях, находящихся в производстве милиции.⁶ Для осуществления общего надзора предприятия, учреждения и организации должны представлять прокурору свою документацию, в том числе, по его письменному требованию, сведения составляющие коммерческую тайну и, в случае необходимости, прокурор имеет право требовать передачи для проверки указанных документов в прокуратуру.⁷

Термином «коммерческая тайна» не охватываются сведения составляющие банковскую тайну, страховую тайну, авторские права. Указанные сведения составляют самостоятельные группы конфиденциальной информации со своим отличным от «коммерческой тайны» правовым регулированием.

Субъекты «коммерческой тайны». Субъектами «коммерческой тайны» являются:

- 1) субъект предпринимательской деятельности;
- 2) персонал, работники субъекта предпринимательской деятельности;
- 3) служебные лица государственных организаций и органов, которые проводят проверку предприятия.

Субъектом предпринимательской деятельности - собственником сведений, составляющих коммерческую тайну, - являются как юридические лица, так и физические лица – предприниматели. Для удобства изложения, в дальнейшем по тексту, будем именовать обе категории субъектов предпринимательской деятельности предпринимателями.

Организационная форма и форма собственности не имеют значение для отнесения субъекта права к категории предпринимателей. Главное, чтобы деятельность осуществляемая таким лицом была направлена на получение прибыли, носила коммерческий характер и это было зафиксировано в учредительных документах (если наличие таковых является обязательным условием осуществления предпринимательской деятельности). Состав и объем сведений составляющих коммерческую тайну, порядок работы с ними и их защиты определяется предпринимателем самостоятельно.

Работники имеют право пользоваться сведениями, составляющими коммерческую тайну, для выполнения своих трудовых обязанностей. Степень доступа каждого из работников к такой информации определяется предпринимателем самостоятельно, а условия пользования – документами, утвержденными предпринимателем, и трудовым договором (контрактом).

Служащие государственных организаций и органов, проводящие проверки предпринимателя, получают доступ к коммерческой тайне на основании соответствующих актов государственных органов и организаций. Информацию о «коммерческой тайне» предпринимателя они получают в рамках административных правоотношений. Объем их доступа к такой информации ограничивается направлением проверки, о чем должно быть указано в документах на проверку. За разглашение коммерческой тайны служащие государственных органов и организаций несут ответственность, установленную законодательством Украины. Общим основанием такой ответственности является Закон Украины «О предприятиях», требования которого о неразглашении коммерческой тайны распространяются на всех служебных лиц государственных органов и организаций.⁸ Но такое требование может быть предусмотрено законодательным актом, регулирующим правовое положения отдельного государственного органа или организации. В частности, Законом Украины «О государственной налоговой

службе» предусмотрена ответственность сотрудников налоговых органов за разглашение сведений, составляющих коммерческую тайну.⁹ (О видах ответственности см. ниже).

Запрет разглашения, сведений составляющих коммерческую тайну. Сведения составляющие коммерческую тайну не должны быть общедоступны в силу своей известности неограниченному кругу субъектов, или требований закона об обнародовании, или по другим основаниям. Только собственник может определить круг сведений подлежащих разглашению, устанавливать случаи и лиц, через которых может происходить такое разглашение и при этом оно будет считаться правомерным с точки зрения права. Кроме того, нормативными актами Украины может быть предусмотрено обязательное предоставление или публичное обнародование сведений, составляющих коммерческую тайну. Любое другое разглашение указанных сведений не является правомерным.

Требование не разглашения коммерческой тайны имеет двойную направленность: внутреннюю и внешнюю. Внутренняя направлена на работников субъекта предпринимательской деятельности, внешняя – на служебных лиц организаций и органов, которые проводят проверку предприятия.

Согласно Закона Украины «О защите от недобросовестной конкуренции» от 07.06.98г. **разглашение коммерческой тайны** – это ознакомление другого лица без согласия лица, уполномоченного на это, с ведомостями, которые в соответствии с действующим законодательством Украины, составляют коммерческую тайну, лицом, которому эти сведения были доверены в установленном порядке или стали известны в связи с исполнением служебных обязанностей, в случае если это причинило или могло причинить вред хозяйствующему субъекту (предпринимателю).¹⁰

Хотелось бы обратить внимание на один правовой ляпсус, допущенный в вышеуказанном определении разглашения коммерческой тайны. В Законе Украины «О предприятиях в Украине» право определять круг сведений составляющих коммерческую тайну предоставлено предпринимателю, а согласно Закона Украины «О защите от недобросовестной конкуренции» такие сведения определяются в соответствии с действующим законодательством. В результате законодателем допущена ошибка. Предпринимателю предоставлено право самостоятельно определять круг сведений являются коммерческой тайной, а нормативными актами Украины устанавливаются только ограничения на отнесение информации к коммерческой тайне, ответственность за нарушения, связанные с использованием коммерческой тайны, и порядок ее охраны. Такое увлечение отсылочными нормами права часто приводит к тому, что возникает неразрешимая ситуация: есть реальное правоотношение, есть отсылочная норма права, но нет нормы к которой она отсылает.

В Законе Украины «О предприятиях в Украине» установлены две формы разглашения сведений составляющих коммерческую тайну: передача и утечка сведений составляющих коммерческую тайну. С юридической точки зрения указанные формы представляют собой самостоятельные составы правонарушений. Передача сведений составляющих коммерческую тайну - это незаконное ознакомление третьих лиц с сведениями, отнесенными субъектом предпринимательской деятельности к коммерческой тайне, лицом, которому такие сведения известны в связи с исполнением своих трудовых обязанностей или у которого имеется доступ к ним в связи с выполнением должностных обязанностей. Под утечкой сведений составляющих коммерческую тайну понимаются умышленные или неумышленные действия лиц, имеющих доступ к коммерческой тайне, которые способствуют ознакомлению с такими сведениями третьих лиц.

Способы разглашения сведений составляющих коммерческую тайну могут быть различными: передача информации конкурентам предпринимателя; ознакомление с коммерческой тайной служебных лиц государственных организаций и органов без надлежащих на то прав и оснований как со стороны разгласителя, так и со стороны государственного служащего; разглашение сведений, составляющих коммерческую тайну через средства массовой информации; использование в личных целях – передача родственникам, знакомым для занятия собственной предпринимательской деятельностью. Мотивы разглашения так же могут быть различны: корысть, личные неприязненные отношения, халатное отношение к трудовым и служебным обязанностям.

Требование соблюдения и неразглашения коммерческой тайны является не только правом, но и обязанностью субъекта предпринимательской деятельности. Без надлежащего соблюдения требований к пользованию и хранению информации, составляющей коммерческую тайну, невозможно обеспечить необходимую охрану такой информации как гражданско-правовыми мерами, так и государственно-принудительными.

Обязанность сохранять в тайне указанные сведения так же может быть установлена в нормативных актах Украины. Например, в Положении о порядке заключения контрактов при принятии (найме) на работу работников определено, что работодатель обязан не разглашать конфиденциальные условия контракта с работником.¹¹

4) наличие ущерба и неблагоприятные последствия для лиц, причинивших ущерб владельцу коммерческой тайны. К сведениям составляющим коммерческую тайну могут быть отнесены только те сведения, разглашение которых может причинить ущерб предпринимателю. Причем не имеет значения какой вид ущерба может быть причинен – ущерб имущественным или неимущественным правам (моральный ущерб). Права субъекта предпринимательской деятельности подлежат защите, а причиненный вред возмещению в обоих указанных случаях.

В настоящее время за нарушение прав владельца коммерческой тайны законодательством Украины установлены следующие виды ответственности:

- 1) ответственность в рамках трудовых отношений;
- 2) гражданско-правовая ответственность;
- 3) административная ответственность;
- 4) уголовная ответственность.

Ответственность в рамках трудовых отношений. За несоблюдение режима работы с информацией, составляющей коммерческую тайну, к работникам субъекта предпринимательской деятельности может быть применена материальная и дисциплинарная ответственность. Привлечение к материальной и дисциплинарной ответственности осуществляется на общих основаниях¹², с учетом особенностей правового статуса «коммерческой тайны». Для законного применения санкций за правонарушения, связанные с коммерческой тайной в рамках трудовых отношений, предпринимателю необходимо иметь некоторые документы, а именно:

а) Документ устанавливающий перечень сведений, составляющих коммерческую тайну. Это может быть утвержденное предпринимателем (компетентным органом управления субъекта предпринимательской деятельности) Положение о коммерческой тайне, в котором бы четко оговаривалось какие сведения являются коммерческой тайной, порядок отнесения их к таковым, условия хранения, а так же кто из работников предпринимателя может передавать указанные сведения представителям государственных органов и организаций;

б) Должностные инструкции. Должностными инструкциями должен определяться круг полномочий работников предпринимателя и сведения, содержащие коммерческую тайну, с которыми работник имеет право работать, порядок работы с ними;

С документами, указанными в пункте а) и б), работник должен быть ознакомлен перед началом своей трудовой деятельности у данного предпринимателя. Факт ознакомления должен фиксироваться письменно, с указанием даты ознакомления.

в) Трудовой договор (контракт). В трудовом договоре или контракте должна быть указана обязанность работника соблюдать коммерческую тайну и последствия несоблюдения этой обязанности. Условия материальной ответственности работника за разглашение коммерческой тайны могут быть предусмотрены как трудовым договором, так и отдельным соглашением о материальной ответственности.

За нарушения режима коммерческой тайны к работником могут быть применены следующие дисциплинарные санкции: выговор, увольнение. Если было заключено соглашение о материальной ответственности за разглашение сведений, составляющих коммерческую тайну, работник так же отвечает и материально, в размерах предусмотренных соглашением сторон.

Гражданско-правовая ответственность. Согласно статье 440 Гражданского кодекса Украины причиненный вред должен быть возмещен в полном объеме. При этом, в соответствии со статьей 440¹ указанного кодекса, возмещение морального вреда не связано с возмещением материального, а размер возмещения определяется судом.

Моральный ущерб возмещается в денежной или иной материальной форме. В любом случае размер возмещения не может быть менее 5 минимальных размеров заработной платы.¹³

Законодательство Украины не содержит исчерпывающего перечня обстоятельств, с наступлением которых предприниматель может связывать причинение ему моральной szkody. В исковом заявлении по делам, связанным с разглашением коммерческой тайны, необходимо указывать какой именно вред был причинен разглашением, в чем именно состоит причиненный моральный ущерб, какими противоправными действиями ответчика был причинен ущерб.

Основанием для возмещения ущерба является решение суда (арбитражного суда).

Административная ответственность. Административная ответственность за нарушения, связанные с коммерческой тайной, устанавливается за получение, использование, разглашение коммерческой тайны ч.3 ст.164-3 Кодекса об административных правонарушениях Украины. Установленное для нарушителя наказание - штраф в размере от 10 до 20 минимальных размеров заработной платы.

Законом Украины «О защите от недобросовестной конкуренции» предусмотрена ответственность за неправомерный сбор коммерческой информации (ст.16), разглашение коммерческой тайны (ст.17), склонение к разглашению коммерческой тайны (ст.18.), неправомерное использование коммерческой тайны (ст.19). Этим же законом регулируется порядок подачи и рассмотрения заявлений по указанным правонарушениям в Антимонопольный комитет Украины.

Уголовная ответственность. Уголовный кодекс Украины предусмотрены следующие преступления связанные с нарушением требований охраны коммерческой тайны:

Статья 148⁶ незаконный сбор с целью использования или использование сведений, которые составляют коммерческую тайну. Установленное наказание: лишение свободы на срок до 3 лет или штрафом до пятисот минимальных размеров заработной платы;

Статья 148⁷ разглашение коммерческой тайны. Установленное наказание: лишение свободы до 2 лет, или исправительные работы до 2 лет, лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до 3 лет, или штрафом до 50 минимальных размеров заработных плат.

Ответственность за разглашение сведений в рамках трудового права и гражданско правовая ответственность наиболее значимы для предпринимателя так как позволяют оперативно реагировать на факты нарушения режима «коммерческой тайны» и получать возмещение ущерба, причиненного таким разглашением.

В завершение нашего рассмотрения термина «коммерческая тайна» подведем некоторые итоги.

Правовые нормы в сфере применения термина «коммерческая тайна» не получили достаточного развития, законодатель ограничился только установлением минимального количества норм, регулирующих данный правовой вопрос. Наибольшее развитие получили нормы, связанные с государственными гарантиями развития и защиты предпринимательской деятельности. Это нормы антимонопольного законодательства, регулирующие случаи ответственности за неконкурентные действия, связанные с использованием коммерческой тайны, процедуру их расследования и санкции к нарушителям, а так же несколько уголовно наказуемых деяний. Вместе с тем, предпринимателям дана относительная свобода в установлении сведений, составляющих коммерческую тайну, и режима ее соблюдения. Но из-за низкой правовой культуры указанное право не всегда используется или используется с довольно серьезными нарушениями.

Уровень экономической свободы в странах, имеющих развитую и стабильную экономику, характеризуется уровнем защиты – публичным и частным- неимущественных прав его субъектов, а также деловыми этическими нормами осуществления предпринимательской деятельности. В настоящее время на Украине они только начинают складываться и необходимо их дальнейшее развитие.

Примечания:

1. Ст.30 Закона Украины «О предприятиях в Украине» от 27.03.91 г №887-ХІІ.
2. Ст. 30 закона Украины «Об информации» от 02.10.92 г. №2657-12.
3. Ст.1 Закона Украины «О государственной тайне» от 21.01.94 г. № 3855-12.
4. Свод утвержден Приказом Государственного комитета Украины по вопросам государственных секретов от 31.07.95 г. №47.
5. Перечень утвержден Постановлением Кабинета Министров Украины от 09.08.93 г. №661.
6. П.17, ст.11 Закона Украины «О милиции» от 20.12.90г. №565-ХІІ.
7. П.1, абз.1, ст.20 Закона Украины «О прокуратуре» от 05.11.91г. №1789-ХІІ.
8. Ст.32 Закона Украины «О предприятиях в Украине» от 27.03.91 г №887-ХІІ.
9. Абз.4, ст. 13 Закона Украины «О налоговой службе в Украине»
10. Ст.17 Закон Украины «О защите от недобросовестной конкуренции» от 07.06.98 г. №236/96-ВР.
11. п.6. Положения о порядке заключения контрактов при принятии (найме) на работу работников, утвержденного Постановлением Кабинета Министров Украины от 19.03.94г. №170
12. Ст. 139-141, 147-149 Кодекса законов о труде Украины.
13. П.6 разъяснения Высшего Арбитражного Суда Украины от 29.02.96 г №02-5/95. «О некоторых вопросах практики разрешения споров, связанных с возмещением морального ущерба».

І.Л. КОТОВА

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ У ВІЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗОНАХ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Котова Ірина Леонідівна - головний інструктор оргвідділу Дніпропетровської обласної державної адміністрації, магістр державного управління

Незважаючи на індивідуальні особливості організації вільних економічних зон (далі ВЕЗ) в різних державах світу, в усіх випадках під час створення ВЕЗ повинні обов'язково вирішуватися та ретельно відпрацьовуватися організаційні, економічні, фінансові, валютні питання їх функціонування. Є два основних концептуальних підходи до створення ВЕЗ:

1. Територіальний підхід - ВЕЗ функціонує як конкретно означена територія, на яку поширюється певний режим.
2. Вибірковий підхід особливого режиму, який надає деякі переваги визначеним фірмам, що розташовані в будь-якій місцевості країни, якщо вони відповідають певним критеріям.

Аналізуючи аргументи на користь того чи іншого підходу у створенні ВЕЗ, а також стан економіки країн Східної Європи, експерти ООН, та вітчизняні фахівці дійшли висновку, що для цих країн найбільш доцільним є територіальний підхід до організації вільних економічних зон. В теорії визначилися цілі функціонування ВЕЗ,

напрями і стратегія розвитку, підходи до поділу зон, чіткі поняття закономірностей розвитку ВЕЗ тощо. Загальними є також критерії віднесення територіальних утворень до різних типів зон, класифікація яких враховує:

по-перше, місце розташування зон відповідно до географії розміщення щодо державного кордону: внутрішні (у внутрішніх районах країни) і зовнішні (безпосередньо біля державного кордону);

по-друге, характер об'єктів зонування: локальні (точкові), створені на основі невеликих територій окремих підприємств, транспортних вузлів, і комплексні - значні за розміром територіальні утворення, адміністративно-територіальні одиниці, які виконують різноманітні функції;

по-третє, взаємовідносини з національною економікою приймаючої країни: інтеграційні, у механізмі яких закладено принцип тісної взаємодії з суб'єктами господарської діяльності поза зоною, розвиток горизонтальних зв'язків, і анклавні, що створюються переважно з метою збільшення припливу вільно конвертованої валюти і локалізуються на невеликій території при незначному спілкуванні з рештою економіки;

по-четверте, функціональна орієнтація, коли зони розрізняють за критерієм виконання певних функцій: зовнішньоторгівельні, торгівельно-виробничі, науково - технічні, туристичні, банківсько - страхові, інформаційні тощо. Виходячи з наведеної класифікації, цілями заснування ВЕЗ найчастіше є:

створення нових робочих місць і розв'язання таким чином проблем зайнятості;

стимулювання припливу іноземного капіталу;

розширення експортної бази; поліпшення платіжного балансу країни за рахунок надходжень в іноземній валюті;

ефективне використання місцевих ресурсів; стимулювання ринкових перетворень.

Є велика кількість різновидів ВЕЗ, серед них тільки основних нараховується більше 20. До них можна віднести такі:

експортно-промислові зони - зони, виділені з території країни, діяльність яких спрямована на виробництво товарів, передусім на задоволення потреб експорту; ці зони мають право на безмитну торгівлю і надають іноземним інвесторам податкові та фінансові пільги;

зовнішньоторгівельні зони - частина території держави, де товари іноземного походження можуть зберігатися, купуватися та продаватися без сплати мита і митних зборів або з їх відстроченням; ці зони створюють з метою активізації зовнішньої торгівлі (імпорт, експорт, транзит) за рахунок надання митних пільг, послуг щодо зберігання і перевезення вантажів, надання в оренду складів, приміщень для організації виставок, а також послуг щодо доробки, сортування, пакетування товарів тощо. Форми їх організації: вільні порти («порто-франко»), вільні митні зони («франко»), митні склади тощо;

комплексні виробничі зони - частина території держави, на якій запроваджується спеціальний (пільговий податковий, валютно-фінансовий, митний тощо) режим економічної діяльності з метою стимулювання підприємництва, залучення іноземних інвестицій у пріоритетні галузі господарства, розширення зовнішньоекономічних зв'язків, використання новітніх технологій, забезпечення високого рівня зайнятості населення. Вони можуть мати форму експортних виробничих зон, де розвиток отримують насамперед експортне виробництво, орієнтоване на переробку власної сировини, та імпортоорієнтованих зон, головна функція яких - розвиток імпортозамінних виробництв;

науково - технічні зони - зони, які мають спеціальний правовий режим, орієнтований на розвиток наукового і виробничого потенціалу, досягнення нової якості економіки через стимулювання фундаментальних і прикладних досліджень, з подальшим впровадженням результатів наукових розробок у виробництво. Вони можуть мати форми регіональних інноваційних центрів-технополісів, районів інтенсивного наукового розвитку, високотехнологічних промислових комплексів, науково-виробничих парків (технологічних, дослідницьких, промислових, агропарків), а також локальних інноваційних центрів та опорних інноваційних пунктів;

туристично-рекреаційні зони - вільні економічні зони, що створюються в регіонах, які мають багатий природний, рекреаційний та історико-культурний потенціал, з метою ефективного його використання і збереження, а також активізації підприємницької діяльності (у тому числі із залученням іноземних інвесторів) у сфері рекреаційно-туристичного бізнесу;

банківсько-страхові (офшорні) зони - зони, в яких запроваджується особливо сприятливий режим проведення банківських та страхових операцій, що здійснюються в іноземній валюті для обслуговування нерезидентів. Офшорний статус надається банківським та страховим установам, які були створені за участю лише нерезидентів і обслуговують ту їхню підприємницьку діяльність, що здійснюється за межами території їх країни;

зони прикордонної торгівлі - частина території держави на кордонах із сусідніми країнами, де діє спрощений порядок перетину державного кордону і торгівлі.

Крім вищезазначених, можуть створюватися ВЕЗ інших типів, а також комплексні спеціальні економічні зони, які поєднують у собі риси та елементи зон різних типів.

Досвід створення вільних економічних зон на території країни, що мали централізовано керовану економіку, дозволяє зробити такі висновки. Створення ВЕЗ здійснювалося на тлі не завжди виважених постсоціалістичних

перетворень, зниження якісних і кількісних показників економічного розвитку, нагромадження кризових явищ у різних сферах народного господарства. Це спричинило нестабільність у політичній сфері, неврегульованість господарського законодавства, нестійкий характер внутрішнього економічного середовища, зміну характеру зовнішніх зв'язків - за формами, напрямками та основними торгівельними партнерами. У таких умовах головною метою створюваних ВЕЗ було: залучення іноземних інвестицій, підвищення ефективності використання наявних ресурсів, активізація підприємницької діяльності, формування додаткових джерел валютних надходжень. Це обумовило загальну спрямованість таких акцій на створення, в першу чергу, зовнішньоторгівельних і виробничих зон експортної орієнтації. Складність загальнодержавних проблем більшості постсоціалістичних країн зумовлювала недостатню віддачу створюваних ВЕЗ, сприяла переміщенню центру ваги в здійсненні процесу зонування з державного на місцевий рівень, що не завжди виявлялось ефективним. Проте досвід функціонування окремих зон на території східноєвропейських країн, короткостроковість періоду їх створення (1-2 роки), швидкий вихід на проектну потужність і окупність капіталовкладень у цілому свідчать про позитивні результати діяльності ВЕЗ і можливість їх органічного поєднання з загальнодержавною економічною політикою.

Світовий досвід створення вільних економічних зон показав, що вони, як правило, базуються на іноземному капіталі, створенні спільних підприємств з орієнтацією виробництва продукції на експорт, наданні пільг підприємствам-суб'єктам зони у вигляді зменшення податків або їх повного скасування. Регулювання економічної діяльності та контроль за нею здійснюється національним урядом відповідно до чинного законодавства. Також для ефективного функціонування ВЕЗ суттєву роль відіграє ресурсний потенціал, сприятливе місцезрозташування, розвинена інфраструктура.

23 лютого 1996 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про деякі питання валютного регулювання та оподаткування суб'єктів експериментальної зони «Сиваш», відповідно до якого і розпочалося функціонування вказаної зони. Законом визначено наступне.

1. Сировина, матеріали, обладнання та комплектуючі вироби (крім підакцизних товарів), що ввозяться в Україну для потреб власного виробництва суб'єктами експериментальної економічної зони «Сиваш», не підлягають обкладанню ввізним митом та податком на додану вартість.

2. Сума податку на прибуток, нарахована у відповідності до законодавства підприємствам - суб'єктам експериментальної економічної зони «Сиваш», зменшується на 50% у випадку використання суми, на яку зменшується податок на прибуток, на реалізацію інвестиційних проектів в рамках цієї «Зони».

3. Надходження в іноземній валюті на користь суб'єкта експериментальної економічної зони «Сиваш» не підлягає обов'язковому продажу на міжбанківському валютному ринку у випадку використання вивільнених валютних ресурсів на потреби розвитку цієї «Зони».

4. Суб'єктами експериментальної економічної зони «Сиваш» є зареєстровані у відповідності до діючого законодавства на території експериментальної економічної зони «Сиваш» суб'єкти підприємницької діяльності, що реалізують інвестиційні проекти, затверджені Кабінетом Міністрів в рамках цієї «Зони» під час проведення локального економічного експерименту.

З одного боку система отримання статусу суб'єкта «Зони» є занадто забюрократизованою, з іншого боку, бажання працювати в пільговому режимі, ставши суб'єктом «Сиваша», мають більше 20 підприємств. Близько трьох десятків інвестиційних проектів знаходяться на стадії узгодження або доробляються відповідно до рекомендацій спеціалістів.

За час повноцінного функціонування «Зони» (трохи більше двох років) піднято виробництво на майже повністю загинувших підприємствах хімічної галузі - содовому та бромному заводах, збережено 4123 робочих місця, забезпечено 600 нових робочих місць, стабілізувалась виплата заробітної плати, інтенсивно відбуваються капіталовкладення в розвиток виробництва, залучення додаткових інвестицій. Якщо в 1997 році бюджетні відрахування підприємств, які увійшли до «Зони», склали 12 млн. грн., то через рік - 30 млн. грн. В 1998 році обсяг виробництва на території «Зони» зріс на 43,4%.

Досвід роботи зони «Сиваш» дає можливість відслідковувати не лише економічні процеси, що відбуваються в «Зоні», але й аналізувати та прогнозувати можливості «Зони» з точки зору вдосконалення елементів державного управління, розвитку системи самоврядування. Оскільки процеси децентралізації та розвитку самоврядування головні чинники побудови правової, демократичної держави, то досягнення рівноваги, балансу між центральною державною і місцевими органами влади є найважливішим завданням всієї політики державного будівництва в Україні. Певна самостійність адміністрації зони «Сиваш» у сфері фінансів є елементом дієвої децентралізації, яка в свою чергу надає можливість вирішувати ряд задач соціально-економічного, екологічного, правового характеру, сприяє розширенню самостійності формування місцевого бюджету.

Досвід зони «Сиваш» вкотре підтверджує, що в послабленні податкового тиску криються важливі резерви економічного зростання. Кредити, які отримує країна, повинні бути використані для створення компенсаційного фонду на період зменшення податкових надходжень, а не проїдатися, як це відбувається нині. Якщо невеликі по суті податкові послаблення призвели до помітного поживавлення відсталого регіону, то яким міг би бути ефект, наприклад, на провідних дніпропетровських підприємствах!

Під час офіційного візиту до Румунії Президента України Леоніда Кучми (2 червня 1997 року, м.Констанца) та трьохсторонньої зустрічі Президентів України, Румунії і Молдови в м.Ізмаїлі 3-4 липня 1997 року були досягнуті домовленості про створення міжнародної вільної економічної зони в районі міст Рені - Галац - Джурджулешти. Функціонування міжнародної економічної зони сприятиме розвитку соціально-економічного, транскордонного співробітництва та координації діяльності у розвитку прикордонної інфраструктури між територіально-адміністративними одиницями та органами влади України, Молдови та Румунії, поєднанню регіональних та загальнодержавних інтересів, інтересів підприємців та населення і здійснюватиметься в рамках формування євро регіону «Нижній Дунай». Крім того, порт Рені, а також порти Галац і Джурджулешти являють собою спільний унікальний транспортний вузол, який знаходиться на перетині 4 транспортних коридорів: Критських №7 і №9, Євро-Азійського та Чорноморського Економічного Співробітництва.

Створення в цьому регіоні міжнародної вільної економічної зони буде сприяти організації міжнародного транспортно-економічного вузла з інфраструктурою відповідного рівня, забезпеченню і об'єднанню економічних інтересів багатьох країн Європи, Центральної Азії та Близького Сходу в рамках міжнародних транспортних коридорів.

Враховуючи те, що законодавча база створення міжнародних вільних економічних зон ще недостатньо розроблена, складність економічних, юридичних та інших питань формування такої зони, а також необхідність внесення змін та доповнень до чинного законодавства України, Молдови та Румунії, створення міжнародної вільної зони, за висновками Міністерства економіки України, повинно здійснюватися шляхом створення в кожній із країн - учасниць локальних вільних економічних зон. В процесі функціонування цих зон будуть формуватися правові та економічні передумови їх подальшої трансформації та інтегрування в міжнародну вільну економічну зону. Це відповідає і Концепції створення вільних економічних зон в Україні, якою передбачено на першому етапі (1994-2000 роки) надавати перевагу локальним (точковим) ВЕЗ, що розміщуються на невеликих територіях.

Подібна орієнтація державної політики щодо заснування зон точкового типу виходить із логіки економічного розвитку та світового досвіду. Це дозволить ефективно відпрацювати механізми діяльності ВЕЗ на базі та прикладі простих за функціональною орієнтацією зон; локалізує можливі негативні соціально - економічні наслідки; а в разі успішності проекту ВЕЗ, дозволить розповсюдити набутий досвід на багатофункціональні вільні економічні зони різної площі, типу та спеціалізації.

Надзвичайно важливе значення сьогодні має узагальнення досвіду розробки установчих документів для «точкових зон». Багаточисельність заяв від місцевих адміністрацій про створення зон такого типу, їх функціональна різноплановість свідчить про необхідність особливого підходу. Зокрема, на наш погляд, було б доцільно для «точкових зон» підготувати спеціально методичні вказівки щодо розробки техніко - економічного обґрунтування. Це дозволить уникнути багатьох недостатньо відпрацьованих питань, пов'язаних з підготовкою засновницьких документів, скоротити проміжок часу між проектуванням та прийняттям рішення Верховної Ради про заснування ВЕЗ.

Проведені науковцями Пила В.І. та Чмир О.С. багаточисельні експертизи вже підготовлених комплектів документів по заснуванню ВЕЗ показують, що не завжди проектант дотримуються методичних підходів та вимог по розробці техніко-економічного обґрунтування, що не дозволяє прийняти аргументоване рішення про доцільність заснування ВЕЗ. Зокрема, в цих документах повинні бути чітко визначені: функціональна орієнтація; галузі виробництва і обсяги випуску продукції по етапах освоєння потужностей; капітальні вкладення та їх ресурсне забезпечення; інвестори, в тому числі і закордонні; етапність при наданні фінансових ресурсів та ефективність капітальних вкладень із відповідними термінами окупності.

На думку згаданих науковців, в науковому плані вже сьогодні виникає проблема створення системи стеження (моніторингу) за діяльністю вже заснованих і, у недалекому майбутньому, намічених для заснування ВЕЗ. Необхідно відпрацювати систему звітності, форми, структури аналізу господарської та управлінської діяльності. Це дозволить уникнути помилок при організації планування та управління, своєчасно виявити недоліки та усунути їх.

Найбільш суттєвими недоліками проектів щодо створення ВЕЗ, які надходили до Кабінету Міністрів і Міністерства економіки України, можна вважати такі:

- прагнення створити ВЕЗ на великій за площею території, яка включає адміністративні райони, міста і навіть області. Хоча у світовій практиці такі зони і зустрічаються (Китай), але в умовах України, при відсутності належного досвіду, це створюватиме значні проблеми, адже можливі й негативні економічні наслідки від створення таких зон;

- неопрорацьованість положень, які регламентують характер взаємовідносин зони з позазональною економікою всієї країни;

- необґрунтованість доцільності створення ВЕЗ та орієнтація на довгострокові державні кредити, джерела яких сьогодні відсутні;

- сподівання на масовий приплив іноземних інвестицій;

- бажання вирішити шляхом створення ВЕЗ невластиві їм проблеми (політичні, національні тощо).

В умовах новостворених вільних економічних зон важливо зосереджувати зусилля не тільки на нарощуванні

виробництва, а в першу чергу, на ефективному використанні виробничого потенціалу. І оскільки технічний рівень окремих виробництв та, навіть, галузей низький, то підтягування їх до світового рівня - один із головних чинників інтенсифікації. Таким чином, завдання державного управління в умовах ВЕЗ викликані необхідністю подолання ряду структурних диспропорцій, що мають місце в процесі відновлення основних фондів і використання інвестиційних ресурсів, які стримують динаміку економічного росту, гальмують переведення виробництва на більш високу ступінь ефективності.

Особливо важливе значення має створення надійної, чіткої і високорезультативної системи економічного управління і регулювання у вільній економічній зоні. Доречно підкреслити, що створення ВЕЗ в Україні розглядається як один з елементів перенесення ваги управління соціально-економічними процесами на регіональний рівень, підвищення ефективності територіально-господарської організації економіки, що збігається з загальнодержавним підходом до перебудови економіки країни. Реалізація заходів регіональної політики повинна забезпечити розширення самостійності і відповідальності місцевих органів державної виконавчої влади у життєзабезпеченні і розвитку регіонів, узгодження дії центральних та місцевих органів влади щодо здійснення структурної перебудови економіки та послідовного впровадження ринкових відносин.

Моделювання економічної ситуації з урахуванням всіх варіантів приводить до необхідності рішення головної проблеми - активізації структурної перебудови економіки. Об'єктивний розвиток економічних процесів, що відбуваються на фоні економічної кризи, призвів практично всі галузі на рівень попитових обмежень. Тепер мало визнати хрестоматійну істину, суть якої полягає в тому, що структурна перебудова буде проходити під впливом ринкових механізмів. Структурні перетворення економіки, подолання спаду і стабілізація виробництва потребують збільшення прямих інвестицій, тому що спад в економіці обумовлений, в першу чергу, різким скороченням капіталовкладень. Ось чому так важливо приділяти якнайбільше уваги розвитку вільних економічних зон в Україні, бо саме вони дозволяють найкраще залучати прямі зарубіжні інвестиції і контролювати їх використання.

Але питання полягає і в тому, чи можна добитися такого перелому, за яким іде стійкий ріст, методами, що використовують всі рівні управління в останні роки. Це не тільки орієнтація на переважно монетаристські методи регулювання, але і практично відхід держави від управління економічними процесами.

Таким чином, йдеться про перехід до здійснення продуманої і ефективної управлінської політики, спрямованої на дію в умовах динамічних стратегічних дій. Вона повинна обов'язково враховувати опір системи, пов'язаний з відсутністю досвіду і навичок стратегічного управління; залежність опору від управлінської компетенції; мотивацію послідовності запроваджуваних змін в управлінні кризовою ситуацією; нарешті, інституалізацію культури і структури влади на рівні центр - регіон - підприємство.

Відомо, що ринок - це соціальна структура, яка створюється спільними зусиллями суспільства і держави, тому активно діюча держава спроможна управляти ринком і підтримувати шляхи створення відповідних правових інститутів, правових структур, податкових та фінансових програм. Нині в Україні державні структури або ухиляються від вирішення притаманних для них питань, або дублюють один одного у тих функціях, які їм явно не властиві. Стратегія державного управління буде лише тоді виправданою, коли буде дійсно науково обгрунтованою, буде підкріплена грамотною державною політикою.

Необхідно для підготовки законодавчих актів з питань вільних економічних зон, проведення різного роду господарських нарад, асоціацій ширше залучати науковців із різних сфер науки; на основі диспутів, ділових ігор визначати стратегічні напрямки розвитку економіки, зокрема формування і функціонування ВЕЗ.

Сьогодні державні органи ініціюють створення на підлеглих територіях вільних економічних зон, намагаються підготувати із залученням окремих спеціалістів, нерідко слабо обізнаних з цією багатогранною проблемою, пакети документів по функціонуванню цих локальних новоутворень фінансово-комерційного та виробничого характеру. Внаслідок цього з'являється багато недоречностей, не забезпечується комплексний всебічний підхід до формування ВЕЗ, а розрахунки носять поверховий характер. Настав час визначити в Україні головну наукову організацію, яка спеціалізувалась би в розробці економіко-правових і організаційних проблем щодо створення та функціонування ВЕЗ. Цій установі із залученням спеціалістів Мінекономіки України, вузів, Національної Академії наук України і галузевих академій слід розробити пропозиції до стратегії зовнішньоекономічної політики України в сфері транскордонного співробітництва; методика оцінки експортного потенціалу прикордонного регіону; правовий механізм створення особливих економічних районів на підставі положень Кіотської Конвенції, а також узагальнити досвід дії європейських конвенцій і транскордонного співробітництва, розробити рекомендації відносно приєднання до них.

Проблеми формування і розвитку вільних економічних зон вимагають всебічного комплексного підходу науковців різних сфер науки: архітекторів, будівельників, економістів, соціологів, географів, юристів.

В кожному окремому випадку ВЕЗ - це унікальна, своєрідна структура, яка має свої особливості, характеризується певним економічним і соціальним станом і демографічною специфікою, способом розселення тощо. Потрібно чітко відпрацьовані регулюючі механізми створення і функціонування всіх без винятку ВЕЗ. При цьому важливо:

По-перше, чітке визначення раціональної спеціалізації будь-якої ВЕЗ і її роль як в розвитку народного господарства в цілому, так і регіональної економіки зокрема.

По-друге, необхідно дотримання жорстко відпрацьованих єдиних правил визначення витрат в результаті функціонування вільних економічних зон, їх диференціація. Адже фінансування створення вітчизняних ВЕЗ цілком може бути пов'язане і з іноземними кредитами та позиками. А по них, як відомо, треба виплачувати чималі проценти, що в силу співвідношення витрат і результатів стає вкрай несприятливим. Крім того, як свідчить світовий досвід, регіональна бюрократія, реалізуючи вузькокористливі інтереси, йде на такі незвичні пільги іноземним кредиторам, як розміщення екологічно шкідливих і хімічно небезпечних виробництв, пільгове обслуговування цих виробництв (транспортне, сировинне, кредитне). Ми також не застраховані від подібних «результатів», більше того, вже сьогодні можна говорити про деякі тенденції такого роду. Ось чому все це повинно бути враховано саме на державному рівні.

По-третє, важливе точне знання ступеня участі держави в фінансових справах і в управлінні тією чи іншою зоною. Без цього питання стратегії і тактики розвитку ВЕЗ ніяк і ніколи не будуть пов'язані із загальнонаціональними пріоритетами, розв'язуючи, в кращому разі якісь сугубо локальні завдання, а в гіршому – обслуговуючи вузько групові інтереси нової регіональної номенклатури.

По-четверте, обґрунтування альтернативних варіантів розвитку кожної вільної економічної зони, яке обов'язково має пов'язуватися з перспективами майбутньої структурної перебудови вітчизняної економіки, можливими змінами кон'юнктури світового ринку, проблемами вирівнювання розвитку різних регіонів країни. Якщо розвитку не передбачено в загальнонаціональному масштабі, неминуча ситуація, коли ВЕЗ «законсервуються» в своєму розвитку, все більше і більше віддаляючись як від потреб вітчизняної економіки, так і від проблем регіону. Тоді, дійсно, будуть правими ті, хто будь-які спроби створення вільних економічних зон трактують як локальний сепаратизм або навіть як намагання економічного відокремлення від держави.

По-п'яте, встановлення фінансово-кредитних і податкових особливостей функціонування тієї чи іншої вільної зони. Скажімо, виходячи з чого мають встановлювати митні і податкові пільги в будь-якій із ВЕЗ? Передусім, зважаючи на розв'язання таких державних проблем, як посилення експортного потенціалу країни, зростання валютних надходжень, розвиток наукомістких і технологічно передових виробництв. Одним словом, пільги повинні диференціюватися залежно від того, які проблеми вирішує та чи інша зона: загальнонаціональні, регіональні або чисто локальні.

Як відомо, організаційна структура управління є впорядкованою сукупністю рівнів і органів управління, підрозділів, служб, які забезпечують вплив керуючої системи на керовану, взаємовідносини та підпорядкованість з метою досягнення цілей об'єкта управління. Структура визначає рамки, в яких плине діяльність вільної економічної зони, і зокрема, процес управління. Таким чином структура впливає на здобутки зони. В умовах постійної зміни факторів внутрішнього і зовнішнього середовища, в якому функціонують ВЕЗ, поживлення зовнішньо-економічної діяльності виникає як потреба у формуванні таких організаційних структур управління, які забезпечували б виживання зони, її здатність до саморозвитку та самовдосконалення, ефективного використання інвестицій, практичної реалізації науково-технічних ідей.

Вивчення досвіду крупних іноземних ВЕЗ робить очевидним те, що характерною рисою нових систем управління у ВЕЗ в наш час повинна стати орієнтація на довгострокову перспективу, проведення фундаментальних досліджень, диверсифікацію операцій, інноваційну діяльність, максимальне використання творчої активності персоналу. Децентралізація, скорочення рівнів управління стануть основними напрямками змін в апараті управління взагалі і управління зоною зокрема. Велике значення для поліпшення управління у вільних економічних зонах є дебюрократизація та постійне підвищення творчої і виробничої віддачі персоналу. Таким чином, процес вдосконалення управління виробничо-господарською діяльністю ВЕЗ шляхом модифікації їхніх організаційних структур дозволить українським ВЕЗ адаптуватись в умовах розвитку зовнішньо-економічних відносин, підвищити ефективність виробництва і продуктивність праці, що, в свою чергу, забезпечить пропорційний і збалансований розвиток економіки.

Соціологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів./За редакцією В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 384 с.

Подготовленный коллективом авторов учебник (авторы – В.Г.Городяненко, В.В.Васильев, А.В.Гилюн, С.В.Глазунов, А.П.Горбачик, Н.И.Данилькевич, Н.А.Липовская, В.А.Полторак, А.В.Решетниченко, А.И.Швидкая) выпущен в рамках Программы «Трансформация гуманитарного образования в Украине» и адресован студентам в качестве учебного пособия по предмету, актуальность существования которого признана в нашей стране сравнительно недавно.

О том, что социология – одна из самых молодых научных дисциплин – получила свое развитие в Украине, свидетельствует увеличивающийся выпуск специальной социологической литературы – методических разработок, учебных пособий, словарей-справочников. Тем не менее, в украинском социологическом сообществе достаточно остро ощущается дефицит серьезной научно-теоретической и учебной литературы по проблемам социологии. Рецензируемый учебник призван, по мнению авторов, восполнить этот пробел.

Авторы учебника не пытаются охватить всю социологическую проблематику, преследуя цель – научить студентов основам социологического знания, они сосредотачивают свое внимание лишь на тех основах общей социологии, которые позволяют составить целостное представление об этой науке.

Представляется удачным общий замысел и построение учебника. Рассматривая социологию как науку, изучающую практически все социальные процессы, явления, институты авторы учебника особо выделяют макро- и микросоциологию (с. 66-72). Оба уровня анализа совершенно не дистанцированы друг от друга. Напротив, коллектив авторов пытается институционализировать сферу повседневной жизни и показать, что повседневное, непосредственное взаимодействие людей осуществляется не само по себе, а в рамках определенных систем, структур, институтов. Именно такой принцип – восхождение от общетеоретических вопросов социологии к анализу конкретных социальных институтов и сфер жизнедеятельности людей (семья, экономика, труд, образование, общественное мнение, религия) – заложен в композицию учебника, что образует определенное тематическое единство разделов и позволяет создать авторам своеобразное «панорамное» видение социологии.

Учебник состоит из 3-х разделов.

В первом разделе «Общетеоретическая социология», рассматриваются методологические аспекты социологии, приводится довольно удачная схема структуры социальных законов (с.10), обосновывается историческая необходимость социального знания для человека, анализируются вопросы развития социологических теорий (автор В.Г.Городяненко). Рассматривая социологию в качестве самостоятельной науки с собственным полем деятельности, он вполне закономерно ставит вопрос об определении объекта и предмете этой науки, при этом дает собственное их понимание.

Содержательно и вместе с тем емко и схематично анализируя концепции и течения классической социологии к.ХІХ – н.ХХ в. (О.Конт, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм), а также основные школы и направления современной социологии (структурный функционализм, теории соц.конфликта, соц.обмена, феноменологическая социология), авторы выстраивают в сознании студента образ постепенного развития социологической мысли. Необходимо подчеркнуть такой позитивный момент раздела – как характеристика социологической мысли в Украине (от ее зарождения до настоящего времени).

Основное внимание в первом разделе учебника заслуживают темы о базовых концептах общей социологии – социальных общностях, социальных институтах, социальных процессах и структурах.

Несомненным достоинством учебника можно считать тему «Социальное прогнозирование явлений и событий» (автор – А.В.Гилюн). Данная проблематика едва ли не впервые вводится в отечественную учебную литературу по социологии.

Во втором разделе учебника представлены основные направления отраслевой социологии. Большую познавательную нагрузку несет тема «Социология культуры» (автор – Н.А.Липовская). Приведя определение понятия «культура», автор раскрывает ее структуру, формы проявления, происхождения и распространения.

Необходимо отметить с положительной стороны тему второго раздела, связанную с раскрытием личности (автор – А.В.Решетниченко). Личностное начало раскрывается через деятельностный подход. Разговор идет о личности не просто как о носителе определенных свойств и качеств, а как о действующем субъекте социальных отношений.

Несомненный интерес у студентов вызовет тема «Социология молодежи» (автор – Л.И.Швидкая). Автор дает определение понятия и предмета социологии молодежи, целей и задач этой отрасли социологического знания, раскрываются актуальные вопросы современного положения молодежи.

Заслуживает внимания тема «Социология труда» (автор – Л.И.Швыдка) студенты узнают о том, что изучает социология труда; в какие связи и отношения вступает работающий человек. По мнению автора, на современном этапе в центре внимания социологов находятся две комплексные проблемы: отношение людей к труду и изменение установок по отношению к разным видам труда. К основным категориям, которыми оперирует социология труда, автор относит – «содержание труда», «характер труда», «условия труда», «структура труда», «удовлетворенность трудом» и т.д.

Завершает учебник третий раздел «Методика и техника социологических исследований». В нем рассматриваются ведущие методы социологического исследования – опрос, эксперимент, анализ документов, включенное наблюдение, а также специальные процедуры, применяемые для сбора, анализа и оценки качества социологических данных.

В заключении хотелось бы высказать общие впечатления.

В качестве достоинств рецензируемого учебного пособия следует считать логичность изложения материала, наличие вопросов для повторения и самоконтроля, списка литературы и достаточно обширного словаря социологических терминов, разъясняющего содержание ключевых категорий и понятий. Сильной стороной учебника является академичность и в то же время доходчивость и доступность изложения материала. Это следствие того, что авторы имеют немалый опыт преподавания социологии. С точки зрения накопленного опыта они обосновывают свою авторскую позицию, состоящую в том, что пора отказаться от бытующего мнения, что для студенческой аудитории необходимо избегать сложных теоретических проблем, специально адаптировать научные тексты.

Высоко оценивая большую и полезную работу, проделанную авторским коллективом под руководством профессора В.Г.Городяненко, позволим себе высказать и ряд замечаний. Представляется желательным, чтобы темы отраслевой социологии были даны в контексте современного украинского общества; следовало бы шире использовать сравнение социокультурных реалий нашей страны с другими обществами и культурами. Практический смысл подобной подачи материала нацеливал бы студентов на развитие социологического образа мышления, наглядно поясняя принципиальные возможности применения социологических теорий к анализу общества. Кроме того, лучшему усвоению материала способствовало бы большее количество ярких графиков, схем, таблиц, документалистики.

В целом же учебник весьма актуален и может быть рекомендован в первую очередь студентам, а также всем тем, кто пытается разобраться в современном обществе через «призму» социологического знания.

Ходус Е.В., старший преподаватель кафедры
социологии Днепропетровского государственного
университета

ХРОНІКА НАУКОВИХ ПОДІЙ

4-5 березня 1999 р. в Дніпропетровську відбулася міжнародна науково-практична конференція «Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства». Конференція була організована НАН України, Міністерством освіти України, Національним університетом «Кієво-Могилянська академія», Національною гірничою академією та Дніпропетровською академією управління, бізнесу і права під патронатом мера м.Дніпропетровська М.А.Швеця. У конференції взяли участь науковці з України, Росії, США та Канади. До участі в конференції було заявлено близько 80 доповідей, та, на жаль, не всі заявлені учасники змогли бути присутніми на конференції.

Слід відзначити, що організатори поставили досить високий рівень вимог щодо участі в конференції та провели ретельний відбір матеріалів. Це надало їй певної «елітності», дещо камерного характеру, та, з іншого боку, забезпечило досить високий рівень практично кожного виступу. Сама тематика конференції - методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук - задавала високий рівень вимог. Ця проблематика досить складна і до недавнього часу науковці не завжди уділяли їй належну увагу. Останнім часом, особливо в умовах трансформації суспільства, значення методологічних проблем, їх актуальність для гуманітарних досліджень надзвичайно зросли, що й було відзначено у виступах учасників конференції. Під час роботи конференції працювало три секції: «Філософія і політологія», «Історія», «Мовознавство»; було проведено круглий стіл «XXI століття: тенденції розвитку науки і освіти». В центрі уваги, наприклад, історичної секції, виявились проблеми виведення наукового поняття історії України, історичної науки в сучасному просторі постмодернізму, аксіологічного підходу в історичній науці, методології вивчення історії суспільної думки, історії українського національного руху, співвідношення «історії для фахівців» та «історії для мас», методологічні проблеми періодизації історії України, регіональні проблеми викладання історії у вищій школі та ін.

В підсумкових документах конференції підкреслювалась плідність її роботи, висловлювалось побажання продовжити обговорення проблем, окреслених на конференції. Думається, що матеріали конференції, які мають бути видані найближчим часом, стануть у нагоді студентам, науковцям, викладачам суспільно-гуманітарних дисциплін та всім, кого зацікавила її проблематика.

Майже щорічне проведення наукових конференцій з гуманітарних проблем вже стає традицією для Національної гірничої академії. Названа конференція стала добрим подарунком до її сторічного ювілею.

Здано до набору 05.04.99.	Формат 60X84/8	Друк офсетний	Умовн.-друк. арк. 13,5
Підписано до друку 19.04.99.	Бумага друкарська №2	Тираж 500 прим.	Обл.-вид. арк. 15,0
Зам. № 1 від 09.02.99.	Гарнітура Times		

Видавництво «Грані», 320070, м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75, к.228
Надруковано ІПП «Ліра ЛТД», 320070, м.Дніпропетровськ, вул.Челюскіна, 1

